

Ю. Г. Шаповал

І ЛЮБОВ, І ЖУРБА, І НАДІЯ...

Публіцистичні асоціації

Львів – 2009

ББК Т 3(4 Ук)0-56+81(4Ук)5

УДК 94+323(477)

Ш-241

Рецензенти:

Д-р політ.наук, проф. М.П. ПРИСЯЖНИЙ (Львівський національний університет ім. І. Франка);

Д-р філол.наук, проф. В.І. ШКЛЯР (Київський національний університет ім. Т.Шевченка)

Шаповал Ю.Г.

Ш-241 І любов, і журба, і надія...: Публіцистичні асоціації.
— Львів, 2009, 328 с.

У книзі осмислюється глибинна методологія історичності особистісного буття, історизованої національної ідеї, національної субстанції як модусу свідомості й самосвідомості, шляхів реалізації людини. Детерміноване станом внутрішньої свободи почуття національного єднає ідею з істиною в діалектиці минулого, теперішнього й майбутнього, формує готовність до високих вчинків в ім'я матері-землі. Саме національне слово є наймодернішим методом соціального спілкування, власної думки, котра генерує розумне ставлення до життя, творче перетворення дійсності в її поступі та громадянському вираженні.

УДК 94+323(477)

ББК Т 3(4 Ук)0-56+81(4Ук)5

ISBN 978-966-8424-99-1

© Шаповал Ю. Г., 2009

“А МИ ТУЮ ЧЕРВОНУ КАЛИНУ ПІДІЙМЕМО...”

Ці слова із пісні на слова С.Чарнецького, котра вже давно стала народною, відтворюють один із найяскравіших художніх образів з національного ґрунту, зі скарбів української культури, сповнених високим естетичним чуттям та нагромадженим віками патріотичним ставленням земляків до реальності й рідної землі:

*“Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася,
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну, гей, гей, розвеселимо!”*

Українська народна пісня за історією, генезою, змістовим наповненням, відчуттям простору й часу, художнім мисленням є явищем глибоко національним, що інтерпретує словом і мелодією народну філософію, політичні прагнення, морально-естетичну методологію життя нації. Т.Шевченко писав:

*“Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!”*

Народна пісня є орієнтованою на етнічну ідентифікацію, об’єднуючи людей на досягнення вагомих соціальних цілей, активізуючи духовний поступ нації, нерідко стаючи її символом і заповіддю:

*“Наливайте, браття,
Кришталеві чаші,
Щоб кулі минали,
Щоб шаблі не брали
Голівоньки наші!*

*Щоби Україна
Наша не зів'яла,
Щоби наша слава,
Повік не пропала”.*

Збагачуючи свідомість, вносячи в неї художнє осмислення значних суспільних проблем нації, її пісня своєю емоційністю, своєрідним мелосом глибоко проникає в душу людини, епічним розмахом залучає її до глибоких обшарів культурного життя, різнопланово тлумачить внутрішній світ, думки й переживання особистості, як правило, відомої або ж узагальненої:

*“Ми гайдамаки, ми всі однакі,
Ми ненавидим вороже ярмо;
Йшли діди на муки, підуть і правнуки,
Ми за народ життя своє дамо.*

*Не тішся, враже! сотня поляже,
Тисяч натомість стане до борби.
За чорну зневагу складали присягу
Вести борбу поневолені раби...”*

Особливості світоглядних засад українців в історичному розвитку, їх морально-етичні принципи яскраво відобразились у різножанровій народній творчості. Покоління й покоління земляків, долаючи химери простору й часу, в своїй творчості виявили незгасимий оптимізм, незбориму віру в свої національні ідеали, в їх неминуче торжество. Створюючи в казці, легенді й переказові, оповіданні, думі, баладі чи пісні героїко-ліричні образи, ополітизовуючи реальність, автори втілювали свої мрії про соціальну справедливість, кінечну перемогу добра над злом. Формувалась традиційна національна поетика, ускладнювались сюжетні лінії та образна фактура, виражальні засоби народної творчості. Незмінним

завжди лишався лише тісний зв'язок її із життям, навколишнім світом, успадкування глибокої історичної пам'яті українства, зразки героїчної давнини і минувшини. Стверджувалась органічна функціональність, історичність і традиційна народна усталеність, постійність, ніби документувалась своїми специфічними засобами батьківщинна історія:

*“Повіяв вітер по степу —
Трава вся похилилась.
Впав в бою січковий стрілець —
Дівчина зажурилась.
Він був ще хлопець молодий,
Пора було кохатись.
Він впав, як той сухий листок,
Повік буде лежати.
Над ним же ворон степовий,
Він так жалибно кричє.
Вставай, козаче молодий,
Твоя дівчина плаче...”*

Потужний просвітницький вплив на людську свідомість виявляють громадянські мотиви легенд, переказів і народних оповідань, історія яких сягає ще дописемного періоду. Так звана “неказкова проза” задовольняла спрагли потреби людей утримувати в пам'яті, передавати з уст в уста, із покоління в покоління народну історію й філософію, пов'язуючи їх із сьогоденними проблемами, розвиваючи святе звичаєве право, закріплюючи в народові етичні норми і принципи, формуючи концептуальну лінію суспільного життя й поведінки, розвиваючи в усьому багатстві національну мову та культуру, виховуючи патріотизм і гідність людської особистості, які вона проносить через усе своє життя. Однією із знакових тем, безперечно, є оповіді, пов'язані із Запорізькою Січчю, зокрема, постаттю Богдана Хмельницького, ім'я якої назав-

жди вкарбувалось в пам'яті народній. Одна із легенд так і називається — “Звідки пішло прізвище й ім'я Богдана Хмельницького”. Ніби-то, про батьків майбутнього гетьмана ніхто нічого не знає. А знайшли його бездітні дід і баба в хмелеві на горі, біля якої й мешкали. Дитина лежала перед ними, а в голові у неї сяяло сонце. Дід перехрестився, взяв дитину і поніс до хати, а сонце теж пішло за ним. Дід і баба назвали цю дитину Богданом Хмельницьким, бо думали, що сам Бог послав її. А Хмельницький тому, що знайшли хлопчика в хмелеві: “Ріс Богдан не по днях, а по часах. Скоро виріс, і до нього з усіх усюдин сходилися козаки, а він що скаже, то так ті козаки і слухають його. Богдан зі своїми козаками побудував церкву неподалік від своїх палат, а під церквою викопав льохи, якими водив свої коні до Тясмину напувати, а як напали на нього вороги, то він уходив з козаками у ті льохи, а потім зненацька виходив звідти і перемагав ворогів. Сильна людина був Богдан Хмельницький”.

Не випадково автори перших писемних пам'яток, історичних хронік та літописів активно використовували усну творчість українського народу як більш чи менш вірогідні свідчення. Герої легенд, переказів і оповідань незмінно виступали патріотами Вітчизни-України, котрі несли в своїй життєвій канві розуміння визвольної боротьби, властиве концептуалітиці традиційних фольклорних жанрів. Нерідко вони наділені рисами велетнів, богатирів, витязів, що вийшли із середовища народу-трудівника, є захисниками його соціально-політичних прав і свобод. Йдеться про запорожців, гайдамаків, опришків. Хто із нас з юних років не захоплювався фольклорними оповідями про сміливця Олексу Довбуша. Життя Олекси Довбуша, як він став опришком, які незвичайні випробування влаштовував хлопцям перед тим як

узяти до себе: “Всі Карпати добре знали опришка Олексу Довбуша. Про нього йшла слава, ніби він великий силач, дідька поборов, що його ніяка ворожа сила не бере, бо в нього на голові два золоті волоски, котрі в час небезпеки дають йому моці... Олекса Довбуш дуже поважав вівчарів, скотарів, конюхів. Бо знав, яка в них важка робота: чи дощ, чи спека — день у день ходити коло худоби. Айбо за це він був завжди чеканим гостем у вівчарських колибах...”

Ведучи оповідь про різноманітні випадки з життя та події, автори непомітно підводили слухачів до розуміння загальних закономірностей дійсності, пробуджували непідробний інтерес до них, пізнання суті явищ, їх глибини й людського забарвлення, індивідуального колориту й художньо-естетичного еквіваленту, узагальнення. Слухач, читач починає розуміти не лише конкретний предмет оповіді, але й глибинний зміст суміжних чи однотипних фактів, явищ, подій загальнонаціонального масштабу, які виходять за межі поодинокого випадку, створюють ілюзію хроніки народного життя, його історичної вагомості та багатовекторності. Не можна без хвилювання читати легенди і перекази, що дійшли до нас із сивої давнини, зокрема, із часів Київської Русі: “Посланці Дніпра і Десни”, “Діти Лиману”, “Походження могил і долин”, “Криниця на Лисій горі”, “Данина полян хазарам”, “Звільнення Києва від облоги печенігів”, “Михайлик і Золоті ворота”... В “Євшан-зіллі” один із великих київських князів, вертаючи з далекого походу і вдихнувши ароматні чари євшану, промовив віщі слова: “Краще ж на своїй землі кістьми лягти, ніж на чужій славному бути”.

Фантастично принадний світ нашої давнини, козацької слави і природи-батьківщини, славного лицарства українського в обороні покривджених, чесно пройдених Чумацьких

шляхів, земних і неземних скарбів та їх шукачів, чоловічого богатирського побратимства дивовижно переосмислені й у народній казці. Нестримна чарівна фантазія і методи вимислу дозволяли вибудувати розгалужені сюжетні лабіринти, з яких логічно робився висновок про незаперечну перемогу добра над злом у всіх його виявах. Романтичне осмислення реального буття, неймовірних переплетінь часу й простору, оригінальних персонажів робили здійсненими для будь-кого, здавалось, недосяжні мрії. При цьому, вироблялась стійка національна поетика казки, витонченість впізнаних образів, міфологічність побудови, загалом, своєрідний обшар культурної спадщини нашого народу, як от у творі “Непам’ятний син”: “Пішов один парубок на службу, прослужив дев’ять місяців. Прийшов додому та й ходить селом, а мати угледіла, вибігла з хати та й гука на нього: “Синку! Синку! Чого ти ходиш? Іди до хати!” А він: “Да чорт вас знає, где ви живйоте!”

Зачаровані поетикою української казки, люди замислюються над тим, як гідно прожити життя в гармонії з природою, собою й іншими людьми, як розвинути в собі чесноти й доброту наших славних предків. Особлива одухотвореність казки виявляється в “олюдненому” оживленні навколишнього світу — тварин і рослин на теренах, як вважали наші предки, спільного родоводу. Для оповіді використовувались засоби художньої алегорії, супроводжувані тонкими спостереженнями за світом природи, глибоким знанням закономірностей розвитку дійсності та людського співжиття, нерідко переплетеними із фантастичними і магічними уявленнями давнини. Казка завжди розривала завісу сірої буденності, відводила у світ народних вірувань, обрядів та звичаїв, оцінок, симпатій чи антипатій, розуміння честі та гідності.

А чи можна уявити українську народну творчість без думи — “Козак Голота”, “Плач невольника”, “Маруся Богуславка”, “Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі”, “Смерть козака-бандуриста”, “Хмельницький та Барабаш”, “Самійло Кішка”:

“Кішку Самійла по волі поздравляли:

*— Здоров, — кажуть, — здоров, Кішко Самійле,
Гетьмане запорозький! Не загинув ти в неволі,
Не загинеш і з нами, козаками, на волі!
Правда, панове, полягла Кішки Самійла голова
В Києві-Каневі монастирі...
Слава не вмере, не поляже!
Буде слава славна
Помеж козаками,
Помеж друзями,
Помеж рицарями,
Помеж добрими молодцями!
Утверди, Боже, люду царського,
Народу християнського,
Війська Запорозького, Донського,
З усією черню дніпровою,
Низовою,
На многія літа,
До кінця віка!”*

В думках відчутна динаміка епічної традиції народу щодо визволення від національного гніту. Тому безкомпромісно відкрито оспівується героїзм звитяжців, ганьбляться зрадники віри, особливо в творах з історичної проблематики. Сильний вплив думи на слухача спричинювався драматизмом оповіді, її розгорнутою фабулою, особливостями речетативного виконання в мелодійному супроводі кобзи чи бандури. Виконуючись усно, думи, між тим, не втрачались, передавались від

покоління до покоління як один із скарбів національної культури, як провісники народного оптимізму, спраглості свободи й незборимого прагнення до духовної незалежності. Адже в цьому й загалом невичерпні скарби української народної творчості...

“КОПАЙ ВСЕРЕДИНІ СЕБЕ КОЛОДЯЗЬ ТІЄЇ ВОДИ, ЯКА ЗРОСИТЬ...”

Там, де спокійний плин бурштинової звивизни Андріївського узвозу в Києві закипає вируючим людським натовпом Контрактової площі, неважко помітити кремезну постать із торбиною за плечем, що назавжди вкарбувала крок і спрямувала замислений погляд у бік альма-матер — Києво-Могилянської Академії... Григорій Сковорода! Він з нами — уроженець Слобожанщини, мислитель, поет, гуманіст. Хто міг би з чистою совістю услід за філософом повторити афористичні слова з його надгробника, підтвержені кожною миттю жертвовного життя: “Світ ловив мене, та не спіймав”. Так, світ не підкорив лету вільного духа, піднісши його до самоцінної заповіді нащадкам: “Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна і відречена від усього, подібно до дельфіна мчить у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике і властиве лише найвеличнішим мужам і мудрецам... Дивись на тих людей, чиї слова, діла, око, хода, рухи, їжа, напої, коротше кажучи, все життя скероване всередину, як ті сліди, про які говориться у Плутарха, звернені всередину, тобто вони не летять за тими, що літають за хмари, але зайняті лише своєю душею і слухають самих себе, поки не пригують себе як гідну обитель для Бога”.

У листах до молодого друга Михайла (Ковалинського) Г. Сковорода, пестуючи в ньому благочестя як одну з визначальних рис людської особистості, складає своєрідну “пам’ятку”, перелік правил, істин, про які ніколи не можна забувати. Ці давньогрецькі сентенції, переосмислені філософом, вводять у світ людської психології, формуючи її в чітких обрисах моральних орієнтацій: 1) “Найкращий путівник в старості —

це мудрість”. Й у Святому письмі мудрість йменується то дружиною, то перлиною, то золотом. 2) “Прекрасна й велична любов до чесноти”. 3) “Маючи друзів, вважай, що ти володієш скарбом”. 4) “Прекрасне важке”. 5) “Короткий шлях до зла”. Людина цінує власну долю, коли зберігає душевний спокій, що, в свою чергу, залежить від здатності уникати пересичення, надмірностей; внутрішню рівновагу дарує лише задоволення реальним. Притча про пальму стає аргументом філософа на користь цієї сентенції: чим міцніше здавлює скелястий ґрунт її коріння, тим швидше здіймається вона до неба.

Саме завдяки щирій, емоційній, прекрасній дружбі з М. Ковалинським маємо зразки епістолярної публіцистики Григорія Савича, сповнені духовністю еллінізму, що живить не одне покоління чистотою помислів та почуттів. Важко сказати, чому саме цього юнака обрав серед своїх учнів філософ, але можна сказати впевнено — критерії цієї дружби були карбу чистого золота: “Нам треба найретельніше дбати про те, щоб обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, більше того — неоціненний скарб, через недбальство не натрапити на щось підробне і мнине, що називається підлесником... Перша відмінна ознака підлесника — мінливість і непостійність: він не може довго слідувати за одним і тим же і триматись одного й того ж правила, але, подібно до мавпи, наслідує інших доти, доки не одержить того, чого домагався”.

Спілкування з другом наповнювало радістю, незмінним оптимізмом не лише внутрішній світ. Здавалось, що все навкруги — живе й неживе — розквітало барвами усмішки, асоціювало думки, надаючи їм об’ємності та образності. Пригадалося, навіть біблійна постать Ісаак єврейською означає “засміється”. Найвиправданіший мотив для радості — щастя власного друга. Істинна дружба для Г. Сковороди —

невід’ємна частка життя, процес активної взаємодії зі світом, а водночас спосіб удосконалення духовності через непідкупне спілкування та взаєморозуміння: “Дружба, супроводжуючи життя, не тільки додає втіхи й чарівності його світлим сторонам, але й зменшує страждання... Нема нічого небезпечнішого, ніж підступний ворог, але немає нічого отруйнішого від удаваного друга”.

Гармонію душі, гарантовану чистою совістю, Г. Сковорода вважав основою людського щастя, яке напряду залежить від правильного розвитку особистості й векторної спрямованості її в майбутнє: “Що є приємнішим від душі, яку не тривожать нечистоти й низькі пристрасті? Що є блаженнішим від розуму, очищеного від земних помислів, який бачить самого Бога?” Тільки свідомо слід прагнути цієї мети й вона обов’язково відкриється перед людиною. Потрібно підтримувати в собі жар палаючого серця, щоденно жити душою новими знаннями, спостереженнями, осмислювати їх і виробляти “рятівний сік”, “живу воду” найжаданішого благочестя, мудрості та любові: “Любов все поєднує, будує, творить, подібно до того, як ворожість руйнує... Хіба не мертвою є душа, позбавлена істинної любові? Хіба всі дарунки, навіть ангельська мова, не є ніщо без любові? Що дає основу? — Любов. Що творить? — Любов. Що зберігає? — Любов, любов. Що дає насолоду? — Любов, любов, початок, середина і кінець, альфа і омега”.

Розмірковуючи над співвідношенням духовного та плотського в людині, над відповідною “симетрією” цих елементів людської природи, філософ зовсім не відкидав матеріальних факторів формування характеру, і застерігав лише від надмірностей, що могли б заблокувати рух до самоудосконалення. Мудрець був би “стовпом”, а не людиною, якби був

позбавлений пристрастей, він має, в разі потреби, їх приборкувати, а не позбуватись взагалі: “Хто бажає вдихати аромат, повинен бути живим, життя наше — Бог, який зігріває нас для чеснот, привабливіше і величніше яких нічого нема”. З іншого боку, діалектична єдність протилежностей наводила на сумні роздуми про кінечність, тимчасовість людського буття, і цю незаперечну правду сприймав мужньо, без сліз і спокійно. Страшною є лише смерть духовна, а не фізична: “Хіба слід такими слізьми оплакувати тілесну смерть, якої зовсім не треба уникати і яку кожний, у кого є хоч трохи здорового глузду, повинен визнати єдиним і найнадійнішим виходом з усіх небезпек і нещасть?” Однак розуміння істини в цьому випадку не має сіяти песимізму й мусимо вміти долати усі найважчі, найскладніші перепони на шляху до прекрасного в нашому дійсному існуванні: “Треба бути мужнім, можливо, завтра стане краще”. Бути сильним теж учаться.

Мудра людина уміє раз по раз осмислювати свої дії, передбачати їх наслідки. Звертаючи на це увагу молодого друга Михайла, Г. Сковорода нагадував: вочевидь, древні не випадково зображували Аполлона з чотирма вухами, а Януса — дволиким: “Як черевик і ступня не обернуті в різні сторони, так і нахил душі створює відповідне собі життя. Бо не звичка, як хтось сказав, робить життя приємним, а розсудливість створює найкращий спосіб життя... Не слід з роздратуванням ставитися до обставин, бо воно не допоможе; добре буде тому, хто правильно використовує існуючий стан речей. Не погано, що Діоген був приречений на заслання: там він почав займатися філософією”.

Цей потяг до діяльності мотивований потребою активного життя, виснажливої праці над собою, постійних занять улюбленою справою, творчим невдоволенням її якіс-

тю та наслідками. Вони примушують шукати нових методів самовираження, самореалізації, самоутвердження, не лише, щоб відігнати “внутрішнього” роз’їдаючого демона, а запобігти нападам недругів, застерегтися від чатуючих на людину хвороб, бідності, нарешті, достойно зустріти смерть: “Мати моя, Україно!” — кличе Г. Сковорода в пориві відчаю, самотності й невдоволення собою, підносячи помисли до вічної неньки, як до ікони, прекрасної Серцем і святої чистотою Душі, молячись своєму Богові, плакаючи в собі все нові й нові зрізи добра: “Від природи я схильний до людяності і незлобивості, які стверджують людину. Добра, тобто справжня людина, завжди виносить добре із доброго скарбу серця... Бо справді людське серце і розум аж ніяк не можуть бажати зла людям”.

Самовідречення Г. Сковороди від мирського не замішане на фанатичному аскетизмі. Багаторічна усамітненість була свідомо обраним методом плекання кришталевої прозорості й чистоти думки, яка єдино відкривала йому шляхи до пізнання вічних істин: “Я все лишав і залишив, щоб протягом усього свого життя досягти тільки одного: зрозуміти, що таке смерть Христа і що означає Його воскресіння. Бо ніхто не може воскреснути з Христом, якщо спочатку не помре з Ним... Якщо це за своїм буквальним смислом, як звичайно думають, зрозуміле, то для чого було говорити про таїнство? Розум Божий ховається, замкнений, недоступний і запечатаний”. Ідучи шляхом “здорового розуму”, філософ хотів сам пізнати таїни матеріального й духовного всесвіту, всесвіту необмеженого й, водночас, ніби сфокусованого в золотій чаші людського духа, божественного своєю складністю, поліфонічністю, незрозумілістю й земного, теплого, доступного щастю: “Бог біля тебе, з тобою, в тобі!” І він твердо,

несхибно йшов своїм, самотужки обраним шляхом, не сходячи з нього, пам'ятаючи, що лише “стійкість одержить в нагороду вінок”, здобувши відчуття тієї блаженнішої самодостатності, справжнє ім'я якої — Свобода.

Дерзаймо, щоб і нас, по-сковородинськи, світ не спіймав!

“МЕНІ ВИДАЛОСЬ ТІЛЬКИ ТЕ НЕПОХИТНОЮ ІСТИНОЮ, ЩО Я НЕ ЗНАЮ ЗОВСІМ РОСІЇ...”

Сенсаційна й маловідома для нас заява. Саме такими словами після довгих роздумів відповів Микола Гоголь авторові сумнозвісного “Письма к Гоголю” В. Белінському, який не сприйняв філософії книги “Выбранные места из переписки с друзьями”. Ображені почуття великороса взяли гору над логікою й талантом критика. Він безапеляційно й гнівно звинуватив ще недавно зведеного ним же в ранг “главы литературы, главы поэтов” М. Гоголя в незнанні Росії, нерозумінні російської публіки, а, фактично, відмовив у праві дивитись на життя очима мислячої людини, побачити “не літературних” Чічикових, Ноздрьових, городничих, які в його реальній долі стали “ревізорами душі” й “мертвими душами”.

В. Белінський не міг простити малоросу М. Гоголю “не такого” погляду на російське суспільство, на Росію, вимагав у опублікованому “Письме...” не інакше, як смиренного відречення від власної книжки й “тяжкого гріха” її видання, спокути його новими творами, які влаштовували б еліту російської критики. Хоча раніше, коли письменник не висловлювався так відверто критично-песимістично про сучасне йому суспільство, той же В. Белінський патетично дозволяв: “Пусть Гоголь описывает то, что велит ему описывать его вдохновение, и пусть страшится описывать то, что велют ему описывать или его воля, или его критики. Свобода художника состоит в гармонии его собственной воли с какою-то внешнею, не зависящею от него волею, или, лучше сказать, его воля есть вдохновение!..”

У відповідь — не було нових творів... М. Гоголь волів спалити написане на російську тему в останній період, включа-

ючи третій том “Мертвых душ”. Критики й “співчуваючі”, не бачачи написаного, оголосили М. Гоголя літературним банкрутом, хоча кожному об’єктивному досліднику зрозуміло — він не міг писати гірше, ніж дано було Божим перстом.

Спроба спрямувати М. Гоголя в русло російського літературного процесу не допускала вилучення з нього. Навпаки, твори про Україну, які виявили високий і сильний талант, принесли письменникові славу (і, природно, писались офіційною, дозволеною мовою) оцінювались як “ранні”, що нібито слугували лише розбігом для написаного пізніше (теж до певної міри дозволеного), а його самотності, невлаштованості, людським поневірянням ні в якому випадку не надавався відтінок відсутності батьківщинного комфорту. Реальність спричинила трагедію великої особистості, яка, відчувши всю поезію, силу, романтизм української нації, не дійшовши до критичної оцінки її безправного становища в Російській імперії, намагалась знайти ту ж поезію в звичаях середнього прошарку Росії... Які типи вийшли з-під його пера! Замість гумору — їдка сатира. Разячим вістрям вона злякала навіть близьких знайомих письменника. Прижиттєві муки й шукання М. Гоголя бачили вони не у відриві від генетичних коренів, які більшою мірою існували в мріях сатирика (а не реальних обрисах і перспективах), в священних традиціях і характері земляків Тараса Бульби. Навіть В. Короленко, який добре знав Україну, в розвідці “Трагедія великого гумориста” не втримався від вже звичного в російській критиці погляду на особисту драму М. Гоголя, як душевну хворобу. Яке суцвіття імен знаходимо в різні періоди в цій концептуальній “єдності” — В. Белінський і М. Чернишевський, Й. Мандельштам і О. Белий, В. Розанов і Д. Мережковський, В. Брюсов і В. Вересаєв, В. Виноградов і М. Храпченко...

Розкотистим громом, що розсікає монополію цієї “братньої” опіки над творцем “Вечеров на хуторе близ Диканьки”, глави “Гетьмана”, праць з історії України, “Миргорода” та ін. творів, став вірш Т. Шевченка “Гоголю”, що з епічним розмахом спрямував вектор особистості в Україну, блискавкою бив по “німоті” — землячках, що бездумно служили царсько-російській імперії, змирившись зі становищем “малороссов”:

*“Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.
А що вродить з того плачу?
Богилова, брате...
Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
Своїї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України.
Не заріже: викохає,
Та й продасть в різницю
Москалеві. Цебто, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові — отечеству
Та німоті плата...”*

Моральність М. Гоголя безкомпромісно відстоював П. Куліш, бачив її у слідах його походження — передумові високості духа, чесності й бажанні безкорисно служити людям (“Гоголь перед лицом обличительной літератури”, 1861 р.).

У повний голос виступив проти шовіністичного тлумачення постаті видатного письменника М. Коцюбинський. Полемізуючи з “борцями” за чистоту російської мови, які прагнення до національного самопізнання називали “опасным малороссийским литературным сепаратизмом”, він, нагаду-

ючи про виключно несприятливі, ганебно безправні умови, що в них знаходилось і знаходиться українське слово, писав: “Свіжістю і силою своїх перших творів Гоголь завдячує не лише своєму талантові, але також багатству нових слів, зворотів, понять і образів, які він щедро черпав із мало знайомого російським читачам життя Малоросії”. (“К полемике о самостоятельности малороссийского языка”, 1898 р.). М. Коцюбинський серед перших побачив єство М. Гоголя в патріотичному зв’язку з поневоленою, але вільнолюбивою, нескореною батьківщиною, а, з іншого боку, в геніальній спробі розповісти про Україну, її історичні традиції, моральні устої, почуття людської національної гідності, які ніколи не знищуються, не асимілюються під наступом чужої сили.

Пригадаймо, образ М. Гоголя супроводжує кожного від раннього дитинства. Скопійований у графіці з полотен відомих живописців у багатомільйонних тиражах шкільних підручників та зошитів. До схематизму простий і впізнаваний насмішкуватий погляд великих очей, обрамлених довгими косами та прямим носом, що впирається в трикутник вусів. Він легко перемальовувався навіть невмілою дитячою рукою, підтверджуючи аксіому — усе геніальне просте. Просте, як ім’я та прізвище — Микола Гоголь. Образ цей так доступно й легко сприймався візуально, бо в душу лягало написане ним, щоб лишитися з нами назавжди. Й через багато років погляд не міліє, стає невід’ємним від нашого життя як і сучасної епохи.

Цей портрет мав, вочевидь, дуже мало спільного з живим Гоголем. Його яскраво описав гімназійний учитель І. Колжинський, як “білокурого мальчика в сером суконном сюртуке, с длинными волосами, редко расчесанными, молчаливого, как будто затаившего что-то в своей душе, с

ленивим взглядом, с довольно неуклюжею походкой и никогда не знавшего латинского урока... Юношу, который даже не потрудился научиться русскому правописанию". Мовчазність, сором'язливість і скритність М. Гоголя йшли не від "манії неповноцінності", як це йому приписують, а, навпаки, від незалежності характеру, небажання висувати перед кожним власні аргументи, щоб бути зайвий раз не зрозумілим чи невірно трактованим. Він готовий долати будь-яку перепону, стихію. Зовні дотримуючись прийнятих норм, внутрішньо не сприймав їх, говорячи: "Что я за попугай! Я сам знаю, что мне нужно". Його називали "таємничим".

Україністика М. Гоголя ніколи офіційно не заборонялась. Але й підвищена до неї увага не заохочувалась, хіба що в спрощених суспільних варіантах у стилі "малоросійських" театральних труп. Коли ж О. Довженко написав сценарій "Тараса Бульби", знайшовши "в образах предків, що давно пішли з життя, близькі сучасності й живі риси", і, перш за все, "дух патріотизму, дружби, відданості, нещадності до ворогів батьківщини і народу", здійснити постановку фільму йому так і не вдалося, як, до речі, й С. Бондарчуку в 80-ті роки. Натомість, (вкупі з хронікальною стрічкою "Україна в огні", в якій особисто Сталін знайшов "націоналістичні перекинуття" (січень 1944 р.), О. Довженко був позбавлений роботи на Київській кіностудії, фактично створеній його натхненням, й опинився на "Мосфільме" до кінця життя, гірко заключивши: "Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо. Значить, нікому, отже, вона не потрібна..."

Україна Миколи Гоголя... Сам він завжди розумів її внутрішню сутність, в чому виявляв особливу мудрість — пояснити й відобразити вартісність, гордість, гідність, рух і негідність самовираження народу в історичному розвитку:

“Всякий народ, носящий в себе залог сил, полный творящих способностей души, своей яркой особенностями и других даров бога, своеобразно отличился каждый своим словом, которым, выражая какой ни есть предмет, отражает в выражении его часть собственного своего характера...”

Світлим провидінням наповнене кожне слово про Україну, поетикою, епічною величавою героїкою, духовністю сповнений кожний образ, нев’януchoю свіжістю дихає кожна пейзажна замальовка, святом фантазії й народних джерел наповнений кожний епізод реальної гармонії людського життя у виявах свободи й органічного розуміння свого призначення на даній Богом землі. Виступаючи у Венеції на міжнародному симпозіумі “Гоголь і європейська культура”, О. Гончар наголосив: “У чому новизна, сила і неминуща свіжість українських повістей сорочинського чародія? Так, це були його поетичні мрії, що виникли в ті похмурі дні, коли він поневірявся канцеляріями на становищі Акакія Акакійовича і всю зиму тремтів у літній шинелі на крижаних вітрах Невського проспекту... Це було звернення до духовних витоків, невгамовні пошуки тих здорових моральних начал, яких так прагнула душа художника, пошуки злеліаного у мріях стану, близького до того, що можна було б назвати якимось ідеалом...”

Один із предків — Остап Гоголь — запорозький полковник часів гетьмана Петра Дорошенка, добрий воїн, вірний присязі. Не піддавшись посулам Самойловича і не бажаючи служити йому, об’єднав козаків із військами Яна Собеського для розгрому турків під Віднем, одержавши за це привілеї та маєток на правобережній Україні. Через те іноді вважають М. Гоголя польського походження, хоча всі предки його активно обживали полтавську землю.

Від батька дістав дар комічної розповіді побутових пригод, спостерігав діяльну участь батька в самодіяльному театрі як режисера, актора і автора п'єс, багато читав. Миколою названий на честь чудотворного образу. Літературні здібності виявилися у п'ять років, коли спробував писати вірші, з бабусею ткав кольорові поясочки, до оточуючого виявляв надзвичайну серйозність. Вступивши до Ніжинської гімназії, добре вчився, організував театр, у якому все (включаючи декорації) робилось власними руками. 22 січня 1824 р. писав батькам: "Пришлите мне полотна и других пособий для театра... Ежели бы увидели как я теперь рисую!". Незважаючи на цікаве, інтенсивне життя в гімназії, завжди з благородством і благоговінням думав про зустріч із рідною домівкою: "Уже вижу все милое сердцу, вижу вас, вижу милую родину, вижу тихий Псел, мерцающий сквозь легкое покрывало, которое я скоро сброшу, насладясь истинным счастьем, забыв протекшие быстро горести. Одна счастливая минута может вознаграждать за годы скорбей".

За свідченням Г. Данилевського, М. Гоголь виростав сильним і веселим юнаком, захоплювався живописом, малював масляними фарбами картини, передавав їх батькам із неодмінним проханням: "Не допустите погибнуть столько себя прославившим рисункам". Відзначався високою моральністю, яка знаходила найприродніший вияв у ставленні до батьків: "Не может быть подарка лучшего, как привозить вам сердце доброе, пылающее к вам самою нежною любовью".

Осягнення мудрості йшло не лише з вивченням гімназійних наук, а й виведеної самим істини: "Знать, что нравится и что не нравится толпе". ("Арабески"). Це не було примиренським прийняттям усього, з чим стикався в житті, особливо ж його зачіпала людська дурість, яку не міг пропустити, а

саркастично висміював перед друзями. Гнітила його безкрилість “существователей, всех, населивших Нежин. Они задавили корой своей земности, ничтожного самодовольствия высокое назначение человека”.

Тонке відчуття природи з ранньої юності — ще один дар М. Гоголя — дозволяло зберегти свіжість власної душі, можливість постійно бачити й відчувати прекрасне: “Заманивала было меня прекрасная погода весны... Какое теперь ужасное у нас плодородие, особливо фруктов! Деревья гнутся, ломаются от тяжести. Я воображаю об необыкновенной роскоши, которою я буду пресыщаться, приехавши домой...” Тихо пробивався на останню парту, щоб там бути непомітним на уроці й читати літературні журнали, або малювати.

Оригінальність світогляду виділяла М. Гоголя в оцінках і поглядах, критичність сприймання виявлялась і в наповнених суперечностями діях та вчинках, що сприймалось сторонніми не інакше, як дивацтво. А було це напівсвідоме несприйняття реалій, в яких жив: “Я предпочитаю быть один в обществе свиней, чем среди людей”.

Любив у кожную вільну днину ходити на околицю Ніжина — Магерки — до знайомих селян, у свята бувати на весіллях, спостерігати за дійством, що розгорталось перед очима, а особливо на ніжинському ринку спілкуватися з торговцями. Так втівав від постійних доймань, образ і насмішок гімназійних студентів. За любов до книг і читання М. Гоголя обрали бібліотекарем, зберігачем книг, які купляли в складчину. Обов'язки свої виконував з особливою старанністю, вимагаючи від кожного надзвичайно бережливого ставлення до кожної книжки. Для цього накрутив безліч паперових наперстків-напальчиків, щоб читачі, перегортаючи книги, не засалювали сторінок. Мініатюрні видання вважав шедеврами людської творчості.

У гімназії написав “Братья Твердославичи, славянская повесть”, прочитану на одному із занять літературного гуртка. Твір розкритикували. М. Гоголь тут же порвав рукопис і на очах присутніх кинув його в піч. Між тим, мало відомо, що тоді ж випускав щомісячний рукописний журнал “Метеор Литературы” (50-60 сторінок), де все — переписування матеріалів, малювання обкладинок та переплетення у сшиток робив власними руками.

З властивим максималізмом мріяв потрапити до Петербурга, як столиці монархії, що притягувала і втягувала усе найдібніше з “околиць”. Перебирав у пам’яті можливі сфери діяльності, посади й зупинився на юриспруденції: “Я видел, что здесь работы будет более всего, что здесь только я смогу быть благодеем, здесь только буду истинно полезен человечеству. Неправосудие, величайшее в свете несчастье, более всего разрывало мое сердце”. Готовий і до іншого повороту долі, вже тоді достатньо загартований матеріальними нестатками, що “стимулювали” до різнобічного самовдосконалення. Зізнавався дядьку, що є добрим кравцем, вміє розписувати стіни фресковим живописом, гордився своєю майстерністю в кулінарних справах: “Хлеб у меня будет всегда”.

Випускний твір М. Гоголь написав на тему “В какое время славяне делают известными по истории, где, когда и какими деяниями они себя прославили до расселения своего, и какое их было расселение”. В атестаті з дуже добрими оцінками найвищий успіх значився напроти “естественной истории”, в той же час, у висновку конференції гімназії вищих наук значилось “с освобождением его от испытания для производства в высшие чины”, чим ніби програмувалась незадовільна службова кар’єра випускника.

У грудні 1828 р. М. Гоголь відправився білоруським шляхом до Петербурга з мріями про державну службу і трепетним чеканням першої зустрічі з “Північною Пальмирою”. Невдовзі ілюзії почали розвіюватись. Писав матері: “Петербург мне показался вовсе не таким, как я думал. Я его воображал гораздо красивее и великолепнее. Жить здесь не совсем по-свински, т. е. иметь раз в день щи да кашу, несравненно дороже, нежели думал... Все это заставляет меня жить как в пустыне, я принужден отказаться от лучшего своего удовольствия — видеть театр”. Труднощі з влаштуванням на службу відразу ж відкинули М. Гоголя на межу бідності. Пропонована робота могла ледь покрити витрати на скромне житло й сякий-такий харч. М. Гоголь внутрішньо не був готовий “продать свое здоровье и драгоценное время”. Однак надії укріпитись в столиці ще не полишають гордого юнака. Перші невдалі літературні спроби не відлякали його від творчості, й він зробив (теж невдалу) спробу розпочати сценічну кар’єру.

Службові посади, які знаходив у різних канцеляріях, не влаштовували, не спонукали до серйозної віддачі й він їх часто змінював. Просив маму “доставлять сведения о Малороссии. Это составляет мой хлеб... Если где-либо услышите какой забавный анекдот между мужиками в нашем селе... Опишите для меня также нравы, обычаи, поверья. Да распросите про старину. Нет ли в наших местах каких записок, веденных предками какой-нибудь старинной фамилии, рукописей стародавних про времена гетьманщины и прочего подобного?”. В “Отечественных Записках” з’явилась без підпису повість “Басаврюк, или Вечер накануне Ивана Купала”. Невдоволений численними купюрами в творі та довільним виправленням стилю, автор надалі припинив співробітництво з журналом.

Важкі, безкінечні й безрезультатні пошуки місця служби доводили до відчаю, подумував кинути все й виїхати з Петербурга, але страх втратити перспективу гнав до дальших пошуків, надавав необхідного терпіння. Допомога матері полегшувала існування дуже відносно, відмовляв собі в найнеобхіднішому. 10 квітня 1830 р. М. Гоголь став чиновником департаменту уділів. Натура його все бурхливіше розвивалась, відволікаючи сили та помисли на творчий спосіб існування: “По знакомству своему с художниками, и со многими даже знаменитыми, я имею возможность пользоваться средствами и выгодами, для многих недоступными. Не говоря уже об их таланте, я не могу не восхищаться их характером и обращением. Что это за люди! Узнавши их, нельзя отвязываться от них навсегда...” І земляків у Петербурзі було чимало. Тільки однокашників по гімназії нарахував до двадцяти п’яти чоловік.

Знайомство з В. Жуковським, а далі його сприяння допомогли отримати місце вчителя історії в Патріотичному інституті, а П. Плетньов увів майбутнього письменника наставником дітей у відомі петербурзькі сім’ї. За спогадами М. Лонгинова, який потрапив у число учнів М. Гоголя, той був хорошим наставником, викликав симпатії вихованців.

Власну переконаність у вище призначення таланту молодий вчитель намагався передати підопічним: “Выучить писать гладко и увлекательно не может никто; эта способность дается природой, а не ученьем”. Новаторство М. Гоголя виявлялось і в тому, що пізнавши нову сферу діяльності, він обгрунтував свої методи викладання історії, перевіривши їх на учнях. Пізніше ці методи були опубліковані. Зростаюча популярність, усвідомлення власної потрібності надзвичайно радували: “Какая теперь тишина в моем сердце!

Какая неуклонная твердость и мужество в душе моей! Мне любо, когда не я ищу, но моего ищут знакомства”.

У березні 1831 р. полишає службу в департаменті, стає помітним як письменник. Публікує в “Северных Цветах” уривок із історичного роману, в “Литературной Газете” статтю “Мысли о преподавании географии”, главу з української повісті “Вчитель”. П. Плетньов написав про народжуване нове явище О. Пушкіну.

І сам М. Гоголь чіткіше усвідомлював Боже покликання: “Путь у меня другой, дорога прямее и в душе более силы идти твердым шагом”. До весни 1831 р. він написав повісті, що склали перший том “Вечеров на хуторе близ Диканьки”. На початку березня 1832 р. побачила світ їх друга частина. Повісті потрясли елітарні творчі кола. О. Сомов так висловив причину бурхливого успіху: “Он человек с отличными дарованиями, и знает Малороссию, как пять пальцев, в ней воспитывался”.

На прохання знайомих любив читати вголос, особливо ж, уривок із “Майской ночи”, що починався словами “Знаете ли вы украинскую ночь?” Миттєво обличчя змінювалось не впізнанно, кудись дівалась сором’язливість, невидима енергія з’являлась у всьому виразі, поставі й усій фігурі. Присутніх чарував тонкий розум, виразна усмішка, коли розкривав чутливими руками рукопис і починав вкарбовувати в простір найвищу гармонію прози, слово за словом, фразу за фразою: “Знаете ли вы украинскую ночь? О, вы не знаете украинской ночи! Всмотритесь в нее. С середины неба глядит месяц. Необъятный небесный свод раздался, раздвинулся еще необъятнее. Горит и дышит он. Земля вся в серебряном свете; и чудный воздух и прохладно душен, и полон неги, и движет океан благоуханий. Божественная ночь!..”

Найпростіші слова виказували неодмінний магнетизм, сила якого властива лише М. Гоголю, об'єднувались, підвладні його високій духовності, у злитки самородного блиску, які не дробляться буденністю бачення, виказують розуміння планетарності й космічності земного буття, в яких би деталях, характерах, порухах поведінки вони не виявлялись. Характеристично-національне органічно вплітається в глобально-людське розуміння філософського сенсу суцього, наповненого чистотою, романтизмом і потребою земного існування, як доленосного й вічного: “Очаровательная ночь! И вдруг все оживло: и леса, и пруды, и степи. Сыплется величественный гром украинского соловья, и чудится, что и месяц заслушался его посреди неба... Как очарованное, дремлет на возвышении село. Еще белее, еще лучше блещат при месяце толпы хат... Песни умолкли. Все тихо. Благочестивые люди уже спят...”

М. Гоголь любив розмовляти зі знайомими про українську історію. З гордістю розповідав про курс історії, який викладав у Патріотичному жіночому інституті в Петербурзі. Він насичував розповіді такою кількістю деталей та подробиць, що, видавалось, жив серед давніх подій та людей. Погляд видавався менш історичним, аніж художнім, властивим письменнику, вражав здібністю бачити навкруги стільки прихованого сенсу, міг видобувати комізм ситуації, що перенесений у мистецьке слово, дивував усіх, хто з ним спілкувався.

У 1832 р. познайомився з актором М. Щепкіним. Під час однієї з гостин у батька актора, ввійшовши до зали, заспівав українську пісню:

*“Ходить гарбуз по городу,
Питається свого роду:
Ой, чи живі, чи здорові
Всі родичі гарбузові?”*

Замішання зникло після того, як гості зрозуміли, що батько Щепкіна був українцем. Розповідав про українську кухню, нахвалюючи неповторність тих чи інших страв, що виказувало його піднесений настрій: “Присутствия духа у меня достаточно”.

Влітку 1832 р. знову приїздить на батьківщину, бо за його свідченнями, набридло північне сіре небо й одноманітність, з нальотом суму соснові пейзажі. В садибі займався господаркою, садом, розмальовував будівлю, надаючи приміщенням художньої свіжості й привабливості. Його дивували щедрі плодами й багаті зеленню фруктові сади: “Нет в мире другого, влюбленного с таким иступлением в природу, как я. Я боюсь выпустить ее на минуту, ловлю все движения ее и, чем далее, тем более открываю в ней неуловимых прелестей”.

Повертаючись до Петербурга через Москву, знайомиться з професором Московського університету М. Максимовичем. У колі земляків обмінювались думками про батьківщину. М. Максимович готував до видання “Українські народні пісні”, а М. Гоголь задумав написати історію України. У Петербурзі об’єднав навколо себе яскраві особистості українців у своєрідний творчий гурток, до якого входили Прокопович, Данилевський, Пащенко, Кукольник, Гребінка, Мокрицький... За спогадами П. Анненкова, “он был весь обращен лицом к будущему, к расчищению себе путей во все направления, движимым потребностью развить все силы свои, богатство которых невольно сознавал в себе... Полный звук, ослепительный поэтический образ, мощное, громкое слово, все, исполненное силы и блеска, потрясало его до глубины сердца... Чтение его было с ярким малороссийским колоритом... При этом направлении два предмета служили как бы ограничением его мысли и пределом для нее, именно: страстная

любовь к песням, думам, умершему прошлому Малороссии, что составляло в нем истинное охранительное начало, и художественный смысл, ненавидевший все резкое, произвольное, необузданно дикое. Великую ошибку сделает тот, кто смешает Гоголя последнего периода с тем, который начинал тогда жить в Петербурге”.

Український цикл прози виробив неймовірно високий творчий бар’єр, який надалі не дозволяв просто “царапать пером бумагу”, самокритичність у роботі доходила меж самознищення. Спроби написати комедію “Владимир 3-й степени” не увінчались успіхом. І знову спасенний погляд до рідної землі. Пише М. Максимовичу 9 листопада 1833 р.: “Боже, сколько я пережег, сколько перестрадал! Но теперь я надеюсь, что все успокоится, и я буду снова деятельный, движущийся. Теперь я принялся за историю нашей единственной, бедной Украйны. Ничто так не успокаивает как история. Мои мысли начинают литься тише и стройнее. Мне кажется, что я напишу ее, что я скажу много так, чего до меня не говорили. Я очень порадовался, услышав от вас о богатом присовокуплении песен в собрании Ходаковского. Как бы я желал теперь быть с вами и пересмотреть их вместе... Моя радость, жизнь моя, песни! Как я вас люблю! Что все черствые летописи, в которых я теперь роюсь, перед этими звонкими, живыми летописями!.. Как мне помогают в истории песни... Они все дают по новой черте в мою историю, все разоблачают яснее и яснее, увы! прошедшую жизнь и, увы! прошедших людей...”

Під впливом М. Максимовича, що шукав у той час роботу на кафедрі словесності в створюваному Київському університеті, М. Гоголь теж поривався в рідні краї: “Я тоже думал: туда, туда! В Киев, в древний, прекрасный Киев! Он

наш, он не их, — не правда? Там и вокруг него деялись дела страны нашей... Мне надоел Петербург... Да, это славно будет, если мы зайдем с тобой киевские кафедры; много можно будет наделать добра. А новая жизнь среди такого хорошего края! Там можно обновиться всеми силами. Разве это малость? Но меня смущает, если это не исполнится!”

М. Гоголь під враженням натхненних думок і планів, пов'язаних з батьківщиною, знаходиться на творчому підйомі. Енергійно думав про майбутнє, вірив у нього, у свій Геній, намагався сміливо глянути в завтрашній день: “Таинственный, неизъяснимый 1834! Где означу я тебя великими трудами?.. В моем ли прекрасном, древнем, обетованном Киеве?.. Я весь теперь погружен в историю малороссийскую и всемирную, и та, и другая у меня начинает двигаться... Малороссийская история моя чрезвычайно бешена, да иначе, впрочем, и быть ей нельзя...” Захоплення історією свого народу давало надзвичайний стимул до праці.

Його надзвичайно непокоїло, що не було ще написано “полной, удовлетворительной” історії України та її народу. Ставив собі вищої складності методологічні завдання — ґрунтовно з'ясувати й дослідити “историю Малороссии всю от начала до конца. Она будет или в шести малых или в четырех больших томах”. Особливо ж хвилювали генетика утворення української ментальності, проблеми формування нації, динаміка її історико-політичного устрою, “как образовался воинственный народ, означенный совершенною оригинальностью характера и подвигов; каким образом он три века с оружием в руках добывал права свои и упорно отстоял свою религию”, і, нарешті, як “приєднався” він до Росії?

Дуже старанно, майже п'ять років збирав матеріали до наукової праці, перш ніж взятись за її написання. І коли вже

майже половина історії України була написана, знову з критичною прискіпливістю почав поглиблювати матеріал, свідомо затримував видання, відчуваючи, що не врахував ще багатьох джерел. Через пресу звернувся до співвітчизників із проханням надіслати відомі їм літописи, записки, пісні, повісті бандуристів, ділові папери, зумовлюючи їх повернення...

Однак реальні обставини, звична течія життя, дві рідні сестри, які вчилися у Патріотичному інституті й були на забезпеченні М. Гоголя, не в'язались із його світоглядно-емоційними поривами. І хоч інерційно писав влітку 1834 р. М. Максимовичу про непохитне рішення їхати до Києва, матеріальні нестатки змушують зайняти посаду ад'юнкт-професора кафедри історії при С.-Петербурзькому університеті. Він думав, тимчасово, щоб дочекатися зручнішого й благоприємнішого часу для переїзду: “Перебираюсь на следующий год, и если вы не захотите принять к себе в Киев, то в отеческую берлогу, потому что мне... самому становится, чем далее, нестерпимее петербургский воздух. Пожалуйста, разведай, есть ли в Киеве продающиеся места для дома, если можно, с садиком, и если можно, где-нибудь на горе, чтоб хоть кусочек Днепра был виден из него, и если найдется, то уведоми меня...”

М. Гоголь викладав історію середніх віків студентам філологічного відділення. Натхненна перша лекція змінилась наступними, скучними, і він поступово втрачав інтерес до викладацької роботи: “Никто меня не слушает, ни на одном, ни разу не встретил я, чтобы поразила его яркая истина... Это народ бесцветный, как Петербург”. У січні 1835 р. усі помисли, клопоти й устремління були спрямовані на видання продовження “Вечеров на хуторе близ Диканьки” (“Миргорода”).

Між тим, журнал “Московский Наблюдатель” відмовився друкувати повість “Нос” з причини її “пошлости и травиальности”. Ідилічність і гумор українських повістей М. Гоголя, їх веселість і ностальгічна задушевність із переосмисленням оточуючого відходила, мінявся метод відображення, і такий звичний оптимізм в результаті серйозних роздумів позначився висновком: “Если смеяться, то уж лучше смеяться сильно и над тем, что действительно достойно осмеяния всеобщего”. Це був час, коли О. Пушкін розповів йому сюжет “Мертвых душ”.

Викладацька робота через рік закінчилась відставкою й погіршенням здоров'я. Для його зміцнення влітку 1835 р. подорожував Кримом і Полтавщиною. На зворотньому шляху гостював у М. Максимовича в Києві. Помітною стала зміна в його характері — веселість і розкутість у розмові змінилась задумливою розсудливістю, стриманістю. Відверто розповідав про свою недбалість щодо лекцій у Петербурзькому університеті й щиро жалкував, що його не прийняли до Києва. Думки вже займав “Ревизор”. 1 вересня 1835 р. М. Гоголь повернувся до Петербурга.

За його визнанням, сидів без грошей. Почав писати “Мертвые души”, в яких замислив показати “хотя бы с одного боку всю Русь”. Прослухавши одну з глав у авторському виконанні, О. Пушкін промовив: “Боже, как грустна наша Россия!” Така реакція наштовхнула М. Гоголя на роздуми: “Тут то я увидел, что значит дело, взятое из души, и вообще душевная правда, и в каком ужасающем для человека виде может быть ему представлена тьма и пугающее отсутствие света. С тех пор я уже стал думать только о том, чтобы смягчить то тягостное впечатление, которое могли произвести “Мертвые души”.

“Ревизор”, поставлений в Петербурзі, мав великий успіх у людей творчих — акторів, письменників, художників. Незначне матеріальне полегшення (комедія продана дирекції театрів за 2500 руб. асигнаціями) побудило подумати про здоров’я, і далі “творить с большим размышлением”.

Проте російська аристократія була надмірно роздратована сатирою на потворну правду життя. У відповідь на слова М. Гоголя, вкладені в уста городничого: “Чему смеетесь, господа? — Над собой смеетесь!”, вони вигукували на виставі: “Нас таких нет!” Ображені “національні” почуття не дозволяли нормально сприйняти п’єсу навіть людям, які в побуті вважали себе освіченими. М. Гоголь крайньо збуджений таким нерозумінням: “Столица щекотливо оскорбляется тем, что выведены нравы шести чиновников провинциальных, что же бы сказала столица, если бы выведены были хотя слегка ее собственные нравы? Я огорчен не нынешним ожесточением против моей пьесы; меня заботит моя печальная будущность. Мой смех вначале был добродушен... В комедии стали видеть желание осмеять узаконенный порядок вещей...” М. Гоголь вперше покидає Росію на три роки (із червня 1836 до вересня 1839 року), відпускає на волю свого слугу Якіма. Передбачав, що відсутність його в Росії протягнеться надовго. Виїзд за кордон розцінював, як великий перелом у житті.

Швейцарія... Вражають Альпи й готичні храми. Перечитує Вальтера Скотта, Мольєра, Шекспіра. Продовжує писати “Мертвые души”, які “не веселили”. Інтенсивно знайомиться з визначними культурними цінностями Парижа, зустрічається з товаришами з Ніжинської гімназії: “Знаю, что мое имя после меня будет счастливее меня, и потомки тех же земляков моих, может быть, с глазами, влажными от слез, произнесут примирение моей душе”.

Ставлення російської імперії до М. Гоголя було складним. Як пригадує ту паризьку зиму 1837 р. О. Смирнова, “он (Гоголь) был у нас раза три один, и мы уже обходились с ним как с человеком очень знакомым, но которого, как говорится, ни в грош не ставили. Все это странно, потому что мы читали с восторгом “Вечера на хуторе близ Диканьки”, и они меня так живо перенесли в великолепную Малороссию... Однажды он описал мне малороссийский вечер, когда солнце садится, табуны гонят с поля, и остальные лошади несутся, подымая пыль копытами, а за ними с нагайкою в руке пожилой хохол с чупрой; он описывал это живо, с любовью”. М. Прокопович писав з Росії, щоб втішити автора, про успіх “Ревизора”, але ті газети, які читав Гоголь у Парижі, говорили про інше, й схвильований письменник відповів: “Я на “Ревизора” плевать... Если бы появилась такая моль, которая бы съела внезапно все экземпляры.., я бы благодарил судьбу”.

Навесні 1837 р. М. Гоголь переїхав до Італії. Любив божественну службу в соборі св. Петра в Римі, захоплювався Генуєю й Флоренцією, і все ж писав: “Я бездомный, меня бьют и качают волны, и упираться мне только на якорь гордости, которую вселили в грудь мою высшие силы, — сложить мне голову свою на родине...” Хвороби давались взнаки, особливо, зіпсований недоїданням шлунок і побічні, пов’язані з ним явища. Гроші закінчувались. Приходили в голову зовсім сумні думки: “Я дорожу теперь минутами моей жизни потому, что не думаю, что б она была долговечна”. Звертається до В. Жуковського з уклінним проханням поклопотати в государя за виділення йому пансіону, знайти спосіб звернути увагу царя на повісті “Старосветские помещики” і “Тарас Бульба”. А тим часом випрошував гроші у знайомих. М. Гоголь був закоханий в Італію: “Италия! Она моя!.. Я родился

здесь... Россия, Петербург, снега, подлецы, департамент, кафедра, театр — все это мне снилось...” В одній із розмов зізнався І. Кайсевичу, що “Россия — это розга, которою отец наказывает ребенка”. В листопаді 1838 р. писав М. Балабіній: “При мысли о Петербурге мороз проходит по моей коже”.

Невідомі, загадкові для стороннього ока метаморфози відбувались на кожному кроці. Він був у багатьох ситуаціях непередбачуваним, рідко відкривався, і від того, мабуть, із цієї певної неадекватності поведінки станові, думкам витворювався образ скритної, понурої натури. Насправді ж, М. Гоголь намагався знайти себе сам, відшукати власну відповідність оточуючому, й мучився, що відповідності цієї ставало все менше й менше, а на те, що суспільство саме повернеться до нього, його Генія уважним, щирим, зацікавленим ставленням, надій не було. Окремі оклики, як в листі до О. Данилевського 14 квітня 1839 р., розкривають напругу почуттів і страждань: “Кажется, не живешь, а только забываешься или стараешься забыть: забыть страдания, забыть прошедшее, забыть свои лета и юность, забыть воспоминания, забыть свою пошлую, текущую жизнь! Но если есть где на свете место, где страдания, горе, утраты и собственное бессилие может позабыться, то это разве в одном только Риме!.. Что бы было со мной в другом месте!.. Не житье на Руси людям прекрасным; одни только свиньи там живущи...”

М. Гоголь любив прогулянки в гори і доли, містами й морями, під кінець закордонного турне був у гарному настрої, його товариство складало задоволення оточуючим. Захоплення Римом не полишало його, і раптом: “Лучше ли мне или хуже, бог его знает. Это решит время. Но что главное, это — посещение, которое сделало мое вдохновение. Передо мною выясняются и проходят поэтическим строем вре-

мена казачества, и, если я ничего не сделаю из этого, то я буду большой дурак. Малороссийские песни, которые у меня под рукой, навеяли их, или на душу мою нашло само собою ясновидение прошедшего, только я чую много того, что ныне редко случается... О, Рим, Рим!”

Письменник дедалі глибше занурюється в свої переживання, усвідомлює самотність, небажання після облюбованих південних пейзажів, з широкими мазками небес, сонця, прозорого повітря, голубого моря, що давали заспокоєння стражданням, повертатись до Росії: “Неужели я уеду в Россию? Я этому почти не верю. Я боюсь за свое здоровье... Но обстоятельства мои такого рода, что я непременно должен ехать: выпуск моих сестер из института, которых я должен устроить судьбу и чего нет возможности никакой поручить кому-нибудь. Словом, я должен ехать, несмотря на все мое нежелание...”

І знову на рік — Росія (з вересня 1839 до червня 1840 р.). М. Гоголь вперше подивився “Ревизора” на московській сцені, але на виклики публіки не вийшов, а непомітно вислизнув із театру додому. Невдовзі виїхав до Петербурга займатись облаштуванням долі сестер. Стан його нервової системи хворобливий. Сподівання, що імператриця, як запевняли його знайомі, допоможе облаштувати выпуск сестер, не справдились. Допомогти грішми пообіцяв С. Аксаков. М. Гоголь просвітлів, стрепенувся, ожив такою жаданою людською співучастю й поділився тим, що на душі: “Он с любовью и радостью начал говорить о том, что у него составлена в голове трагедия из жизни Запорожья, в которой все готово, до последней нитки, даже в одежде действующих лиц: что это его давнишнее, любимое дитя, что он считает, что эта пьеса будет лучшим его произведением”.

Взимку 1839 р. М. Гоголь читав у М. Прокоповича перші глави “Мертвых душ”. Зізнавався оточуючим про апатію, якою він оволодіває, не ображається “на здешние мерзости” і пересуди про нього. Важко переносив петербурзьку зиму, відморозив вухо й ремствував на нещасливу долю: “Боже! Как я глуп, как я ничтожно, несчастно глуп! и какое страшное мое существование в России! какой тяжелый сон! о, когда б скорей проснуться! Ничто, ни люди, встреча с которыми принесла бы радость, ничто не в состоянии возбудить меня... Такая моя участь. Книгопродавцы всегда пользовались моим положением и стесненными обстоятельствами. Точно, я не помню никогда так тяжелых моих обстоятельств. Все идет плохо. Бедный клочок земли наш, пристанище моей матери, продают с молотка, и где ей придется приклонить голову, я не знаю, предположение мое пристроить сестер так, как я думал, тоже рушилось; я сам нахожусь в ужасно бесчувственном, окаменевшем состоянии, в каком никогда себя не помню”.

Жалкуючи, що в Україні батьківське гніздо розвалюється, і не маючи можливості туди приїхати, М. Гоголь рветься знову від жорстокої реальності за кордон, до омріяного Рима, сприймаючи поїздку, як звільнення. 25 січня 1840 р. він пише М. Погодіну: “Мертвящий гнет низкого, пошлого, внешнего лежит теперь на раменах моих. О, выгони меня, ради бога и всего святого, вон в Рим, да отдохнет душа моя! Скорее, скорее! Я погибну. Еще, может быть, возможно для меня освежение. Не может быть, чтоб я совсем умер, чтобы все возвышенное застыло в груди моей без вызова...”

Така втеча від “звичного” життя була не випадковою. Сучасне ставлення до “Мертвых душ” цілком відмінне від того, як сприймала їх тодішня російська публіка, кривлячись від

оголеної правди нищівної сатири. С. Аксаков пригадує: “Были люди, которые возненавидели Гоголя с самого появления “Ревизора”. “Мертвые души” только усилили эту ненависть. Так, например, я сам слышал, как известный граф Толстой говорил на многолюдном собрании в доме Перфильевых, что “Гоголь — враг России” и что “его следует в кандалах отправить в Сибирь”.

Існує думка, що благоговійне ставлення письменника до матері визначалось не його чутливою глибокою, доброю душею й цілком природними святими почуттями, а “раболепством” перед жорстокою, егоїстичною жінкою, яка була першопричиною пригніченого психологічного стану М. Гоголя. Послухаймо С. Аксакова, якого важко звинуватити у незнанні людей: “Перед святой неделей приехала мать Гоголя с его маленькой сестрой. Взглянув на Марью Ивановну (так зовут мать Гоголя) и поговоря с ней от души, можно было понять, что у такой женщины мог родиться такой сын. Это было доброе, нежное, любящее существо, полное эстетического чувства, с легким оттенком самого кроткого юмора. Она была моложава, так хороша собой, что ее решительно можно было назвать только старшею сестрою Гоголя”. Після влаштування сестер й прояснення ситуації з матір’ю, М. Гоголь серйозно зайнявся власним від’їздом, знову став веселим і охочим до розмов, жартів, знаходячи відраду в спілкуванні з природою.

Із червня 1840 до жовтня 1841 р. М. Гоголь вдруге за кордоном. Через Варшаву добрався до Відня з бажанням спробувати нововідкриті марієнбадські мінеральні води, освіжити сили, “освободить желудок от кое-где засевших остатков московских обедов”: “Тяжесть, которая жала мое сердце во все пребывание в России, наконец, как будто свалилась”,

— пише він матері 25 червня. Натхненно переробляє “Тараса Бульбу”, планує давно задуману трагедію з українського життя “Выбритый ус”...

Через Болонью, Флоренцію, Ліворно досяг вершини своїх мрій — Риму. Підірвана нервова система не дозволяла зосередитись на творчій роботі, перепади настрою постійно змінювали один одного. Ті кілька інтелігентів-товаришів, які намагались підтримати матеріально й морально, не могли врятувати від самотності, забезпечити більш-менш нормальне існування в зарубіжних поїздках, власних же заробітків не було й надалі. В. Панов пригадував, що лише одного разу бачив М. Гоголя піднесеним, коли той ознайомив з початком нового твору про Україну. Те, що довелось почути, вражало досконалістю слова: “Если бы этого не было, то значило бы, что все погибло”.

Вивчив італійську мову, нею спілкувався, писав листи. Коли відхлинула духовна задуха, письменник намагався знайти точку опори, виправдати логіку свого, Богом даного життєвого шляху, повірити в добрі наміри оточуючих в Росії людей та справ: “Теперь я ваш, — писав з Італії С. Аксакову. — Москва — моя родина. В начале осени я прижму вас к моей груди. Все было давно и мудро расположено высшею волею...” Та поетика слів змінювалась дальшими жорсткими буднями. Журнал “Москвитянин” в погашення боргів вимагав від М. Гоголя нових творів, на що той вигукнув: “Если бы я имел деньги, клянусь, я бы отдал все деньги, сколько б у меня их не было, вместо отдачи своей статьи”.

Восени 1841 р. М. Гоголь повертається в Москву. Закінчений перший том “Мертвых душ”, а коли С. Аксаков запитав його про “запорізький зошит”, він не відповів нічого. Цензура нового твору до публікації не допустила, висунувши ряд

безглузких, на переконання автора, претензій, через які проступало вороже ставлення до літератора, який посмів саркастично висміяти російську дійсність із вбивчою алегорією “мертвих душ”. Спадає ностальгічна лірика попередніх листів з Італії, і М. Гоголь зізнається М. Балабіній: “Вы уж знаете, какую глупую роль играет моя странная фигура в нашем родном омуте, куда я не знаю, за что попал. С того времени, как только ступила моя нога на родную землю, мне кажется, как будто я очутился на чужбине...” Згасає й творче натхнення, письменник скаржиться на відсутність свіжих думок, почуттів, бажання працювати, анемічність реакції на оточуючий світ: “Если б ты знал, как тягостно мое существование здесь, в моем отечестве. Жду и не дождусь весны и поры ехать в мой Рим, в мой рай, где я почувствую вновь свежесть и силы, охладевшие здесь... О, много, много пропало, много уплыло!” — зізнається він в листі до М. Максимовича 10 січня 1842 р.

Відчуваючи безвихідь щодо публікації першого тому “Мертвых душ” через цензурні заборони в Москві, М. Гоголь кидається з проханням про сприяння до знайомих в Петербурзі, пише до царя, хвилюється, чекає, а, між тим, за свідченням графа С. Строганова, “умирает с голоду и впал в отчаяние”. Як не збирав письменник внутрішні ресурси, як не кріпився, як не вірив у свою зорю, виключне творче призначення, сили покидали його: “Я был болен и очень расстроен, — писав він М. Языкову, — мне, признаюсь, невмочь было говорить ни о чем. Меня мучит свет и сжимает тоска, и, как ни уединенно я здесь живу, но меня все тяготят здешние пересуды, и толки, и сплетни. Я чувствую, что разорвалися последние узы, связывающие меня со светом. Мне нужно уединение, решительное уединение”.

Неприйняття, незрозуміння рішуче позначились і на його стані, способі життя, ставленні до оточуючих. Став скритним, розсіяним, нервовим, мовчазним, не сподіваючись на розуміння. Все більше заглиблювався в себе, не повіряв нікому того, чим жив, хвилювався, на що ще міг сподіватися. Це загострювало стосунки зі знайомими, рвало контакти з видавцями та редакторами, виданнями, не мав змоги виконати їхні замовлення на статті та публікації інших жанрів. Виняток склала, хіба-що, велика стаття “Рим”, опублікована в “Москвитянині”. Неохоче ходив у гості, навіть у салони, в яких раніше любив бувати й куди приходив без особливих вагань: “Здесь я погиб, — писав В. Плетньову 17 березня 1842 р., — я смешался в ряду с другими. Открытого горизонта нет предо мною. Притом здесь, кроме могущих смутить меня внешних причин, я чувствую физическое препятствие писать... Давно остывши и угаснув для всех волнений и страстей мира, я живу своим внутренним миром, и тревога в этом мире может нанести мне несчастье, выше всех мирских несчастий. Боже, думал ли я вынести столько томлений в этот приезд мой в Россию!”.

Заглиблення у внутрішній світ гармонійно зливалось у М. Гоголя зі зверненням до Всевишнього, зміцнювало набожність й пошуки пояснення сенсу Всесвіту поза межами бруталної дійсності, яку описував з такою різючою оголеною правдою, висвітлюючи неймовірну тугу за відсутністю добра й чистоти. Як Боже благословення був сприйнятий ним образ, одержаний від єпископа херсонського і таврійського Іннокентія. Цей несподіваний дар сприйнятий, як навіювання та повеління побувати біля гробу Господнього в Єрусалимі, щоб біля першоджерела очиститись і дістати сили для дальшої праці.

Говорити ні про свій моральний настрій, ні про проблеми він не хотів, вже не розраховував на щире взаєморозуміння й реальну підтримку. Між тим, з'явилися нові приводи для невдоволення. Цензура вилучила з рукопису “Повести о капитане Копейкине” важливі з точки зору автора місця й епізоди: “Уничтожение “Копейкина” меня сильно смутило”. Водночас, нарешті вийшов (у кредит) перший том “Мертвых душ” з обкладинкою, намальованою самим М. Гоголем.

Посиливалось бажання зосередитись на високих покликах власної творчості, з'явилось відчуття незворотності руху часу. Знову рветься за кордон: “Через полторы недели от сего числа еду. Это будет мое последнее и, может быть, самое продолжительное удаление от отечества: возврат мой возможен только через Иерусалим...” І, дійсно, це був його шестилітній виїзд із Росії.

Чим складніші переживання роїлись у душі письменника, тим світліші внутрішні сили знаходились у ньому, пробуджуючи до сприймання земного буття як незмірно малої частки космічного призначення людини від Всевишнього, можливості відчути себе органічним природним еством, для якого немає вищої цілі ніж збереження власної духовної цілісності, її непереможності у безперервній сутичці з суєтою буднів: “Чище горного снега и светлей небес должна быть душа моя, и только тогда я приду в силы начать подвиги и великое поприще, только тогда разрешится загадка моего существования. О житейских мелочах моих не говорю вам ничего: их почти нет, да, впрочем, слава Богу, их даже и не чувствуешь и не слышишь”, — писав він В. Жуковському 25 червня 1842 р. дорогою до Італії.

Після споглядання творів Мікеланджело і Рафаеля в Римі, які його потрясли, М. Гоголь постійно заглиблювався в себе,

розмірковуюючи над правом і готовністю художника “поучати” інших, до яких той має підходити з відчуттям святого причастя: “Сочинения мои так тесно связаны с духовным образованием меня самого и такое мне нужно до того времени вынести внутреннее, сильное воспитание, что и нельзя и надеяться на скорое появление моих новых сочинений”. Таким чином, М. Гоголь пішов на неймовірне ускладнення своїх завдань, змішавши особистість із незалежним від неї натхненням таланту генія, яке непідвладне керуванню, управлінню, прямому впливові.

На заклик О. Смирнової до М. Гоголя “Молитесь за Россию!” знову, обескуражений, повертається до власних витоків, уявлення про які сформовані були реальною дійсністю імперії та його в ній існування. Відчуваючи роздвоєність душі, відповідав: “Скажу вам одно слово насчет того, какая у меня душа, хохлацкая или русская. Я сам не знаю, какая у меня душа...”

До осені 1846 р. готові “Выбранные места из переписки с друзьями”, на думку М. Гоголя, “моя единственная дельная книга”, на яку він покладав великі надії, просив видавця П. Плетньова друкувати її негайно, чекав великого громадського резонансу, переконаний, що вона послугується для загального добра. Випускаючи книгу, П. Плетньов захоплено подивувався, як безстрашно автор зачерпнув із дна російського життя і безстрашно виніс правдиві думки на світ, викликавши бурю серед обескураженої російської публіки, настроєної “дать ему публичную оплеуху”. Критика книги сильно вплинула на М. Гоголя, й він готовий був шукати власну вину в тих чи інших судженнях, висловлених у “Выбранных местах...”, і, перш за все, в тому, “что я болею незнанием многих вещей в России, которые мне необходимо нужно знать.

Я болею незнанием, что такое нынешний русский человек на разных степенях своих мест, должностей и образований...”

Ця відстороненість від Росії, судячи з документів, так і лишилась із М. Гоголем на все життя. Водночас, він не міг визнати й простити обмежень у праві на власні судження, особливо ж, коли вони стосувались нинішнього літературного предмета — Росії. Болісно сприйнявши критично-безжальні судження В. Белінського, писав 20 червня 1847 р.: “Я прочел с прискорбием статью вашу обо мне в “Современнике”... Пишите критики самые жестокие, прибирайте все слова, какие знаете, на то, чтобы унижить человека, способствуйте к осмеянию меня в глазах ваших читателей, не пожалев самых чувствительных струн, может быть нежнейшего сердца, все это вынесет моя душа, хотя и не без боли, и не без скорбных потрясений; но мне тяжело, очень тяжело — говорю вам это искренно, — когда против меня питает личное озлобление даже и злой человек, а вас я считал за доброго человека”. Власне, ці думки розпалили В. Белінського на “Письмо к Гоголю”. П. Анненков, який назвав твір критика “страшным бичеванием”, намагався урезонити його, на що отримав відповідь: “Надо всеми мерами спасать людей от бешеного человека”. П. Анненков з жахом уявив хвилини, коли М. Гоголь буде читати статтю В. Белінського, в якій “заключалось не одно только опровержение его мнений и взглядов, а обнаруживала пустоту и безобразие всех идеалов Гоголя, всех его понятий о добре и чести, всех нравственных основ его существования...”

М. Гоголь, який в цей час лікувався на австрійських курортах, і вважав здоров'я духа свого досить міцним, був поваленим: “Здоровье мое, которое начало было уже поправляться и восстанавливаться, потряслось от этой для меня сокрушительной истории по поводу моей книги. Многие уда-

ры так были чувствительны для всякого рода щекотливых струн, что дивлюсь сам, как я еще остался жив, и как все это вынесло мое слабое тело”.

Усі плани пов’язані з майбутнім. Нестерпним у збігу обставин, матеріальних скрут і проблем зі здоров’ям видавався йому нинішній день. Скромно оцінював зроблене, головне, в кількісному вимірі, а задумів не реалізованих лишалося багато. Знову Італія, благодатний для нього край: “В Неаполе прекрасно и тепло, в душе моей стало приятно и светло здесь... Русских здесь почти ни души; покойно и тепло, как нигде в другом месте. Солнце просто греет душу, не только что тело. Какая разница даже с Римом, не только с Парижем!” — записав він 24 листопада 1847 р.

Оволодіває прагнення здійснити, нарешті, поїздку до Єрусалиму. Визначає, навіть, термін її — лютий наступного року. Дається взнаки самотність, і поїздка наодинці непокоїть, триводить подорож пароплавом при наявності морської хвороби. Колишні знайомі мовчали, налякані громадською думкою навколо “Выбранных мест...” М. Гоголя з властивими йому широкими гуманістичними принципами дивує така переміна. Полишається риторично подивуватись собі: “Я был в состоянии всегда (сколько мне кажется) любить всех вообще, потому что я не был способен ни к кому питать ненависти...”

Подорож розпочалася в січні 1848 р. Через Мальту, Константинополь, о. Родос на “скверных” пароплавах, в суматосі серед паломників багатьох національностей, а потім на мулі через Сінайську пустелю. Серед рідких пальм і рівнинних міражів, сотворених променями провисаючого над обрієм сонця, М. Гоголь побачив обітовану землю, — омріяну роками мету своїх духовних устремлінь. Захоплено описував враження: “Я говел и приобщался у самого гроба Гос-

подня. Литургия совершалась на самом гробовом камне. Как это было поразительно!.. Я удостоился провести ночь у гроба спасителя, я удостоился приобщиться от святых тайн, стоявших на самом гробе вместо алтаря, — и при всем этом я не стал лучшим, тогда как все земное должно бы во мне сгореть и остаться одно небесное”.

Навесні 1848 р. після шестилітньої відсутності М. Гоголь через Одесу повертається до Росії. Тих, хто бачив його в ці дні, вражав саркастичний вираз обличчя і відстороненість від навколишніх справ. Справляв враження людини, закритої для спілкування та співпереживання особливою іронічністю розгадуваних ним мотивів і наслідків людських діянь, думок і вчинків. Із задоволенням гуляв Дерibasівською, але захоплювали його не південні господарі — платани, а верби, клени, липи, пірамідальні тополі, які побачив на рідній Яготинщині, де давно не бував, куди поспішав приїхати до родичів: “Подъехал я вечером. Деревья одни разрослись и стали рощей, другие вырубались. Я отправился того же вечера один степовой дорогой, позади церкви, ведущей в Яворивщину, по которой любил ходить некогда... Чувство непонятной грусти бывает к нам ближе, чем что-либо другое”. Поїздка до Єрусалима не заспокоїла, а надала роздумам нової глибини й страждань. Виїздив до Полтави, а 25 травня відправився до Києва. Зустрічався з професурою Київського університету, серед якої був і М. Костомаров. Ранками гуляв містом, був мовчазний і похмурий, думки зайняті майбутнім облаштуванням життя.

12 вересня 1848 р. М. Гоголь приїздить до Москви, виношує бажання знову повернутись у творчість, чекає того благодатного стану, коли й фізичні сили, й духовні можливості утворять органічну єдність. На численних прийомах, які вже

влаштувались на його честь, був мовчазним, впадала у вічі неохочість до спілкування. За спогадами П. Щепкіна, “оживлявся тільки, столкнувшись нечаянно с кем-нибудь из малороссов”.

Хвилеве відчуття свіжості минуло, і М. Гоголь знову відчув тривожні хвилювання за здоров'я, які кинули його в упадок і хандру. Сили йшли на її подолання. А тут й у рідні справи ускладнились: “Дела моей матери и сестер от неурожаев и голодов пришли в такое расстройство, и они сами очутились в такой крайности, что я принужден собрать все, какое у меня осталось еще имущество и спешить сам к ним на помощь”, — писав у кінці квітня 1850 р. П. Плетньову.

В останні роки життя М. Гоголь все частіше приїздив у Василівку, з радістю зустрічався з другом дитинства А. Данилевським, дорожив спілкуванням з ним, постійно запрошував на гостину, на улюблену страву — українські вареники. Жартома й голосно сперечались, від чого важче було б відмовитись на усе життя — від вареників чи насолоди співом солов'я? Рвалась душа М. Гоголя туди, у далекий і чарівний світ незворотного дитинства, коли усе попереду, а проблеми вирішуються легко, без шлейфу зіпсованих стосунків та нездійснених планів, без надломів життя.

Жив у невеликому флігелі, робота над продовженням “Мертвых душ” не просувалась за законами натхнення, постійно відкладалась, перенапруження призводило до нервового виснаження, боліла голова. Трохи заспокоювала атмосфера невеликого кабінету у флігелі, одні з дверей якого виходили просто в сад, на природу. Справжнім відпочинком було розведення дерев, малювання візерунків для виготовлення домашніх килимів та перебудова батьківського будинку: “Ни о чем говорит не хочется, все, что ни есть в мире,

так нижє того, что творится в уединенной келье художника, что я не гляжу ни на что, и мир кажется вовсе не для меня. Я даже не слышу его шума”. Мирські турботи мали для нього все менше значення, їх сенс постійно втрачав свою вартість перед вічністю духовною, яка набувала безмежності, безко-нечності після завершення земного шляху. Переживаючи смерть однієї з близьких знайомих, М. Гоголь заключив: “Ни-что не может быть торжественнее смерти. Жизнь не была бы так прекрасна, если не было бы смерти”.

Небесна краса обростає все вищим філософським при-вабливим змістом. Вночі з 11 на 12 лютого 1852 р. М. Гоголь покликав хлопчика-камердинера, наказав відкрити піч, вий-няти із портфеля зв'язку зошитів з рукописами і свічкою з власних рук запалив їх... В його московській кімнаті горіли “Мертвые души”. За кілька днів до смерті Генія. Останні на-писані слова: “Как поступить чтобы признательно, благодар-но и вечно помнить полученный урок?” Одні вважають та-ємницею їх значення. Відповідь же, мабуть, у житті та драмі того, хто їх написав.

Безпам'ятство останніх днів, спалення рукописів і неба-жання спілкуватися з оточуючими дослідники називали без-зумством. Егоїзм тогочасних самодержавних імперативів не міг змиритись, здавалось би, з найзрозумілішим, але таким недосяжним і багатотрудним у всі часи — свободою особис-тості. Її свободою розпоряджатись сокровеним, до чого не повинно бути справи нікому, втручання у те, що нищить сам сенс людського народження та існування. Йшлося про такі святі з точки зору гуманістичних засад речі як особисті руко-писи, думки, бажання, зрештою, особисте життя неприкаян-ного, гнаного в себе нерозумінням та нуждою письменника. Серед небагатьох запізнілих голосів, що намагались відкри-

ти правду, був галицький часопис “Діло”, який в 1902 р., публікуючи “Вій” та статті “Джерела повісті М. Гоголя”, “М. Гоголь і його оповідання з українського життя”, спростовує офіційно поширену версію про “божевілля” М. Гоголя словами О. Смирнової, що близько знала письменника до його останнього подиху: “Чи можливо, щоб чоловік, що ще перед смертю забажав звідати ще раз Рим, що ще раз хотів поглянути в Парижі на Венеру Мілоську та побачити столицю Англії Лондон, міг бути людиною збожеволілою?”.

Жоден з петербурзьких журналів не відгукнувся вчасно на смерть М. Гоголя, а коли І. Тургенєв осмілився опублікувати власний відгук у “Московских Ведомостях”, то місяць пробув під арештом, а потім висланий на проживання в рідинне село... Та найкраще про себе, мабуть, сказав сам М. Гоголь: “Поэты берутся не откуданибудь из-за моря, но исходят из своего народа. Это — огни, из него же излетевшие, передовые вестники сил его”. Вічність забрала його, перед нею відступили людська ворожнеча, непорозуміння, заздрість і вигадки. А може й справді безумством, що не піддавалось розумінню сучасниками чи науковому прогнозуванню, були написані в 1842 р. в повісті “Тарас Бульба” слова: “Отыскался след Тарасов. Сто двадцать тысяч козацкого войска показалось на границах Украины... Поднялась вся нация, ибо переполнилось терпение народа, — поднялась отмстить за посмеянье прав своих, за позорное унижение своих нравов, за оскорбление веры предков и святого обычая, за посрамление церквей, за бесчинства чужеземных панов, за угнетенье, за унию, за позорное владычество жидовства на христианской земле — за все... Отовсюду поднялись казаки: от Чигирина, от Переяслава, от Батурина, от Глухова, от низовой стороны днепровской и от всех верховий и островов...”

“ВСТАВАЙТЕ, КАЙДАНИ ПОРВІТЕ...”

Високої проби сплав істинних ідеалів і джерельного українського слова, вільного духу, загартованого в найжахливіших умовах в'язниці народів Російської імперії, дивним чином огранили біографію, реалії життя Т.Шевченка. Та не розмили волелюбності поета, не довели його до національного самоприниження й плебейського лицемірства. Він мучився і страждав неволею і недолею своєї предковичної землі, ніколи не лукавлячи перед собою і громадянством, передбачав потужну хвилю національного зродження, здатну отверезити замулену свідомість земляків і відродити вільну Україну. Звільнившись із заслання в Новопетровському форті, що на півострові Мангишлак, влітку 1857 року, Т.Шевченко відразу ж самотужки акуратно зшив зошит для щоденникових записів (названих ним “Журналом”), що стали своєрідною публіцистичною сповіддю на порозі довгоочікуваної волі.

Уже перші ж сторінки “Журналу” сповнені душевного піднесення від передчуття свободи, розриву із тією безмежною тюрмою, в якій знаходився десятиліття кращих своїх років життя; від можливості писати “що завгодно” без страху відразу потрапити в цензурні лещата. Намагався забути тюремні жахи, мучителів своїх. Писав: “Обратимся к светлomu и тихому, как наш украинский осенний вечер, и запишем все виденное и слышанное и все, что сердце продиктует”. Уява малює спокійну недорогу подорож Волгою, і далі — аж до Петербурга — місця вимушеного постою. Інший маршрут (особливо через Україну) йому заборонявся. Пригадує друзів, котрі не забули його в нещасті, надіслали добрі листи й грошей на неблизьку подорож. М.Лазаревський, Я.Кухаренко, М.Щепкін, графиня А.Толстая вітали зі свободо-

дою. Не покидає страх знову (за доносом охранки) повернутись до солдатчини: “Солдаты — самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве. У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом, все...” Взявся за малюнки олівцем. В очікуванні дозволу на повернення блукав околицями форту, вдивляючись у неймовірну зелень дерев, вслухаючись у ніжний щебіт іволг та ластівок. Благословенна тиха природа, солодка ранкова тиша, миле серцю усамітнення й неквапливий плин думок: “Ничего не может быть слаще в жизни, очаровательнее уединения, особенно перед лицом улыбающейся, цветущей красавицы матери природы. Под ее сладким, волшебным обаянием человек невольно погружается сам в себя и видит Бога на земле...” Годинами сидів під посаженою ним колись улюбленою вербою і вже вкотре перечитував надіслану П.Кулішем книгу “Записки о Южной Руси”, яка так чарівно живо нагадувала його прекрасну Україну, що ніби з живими розмовляв із її сліпими лірниками і кобзарями. Відносив труд Н.Куліша до брильянтів у сучасній історичній літературі.

Заснув у тиші під новопетровською вербою, бачив у сні Межигірський монастир, джерело в яру біля нього, Видубецький монастир (що його малював у 1843 р.)..., Академію художеств. Папери на звільнення все ще не приходили. Мучився нерестерпно, та ні на мить не міг заглушити в собі почуття людської гідності. І хоч нелюдське покарання вигадав для нього висміяний ним цар Микола (солдаччина із забороною писати й малювати), відзначав, “благодаря своему невозмутимому хохлацкому упрямству, я сказал себе, что из меня не сделают солдата”. При цьому, в жодний із справді критичних днів заслання він не “стогнав” і не шукав неправедних шляхів

полегшення своєї долі, не втрачав людських почуттів, душа не могла стати заскорузлою, закритою моралі й добру, хоча в неї повільно й глибоко врзались рубці принижень і наруги: “Горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад, ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего всемогущего создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенческих светлых верований. Некоторые вещи просветлели, округлились, приняли более естественный размер и образ...” Видавалось, — вирватись би лише на свободу, а там нові вірші потечуть рікою: пивною і вільною, веселою і простою.

Надію навиває Т.Шевченко найніжнішою, постійною й незмінною нянькою-коханкою кожного позитивного розуму. То чому ж не сподіватися йому на нову зустріч із прекрасною Академією художеств, залами Ермітажу, чарівницею — столичною оперою. Тонко і точно розмірковує він над теоретичними проблемами живопису, мріє безроздільно зайнятися гра-в'юрою, малюнком сепією, планує поїздку в Україну для виконання естампів. Таким чином наблизитись до манливого світла істини, бути корисним людям. Хоча, на його переконання, тогочасному суспільству більше підходили б твори сатиричні, виконані методом драматичного сарказму в стилі картини основоположника російського жанрового живопису П.Федотова “Жених”, чи ж комедій О.Островського “Свои люди — сочтемся”, М.Гоголя “Ревизор”. Був переконаний, що застарілі моральні недуги суспільства, якщо й виліковуються, то лише героїчними засобами. Водночас, інша тема потужним і непереборним струменем входила в його думку, свідомість:

“Странно подумать, я занимался сочинением малороссийских стихов, которые впоследствии упали такой страшной тяжестью на мою убогую душу... Я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца Кобзаря и своих кровожадных Гайдамаков..., в знойной степи надднепровской передо мной мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мной расстилалась степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей... Я сочинял стихи, за которые мне никто гроша не заплатил и которые, наконец, лишили меня свободы и которые, несмотря на всемогущее бесчеловечное запрещение, я все-таки втихомолку кропаю... Право, странное это неугомонное призвание”.

Т.Шевченко називав свій “Журнал” твором глибоко продуманим в умовах тягучого очікування звільнення із солдатської неволі. Навдивовиж концептуально точними, соціально загостреними й художньо вивершеними замальовками людей, що оточували поета, наповнені його сторінки. Ці ескізи дають вражаючу картину безправності людини в тогочасній Російській імперії, а роздуми над конкретними реаліями сповнені публіцистичними пошуками виходу. Як от про Скобелева — колишнього збіглого кріпосного селянина з Херсонщини, що був спійманий і відданий у солдати. Прізвище таке дано було йому, оскільки притворився безпам’ятним. Т.Шевченко любив його як земляка й чесну людину, любив слухати в його простому й чудовому виконанні м’яким тенором українських народних пісень. Ці пісні відносили далеко від задушливої казарми, ніби переносили на волю, на береги Дніпра, милу вітчизну. Так ось цей “Скобелев”, впіймавши одного з офіцерів форту на крадіжках солдатських грошей, дав йому прилюдного ляпаса. За цей благород-

ний вчинок солдат пройшов крізь стрій шпіцрутенів і напівживий поніс тяжкі кайдани в заслання на береги пустельного Іртиша. Різонуло це вразливу Шевченкову душу. Записав він у журналі, риторично звертаючись до товариша: “Встретишь ли в своей неволе такого внимательного и благодарного слушателя, товарища своих заунывных сладких песен, как я был? Встретишь и не одного такого же, как и ты, невольника-сироту, земляка варнака заклеяменного, который прольет слезу благодарности на твои тяжелые кайданы за отрадные, сердцу милые, родные звуки...”

У липні 1857 року над Новопетровським фортом йшли часті дрібні дощі. Т.Шевченко переховувався від них у альтанці комендантського саду. В голові роїлися різні думки. Асоціативно пригадалася естетика польського філософа й теоретика мистецтва К.Лібельта, з якою (за збігом обставин) ознайомився нещодавно. Затіяв із ним уявну дискусію, бо живописав той далекі від життя, реальності ідеали, хоча й робив це лаконічно, витончено і ясно. Особливо спірною видавалася для Т.Шевченка теза К.Лібельта про те, що людина-творець у красних мистецтвах (образотворчих мистецтвах і музиці) стоїть вище природи, яку відтворює, бо природа, ніби-то, діє у вказаних їй творцем незмінних межах, а людина-творець нічим не обмежена в своїй свідомості. Т.Шевченко гаряче заперечує: “Мне кажется, что свободный художник настолько же ограничен окружающею его природою, насколько природа ограничена своими вечными, неизменными законами. А попробуй этот свободный творец на волос отступить от вечной красавицы-природы, он делается богоотступником, нравственным уродом, подобным Корнелиусу и Бруни. Я не говорю о дагерротипном подражании природе. Тогда бы не было искусства, не было бы истинных художников...”

Поет з нетерпінням чекав човна зі свіжою оренбургською поштою. Це очікування звільнення стало для нього важким випробуванням — довгим і страшним. Глушив у собі всякі сумніви: “Лучше решительный удар обуха, нежели тупая деревянная пила ожидания”, — записав він у журналі. Рятувала в чарівних ризах зелені матінка природа. Думка линула в українське село, де білі привітні хатки вкриті тінню черешневих і вишневих садів: “Там бедный, не улыбающийся мужик окутал себя великолепной, вечноулыбающейся природою и поет свою унылую, задушевную песню в надежде на лучшее существование. О, моя бедная, моя прекрасная, моя милая родина! Скоро ли я вздохну твоим живительным, сладким воздухом? Милосердный бог — моя нетленная надежда”. І, нарешті, 21 липня надійшло офіційне повідомлення про звільнення Т.Шевченка.

Щоденник Т.Шевченка написаний офіційною, як зараз прийнято говорити, російською мовою, оскільки українська була забороненою великодержавним царатом. Та дух журналу наскрізь пройнятий споминами про Україну, батьківщину, пройнятий почуттям любові до доброго і прекрасного, угодної чистої молитви-вдячності людинолюбцеві-Богові, творцеві невимовної гармонії в безкінечному всесвіті, котра різко контрастувала із його невільницьким життям:

*“Даєш ти, господи єдиний,
Сади панам в твоїм раю,
Даєш високії палати.
Пани ж неситії, пузаті,
На рай твій, господи, плюють
І нам дивитись не дають
З убогої малої хати.
Я тільки хаточку в тім раї
Благов і досі ще благаю,*

*Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі...*

Усе, дороге серцю, групувалось у передчутті свободи в свідомості виснаженого неволею поета в часті безсонні ночі, що переслідували його в Новопетровському укріпленні. Світлі хвилини в кінці його темного багатолітнього заслання подарував Т.Шевченку земляк із Київщини Андрій Обеременко. Про нього читаємо вищої похвали слова: “В продолжение двадцатилетней солдатской пошлой, гнусной жизни не опшлил он и не унизил своего национального и человеческого достоинства. Он остался верным во всех отношениях своей прекрасной национальности...”

Залишивши нарешті (аж 5 серпня) Новопетровську фортецю, Т.Шевченко прибув до Астрахані. У цьому брудному й курному місті земляки-українці влаштували поетові справжнє свято душі, братерськи вітаючи його вихід на свободу. Вони ж влаштували відплиття на найближчому пароплаві “Князь Пожарский” до Нижнього Новгорода. Волга вражає своїм природним розмахом, який контрастує із бідністю та безправ'ям люду на берегах її. Наче в підтвердження побаченого записує в журнал вірш російського поета, історика, публіциста О.Хом'якова “Кающаяся Россия”:

*“...В судах черна неправдой черной
И игом рабства клеймена,
Бесчестной лести, лжи тлетворной,
И лени мертвой и позорной
И всякой мерзости полна!
И, недостойная избранья,
Ты избрана; скорей омой
Себя водою покаянья,
Да гром двойного наказанья
Не грянет над твоей главой...”*

Не кається поет, недобрим словом знову згадує російських царів, що “неситим оком” скидають загарбані простори, “повеліваючи” полити їх потом і кров’ю кріпосних і вірнопідданих. Багато малює, читає в каюті історичну літературу, зокрема, монографію М.Костомарова “Богдан Хмельницький”, вважаючи її прекрасною книгою, не закопченою димом фіміаму й ідолопоклонства, що висвітила важливі історичні подробиці періоду. Зійшовши на берег у Нижньому Новгороді, багато малює на замовлення, намагаючись заробити грошей на дальшу поїздку до Петербурга. Від одного із знайомих довідується, що на ім’я місцевого військового губернатора надійшов папір, згідно якого Т.Шевченкові заборонявся в’їзд до обох столиць і за ним встановлений таємний нагляд поліції. Із запалом, на одному подихові записує в журнал поему “Неофіти”:

*“...Ридаю,
Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово, божєє кадило,
Кадило істини...”*

Рік 1858-й не віщував суттєвих змін у долі Т.Шевченка. Отримав від П.Куліша лист зі вкладеними 250 рублями — грошима, вирученими за малюнки, надіслані ще з Новопетровського укріплення. П.Кулішеві, навзамін, надіслав із листом текст “Неофітів”. В телеграфному стилі записував у журналі Т.Шевченко враження про численні зустрічі (зокрема, літера-

турно-театральні), сердечну дружбу з актрисою К.Піуною, захоплення прочитаною натхненною книгою М.Вовчок “Народні оповідання”. Почав переписувати для друку свою поезію, написану від 1847 до 1858 року. П.Куліш запропонував йому малювати сцени з української історії, пісень, сучасного народного побуту: “Теперь я не могу приняться за такую работу. Для этого нужно жить постоянно в Малороссии, чтобы была разница между моими рисунками и суздальскими, и потому еще, что я не теряю надежды быть в Академии и заняться любимой акватинтой...” Нарешті, 25 лютого отримав чергового листа від М.Лазаревського із доброю вістю про дозвіл приїхати до Петербурга і мешкати там (під наглядом поліції).

Із Божою поміччю добрався до Москви. Тут гострим приступом нагадали про себе хвороби, надбані неволею й солдатчиною. Пересиливши себе і знехтувавши рекомендаціями лікарів, взявся активно оглядати Москву, повертаючись “весь облеплен грязью”, та все компенсовувалось зустрічями й знайомствами “с такими людьми, с какими в продолжение многих лет не удалось бы познакомиться” (при активному сприянні М.Максимовича). Серед освічених москвичів зустрів до себе непідробну привітність і гостинність, непритворне захоплення його поезією. В кінці березня 1858 року був уже в Петербурзі. Виставки Ермітажу, Академії художеств, театри: “Забвение прошедшему, мир настоящему,” — записує в “Журналі”. Розпочались клопоти в цензурному комітеті про дозвіл видання “Кобзаря” і “Гайдамаків”. Із 13 липня записи в журналі обриваються... В душі поета вже відчутна паморозь старості, та неволя і горе його не поборили. Він розуміє, що тепер слід працювати, працювати багато. Робота необхідна вперта, важка, аби встигнути що-небудь зробити. Усвідомлює, що втрачено десять років і втра-

чене слід повернути: “Не погиб в неволе, не погибну на воле, — говорит малороссийская песня”. Після довгого та важкого випробування не може освоїтись із радістю свободи, увійти в нормальну колію життя. Пише М.Максимовичу: “Перше в столицю не пускали, а тепер із цієї смердючої столиці не випускають. Доки вони будуть знущатися надо мною? Я не знаю, що мені робить і що почать? Утекти хіба нищечком до вас та одружившись у вас і заховаться. Здається, що я так і зроблю...” Та не судилось. Як і передбачав, північна російська столиця його “задушила”, та, однак, не змогла вбити українського духу, який повною мірою знайшов свої крила у святokratному поетичному слові. Ще в казематі написав:

*“Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині
Однаковісінько мені...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені”.*

Як же синхронізувалась духовність української нації із Шевченковим нескореним духом? Просвітницька зоря його таланту пронизувала погасше убозтво рабських душ, кріпацьке безгоlostво, беззастережно проникаючи в свідомість людської індивідуальності, роблячи цю індивідуальність особистістю на драматургії історичних поворотів. Саме Т.Шевченко огненним словом не дав остаточно приспати в неволі свій народ, уярмлену Україну, безроздільно беручи на свої натомлені плечі їх болі і відповідальність за їх будуччину...

ПАРАДОКСИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Коли в Петербурзі на 60-му році життя помер колишній професор столичного університету М. Костомаров, галицький часопис “Діло” проголосив прощальне слово про нього, як славного історика Руси-України, одного з найперших і найсміливіших борців за права та свободи українського народу, друга й сподвижника Т. Шевченка. Так воно й було. Пригадаймо найвідоміші дослідження “Славянская мифология”, “Мысли об истории Малороссии”, “Борьба украинских казаков с Польшей в первой половине XVIII века до Богдана Хмельницкого”, “Богдан Хмельницкий”, “Черты народной южнорусской истории”, “История Руси в жизнеописаниях”, “Об историческом значении южнорусского песнетворчества”, “История казаччины в южнорусских народных песнях”, “Мазепа и Мазепинцы”...

Народився та виростав на Воронежчині. Молодість М. Костомарова пов'язана з Україною. В Харківському університеті вивчав історію й філологію, викладав у Рівненській гімназії, став професором Київського університету... Участь у Кирило-Мефодіївському братстві завершилась десятилітньою висилкою до Саратова, а далі — й пожиттєвою роботою в Петербурзі, що висунуло його в когорту провідних російських істориків (з працями “Бунт Стеньки Разина”, “Иван Сусанин”, “Северорусское народоправие”, “Мысли о федеративном начале в древней Руси”, “Куликовская битва”, “Александр Невский”, “Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа”, “Великорусские народные песни” та ін.).

Як же увійшла Україна в свідомість видатного вченого, чому служив їй, якими переломами долі дійшов він до єдності

з найпомітнішими постатями в українському визвольному русі серед національної темряви російської монархії середини XIX століття й ніс анафему царів, розплачуючись власною свободою, привілеями за невідступність від наукової правди, надій українців на світле майбутнє, за таке рішуче й однозначне вrostання чистої, світлої особистості в проблеми українського народу.

Росіянин М. Костомаров виводив власний родовід від того предка-опричника Самсона, який, втікаючи в XVI столітті від царя Івана Грозного, прийнятий був литовським князем і королем Польщі Сигизмундом II Августом I, “наделен поместьем в Ковельском уезде” (на Волині). Внук Самсона Петро Костомаров воював у козацькому війську Б. Хмельницького, після Берестецької поразки козаків переслідувався поляками, “вместе с многими волынцами ушел в пределы Московского государства” і оселився в одному з козацьких поселень таких же втікачів з України на Слобожанщині. У батьківській родині панувала ліберально-демократична атмосфера й шанобливе ставлення до природного середовища, вміння органічно вписуватись у нього, насолоджуючись красою та черпаючи з неї безмежні відчуття непідробності.

Навчання в Харківському університеті, вплив його професури дали М. Костомарову не лише відчуття важливості історичних дисциплін у світоглядному формуванні особистості, а й справжню любов до них, поштовх до інтенсивної самостійної роботи над джерелами. Праці присвячував дні й ночі, захопився археологічними дослідженнями, зробив для себе важливе методологічне відкриття: історія — це не лише видатні державні діячі, це в першу чергу життя народу з його побутом, духовними осягненнями, прагненнями. А, значить, історію слід вивчати не тільки за архівними документами.

Вона знаходить живий відбиток у поколіннях і доходить традиціями до сучасників. Жив в Україні, тож вирішив досконало вивчити її народ: “Меня поразила и увлекла неподдельная прелесть малорусской народной поэзии; я никак и не подозревал, чтобы такое изящество, такая глубина и свежесть чувства были в произведениях народа, столько близкого ко мне и о котором я, как увидел, ничего не знал. Малорусские песни до того охватили все мое чувство и воображение, что в какой-нибудь месяц я уже знал наизусть сборник Максимовича.., познакомился с историческими думами и еще более пристрастился к поэзии этого народа”.

М. Костомаров умів прочитати в поетичних рядках і між ними історичний підтекст, розшифрувати мистецькі образи, побачити в них глибокі традиції, етно-політичний зміст і не здійснені вольнолюбиві прагнення. Поступово інтерес поширився на літературні твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. Читав їх в оригіналі зі словником, з допомогою випадкових “перекладачів”-українців. Зміцнилось глибоке переконання — самому досконало вивчити мову. Їздив у етнографічні екскурсії, серед яких запам’ятались враженнями місце Полтавської битви, Диканька, маєток Кочубея (почав писати драму про Мотрю Кочубеївну).

І хоч оточення висміювало ідею писати українською мовою, М. Костомаров видав нею в 1839 р. свої “Українські балади”, драму “Сава Чалий”, а в 1840 р. — поетичний збірник “Гілка”. “Любовь к малорусскому слову, — писав він, — более и более увлекала меня; мне было досадно, что такой прекрасный язык остается без всякой литературной обработки и сверх того подвергается совершенно незаслуженному презрению. Я повсюду слышал грубые выходки и насмешки над хохлами не только от великоруссов, но даже от малороссов

высшего класса, считавших дозволительным глумиться над мужиком и его способом выражения. Такое отношение к народу и его речи мне казалось унижением человеческого достоинства, и чем чаще встречал я подобные выходки, тем сильнее пристращался к малорусской народности”.

Не продиктована бажанням бути оригінальним су-перечність із тенденційно-традиційними устоями царської Росії керувала істориком у його повазі до українського народу, а глибокі переконання — в необхідності відродження його мови, літератури. Цьому сприяли дружні стосунки з Г. Квітку-Основ'яненком, проф. П. Гулаком-Артемовським. Не менша потреба була й у правдивій історії України, свій перший внесок до якої зробив М. Костомаров описом повстання Наливайка, нарисом про рід князів Острозьких, особливо ж, знаменитим дослідженням про Богдана Хмельницького, про яке сам писав: “Работа увлекала меня в сильной степени и, вспоминая это время, я могу назвать его одним из приятнейших в жизни”.

У 1844-1845 роках (після захисту магістерської дисертації) працював вчителем Рівненської гімназії. На волинській землі М. Костомаров з властивою пристрастю поринув у пізнання історичної місцевості краю та численних пам'яток. Незгладимий слід у його свідомості лишили замок у Корці, монастир і замок в Острозі. Відвідав Дерманьський монастир, Пересопницю, замки Межирич, Тайкур, Вишневець, Кременця, Почаївську обитель... Тепло пригадував Берестечко й річку Пляшеву — місце історичної битви Б. Хмельницького: “Местность была мне очень известна по письменным источникам, и я с особенным рвением старался поверить мои о ней представления, старался отыскать следы давно минувших событий, о которых столько читал, писал и думал”.

Вражає в спогадах М. Костомарова опис острова Журавлиха, де триста козаків прийняли нерівний бій з переважаючим військом польського короля й загинули, прикриваючи відхід війська Б. Хмельницького, зрадженого союзником — кримським ханом. А, водночас, розкрилась тут повною мірою науково-творча палітра великого історика, що умів розрізнити на місцевості кожну деталь, кожний поворот драматичної події, віддаленої віками. Читачеві зримо передаються враження від звивистого Стиру, струнких стовбурів завмерлого лісу, поля з невеликим підвищенням, на якому, можливо, стояв хан, зважуючись на втечу з поля битви. На дні річки через товщу води розгледів місце переправи — свідка трагедії, мужності й звитяги, що стало останнім притулком козаків.

Одна з наукових загадок — чому протягом десятиліть інтереси широкого діапазону М. Костомарова були прикуті саме до постаті Б. Хмельницького? Спрощено було б пояснювати цей інтерес лише вагомістю постаті Гетьмана в історії. Вона полонила його ще в молоді роки, а потім, вже відірвавшись географічно від України, в саратовському засланні раз по раз поверталась до нього, надихнула на одну з найсерйозніших праць життя — двотомну монографію про Великого Гетьмана, яка відіграла вирішальну роль у запрошенні М. Костомарова на кафедру Петербурзького університету. Ця постать йшла з ним упродовж життя своєрідним духовним мірилом самоцінності особи. До неї повернувся історик уже на схилі років. Знайшов час в буквальному розумінні пройти стежками життя й боротьби Богдана.

Характерно, що подорожував ще з одним другом-українцем, відомим етнографом П. Чубинським (до речі, автором слів національного гімну “Ще не вмерла Україна”). Шлях про-

ліг через Корсунь, Круту Балку, берегами Росі, Чигирин, Жаботин (із слідами Коліївщини), Суботів (колиску повстання козаків). Жадібно вловлювало досвідчене око вченого кожну рисочку на місцевості, в архітектурі, убранстві храмів, звичаях, документах, іконах, що могли мати й мали відношення до Богданових подвигів і страждань, до синів його Юрія й Тимофія, до героїчної епохи, що збережена була природою та людьми. Уклад життя українців, їх поселень з густими садами, чистими будиночками викликав у М. Костомарова поетичні асоціації. Інший маршрут проліг берегами Дніпра до порогів та островів (“Днепр широко разливаается и первый предмет, поражающий глаза, — остров Хортица, протяжением всего двенадцать верст, с высокими берегами, поросший лесом”) — козацької вольниці, що стала вічним пам’ятником. Народився задум “написать всю историю Малороссии, обрабатывая ее по периодам”. До весни 1874 р. М. Костомаров підготував чотири її томи.

Перепоვნений думками й почуттями брав участь у київському Археологічному з’їзді, відзначав великий інтерес до історії, археології українських вчених, слухав спів Вересая... Нападникам на національну культуру, зокрема, горезвісній газеті “Киевлянин”, а в її особі тогочасній царській політиці, заперечив: “Подозрения, вводимые тогда на киевских ученых, были до крайности неуместны и вредны в том отношении, что на будущее время стесняли свободу выбора предметов, касающихся местной истории, литературы и этнографии..., а между тем, если археологические съезды предположено собирать по очереди в разных краях России, то естественно надобно ожидать и желать, чтобы наибольшая и наилучшая часть рефератов относилась к предметам местной истории и археологии”.

Виїжджаючи з Волині до Києва, де спочатку викладав у славнозвісній першій гімназії, а пізніше, зайнявши посаду професора історії університету св. Володимира, відзначав: “Я уехал оттуда с большим ворохом народных песен и записанных преданий и рассказов...” Дворічний київський період — такий щасливий для М. Костомарова: сповнилася мрія — обраний на університетську кафедру; познайомився з відомими діячами української культури П. Кулішем, М. Максимовичем, зблизився з Т. Шевченком в один з найсвітліших періодів життя Кобзаря, розквіту його духовних сил, творчості, надій оселитись в Україні, знайти відповідну службу, купити хатину... Спорідненість двох інтелектуалів виявилась відразу. Вони однаково глибоко розуміли проблеми політичні й естетичні, а, найбільше, — необхідність змін у суспільному житті, поліпшенні долі уярмленого народу.

Місце зустрічей було символічним — у вишневому саду садиби Сухоставської на Хрещатику, поблизу Славутича. М. Костомаров знав про тільки-но написані твори поета з рукописів. І час розмов линув непомітно. День переходив у вечір, іноді прихоплював й ніч. Життєві стежки надовго розлучили їх після арешту та назавжди запам'яталось Тарасове слово у в'язниці: “Не журись Миколо, ще колись будем в купі добре жити”. Жити добре їм так і не довелось, а от промені святої дружби лишилися між ними до кінця. Це підтвердили часті зустрічі в Петербурзі після заслання.

М. Костомаров завжди стояв на сторожі доброго імені Т. Шевченка, незалежно від того, хто б не посягав на нього. Парадоксально, але він був одним з перших, хто публічно підняв голос проти П. Куліша, коли той в книзі “История воссоединения Руси”, бажаючи засвідчити лояльність перед владою, назвав Тарасову музу “п'яною”: “Муза Шевченко

всегда оставалась чистою, благородною, любила народ, скорбела вместе с ним о его страданиях и никогда не грешила неправдою и безнравственностью. Если упрекать Шевченка за то, за что его наказывало некогда правительство, изрекшее ему потом прощение, то уж никак не г. Кулишу, который был соучастником Шевченко и в одно с ним время подвергся наказанию от правительства, хотя и в меньшей противу Шевченка степени”. Передчасна смерть поета вразила М. Костомарова. Він українською мовою виголосив прощальне слово на похоронах, а пізніше — на літературному вечорі в Петербурзькому університеті, написав статтю в журналі “Основа”. У 1866 році саме М. Костомаров взявся за редагування та підготовку до видання творів Т. Шевченка.

Власне, М. Костомарову належить пріоритет обґрунтування конструктивності просвітницьких ідей, їх ролі в піднесенні національно-культурного рівня українського народу. В статті “Мысли южноросса: О преподавании на южнорусском языке”, опублікованій журналом “Основа” (1862 р.), висловлена смілива думка про вироблення української літературної мови не стільки написанням елітарних творів, а виданням популярної книги, що запліднювала б масову свідомість розумовими зусиллями, просвітою й, зрештою, створювала сприятливий ґрунт і саме бажання оволодіти рідною мовою, шліфуючи й розвиваючи її до рівня досконалого вияву думок, почуттів, світоглядних позицій сучасної людини. Ідеї М. Костомарова знайшли широку, матеріалізовану в благодійні внески підтримку в Україні, рівночас, і гнівні звинувачення прихильників монархії у “сепаратизмі” вченого.

Ідеї слов’янської спільноти володіли політизованою свідомістю історика, федеративний устрій облаштування державного життя видавався найсправедливішим з точки зору

автономного, вільного розвитку кожної нації й, природно, різко контрастував із кріпосницько-самодержавними устоями країни, в якій він жив. М. Костомаров написав статут товариства, названого іменами слов'янських апостолів Кирила та Мефодія.

Незважаючи на заборони й ущемлення прав людини, національне питання в Україні стояло гостро й існувало завдяки генетичному усвідомленню більшістю людей приналежності до того чи іншого народу. М. Костомаров, спостерігаючи всі суперечності взаємовідносин між “основними” націями, що населяли Київщину (росіянами, українцями, поляками), помічав спроби насадження російського менталітету, твердий і рішучий спротив цьому поляків, які, не сміючи називати себе за національною приналежністю, йменувалися католиками, розмовляли між собою виключно рідною мовою й вивчали російську лише з необхідності закінчити навчальний заклад, де її викладали. Водночас, українці через вроджену терпимість, перебували під подвійним національним гнітом, і це обурювало М. Костомарова: “Огромная масса малорусского православного народа оставалась в порабощении у польских панов-католиков и самый закон империи давал последним столько прав над первыми”. Його дивував (в доброму розумінні слова) національний фанатизм поляків, знання яких нерідко обмежувались кордонами своєї землі, та зате, здавалось, вони знали про неї практично все.

До розмірковувань про федералізм М. Костомаров прийшов у результаті концептуального бачення історії утворення держав, які ще з князівської епохи виявили яскраві зразки завойовницьких посягань сильніших народів, не рахувались не тільки з національними інтересами “слабших”, але і з їх етнографічними традиціями, особливостями. Тобто, дер-

жава фактично зводилась до влади, що мала тримати все в недоторканості, покорі поневолених. Однак, акцентована вченим об'єктивна тенденція життя виказувала еволюційні прагнення кожного народу до вільного розвитку. Дійсність фактично йшла цим шляхом, незважаючи на поліційні перепони й ритуальне наповнення імперіалістичних держав. М. Костомаров відкрив для себе цю суспільну закономірність. Він ясно бачив особливості кожної нації в першу чергу в її суспільних виявах, традиціях, своєрідності побуту, оригінальності мови, власної релігії й із цього виводив визначальний напрям наукових студій: “Найти и уловить эти особенности народной жизни частей русского государства составляло для меня задачу моих занятий историею”.

І, знову ж таки, ці, безперечно, прогресивні погляди стосувались українства. Цілу бурю в офіційній opinio викликала стаття М. Костомарова “О казачестве”, опублікована в “Современнике” (1860 р.). Його зневажливо-лайливо називали “українофілом” лише за те, що намагався на документальних підставах та політологічній логіці показати взаємозв'язок козацького руху зі спробами утвердити традиційні для народу демократичні ідеї державотворення на власній землі. Така спроба входила в суперечність, з одного боку, із намаганнями поляків надати поборюванню українців благородного забарвлення “ошляхетнення”, а, з іншого, — невизнанням “южнороссов”, що розхитували устої єдиної російської імперії. М. Костомаров однозначно заявив: “Я старался установить надлежащий взгляд на это историческое явление и опровергнуть в тогдашней литературе мнение о том, что казаки сами по себе были обществом антигосударственным, что душою этого общества была анархия и потому на попытки как Польши, так впоследствии и России к обузданию казац-

кой воли не надобно смотреть как на защиту государственного элемента против врожденных диких, разрушительных побуждений... Я защищал законность и плодотворность побуждений, двигающих народною массою независимо от государственных условий...”

Пізніше опублікував ряд статей і в журналі “Основа” (“Две русские народности”, “Черты южно-русской истории” та ін.), активним співробітником якого став від часу заснування, накликавши ще більший гнів опонентів. Вони називали такі погляди “ганебними”, спробою “разложить отечество”. Хотіли, як зазначав М. Костомаров, “чтобы на Руси существовала только одна русская народность”. Вільні погляди на установлені, здавалось, історичні концепції призвели, в підсумку, до виходу М. Костомарова у відставку з посади професора Петербурзького університету.

Далі — в опублікованому “Отечественными записками” дослідженні про І. Сусаніна історик піддав сумніву традиційну в описах картину подій, як мало правдоподібних, і знову накликав на себе зливу нападок, ярликів. Одні звинувачували його в намаганні принизити доблесну російську особистість; інші — у відсутності патріотизму; треті — в поклонінні лише особам української історії (на противагу російським); четверті — в нерозумінні традиції відгукуватись неодмінно поважно про визнані доблесті предків... На це М. Костомаров чітко та ємко відреагував думкою, яка репрезентувала його методологію й методи дослідження: “Истинная любовь историка к своему отечеству может проявляться только в строгом уважении к правде. Отечеству нет никакого бесчестия, если личность, которую прежде признавали высоко доблестною, под критическим приемом анализа представится совсем не в том виде, в каком ее приучились видеть... Нако-

нец, все века имели свои заблуждения и слабости и великие люди этих веков часто не были чужды этих заблуждений и слабостей... Показывать в истории те и другие не значит унижать самые исторические личности... Но всего несправедливее ставить историку в вину, если он ни в коем случае не унижал исторической личности, какой привыкли оказывать уважение, а только старался установить правильный взгляд на ее действительное историческое значение и снять с нее вымышленные черты...”

М. Костомаров не визнавав замішаного на будь-яких патріотичних почуттях, такого поширеного в колах польських і російських націонал-шовіністів переконання у винятковості чи вищості одного народу перед іншим. Його цивілізовано-слов'янська ментальність без надриву чи компромісу сприймала дійсну історію з її зразками як чеснот і безпорочності, так і недовершеності, помилок та неминучих легенд, створених ідеологами та ідеалістами для вивищення власної земної долі. Особливим же мірилом цієї поваги до “чужого” народу виявилось для нього (з розуміння фундаментального означення національної самобутності) поважне ставлення до мови. Це було показовим, бо вже тоді офіційно розповсюджувались і насаджувались акти про виключне вживання російської мови під приводами її лінгвістичної вичерпності й багатства, вирішального значення в міжнаціональному спілкуванні. На звинувачення в неповазі до російської мови лише через те, що на засіданні Археологічної комісії у Вільно до поляків звернувся по-польськи, М. Костомаров відповів: “Если бы ко мне обратились с немецкою или французскою речью, я бы точно так же счел долгом вежливости отвечать, как сумел бы, на том языке, которым к нам обращаются...”

У найскладнішій ситуації дійсно знаходилась українська мова. “Московскими Ведомостями” на початку 60-х років розгорнута кампанія проти “малорусского літературного движения”, розвиток якого нібито загрожував російському державному порядку й ототожнювався з польськими революційними виступами за незалежність. В свою чергу, поляки теж виступали проти нього, бо не вкладався в розповсюджені теорії “приналежності” українських земель до Польщі, й мова українська не визнавалась ними взагалі, ніби-то як діалект польської. Для М. Костомарова ж його позиції в гуманітарних питаннях обернулися заборонаю генерал-губернатора Південно-західного краю прийняти таке бажане нове запрошення на кафедру історії університету св. Володимира. Однак, “українофільство” історика було належно оцінене тим, що Київський університет присвоїв йому звання доктора історії й надіслав до Петербурга відповідний диплом.

Через усе життя М. Костомарова проходить наукова чесність, непідробне прагнення до правди суджень, яке єдино вело до справжнього пізнання, пізнання такого непростого, коли йшлося про процеси суспільні, віднесені до самої історії. Для нього ніколи не йшлося про мотиви кон’юнктурні, про будь-які поступки іншим критеріям, навіть, здавалось би, найвищим — тим, які називаємо батьківщинними, бо вважав єдино можливим шляхом до поступу людини й людства — шлях істини.

“А ВСЕ Ж ТАКИ ТЕ САМЕ “ДІЛО” ДАЛО БУЛО ЯКИЙСЬ ЧАС ПРИТУЛОК...”

Початок 80-х років минулого століття позначився в культурно-політичному житті Галичини виходом першого номера народовської газети “Діло” (проіснувала до вересня 1939 року), яка, як засвідчують історичні факти, потрапила в животворне українофільське русло громадської думки, “освоїла потрохи народну масу” в усіх її соціальних верствах, широким спектром власної белетристики й публікаціями світової літературної класики не тільки формувала українські державницькі тенденції в тодійшній провінції Австрійської імперії, але й політико-естетичні смаки, загальнолюдські особистісні цінності. Цей час співпав зі значним ослабленням впливів москвофільської партії Адольфа Добрянського та Івана Наумовича з їх газетою “Слово”, що припинила вихід в середині 1887 року.

“Діло”, ініціатором і фактичним засновником якого був Володимир Барвінський, зосередило конструктивні творчо-організаційні зусилля на об’єднанні навколо редакції, а також в конкретних публікаціях кращих творчих сил. І, природно, в полі її зору став молодий Іван Франко, що на той час лише починав входити в літературне життя та вже в перших спробах вирізнявся тією інтуїтивно-багатогранною палітрою, що дозволяла пильно побачити життєвий матеріал у реальних соціальних зрізах конкретного менталітету; тим критично гострим методом, що межує з безжалістю до земляків, але єдино правильно дозволяє побачити причини й наслідки політичних процесів, спрямованих не стільки на фіксацію минулого, як на якісне поліпшення цивілізаційного самоозначення, пізнання й виховання. Іван Франко працював у “Ділі” із 1883 до початку 1885 року, за штатним росписом числився “новинкарем”.

Уже в першому опублікованому “Ділом” під псевдонімом Мирон оповіданні “Цигани” (1882. — 18, 22 листоп.) письменник розповідає, здавалось би, побутову та трагічну своєю правдою історію з життя Ластівок — невеличного й занедбаного бойківського села з розкиданими між гір та лісів нужденними хатками. І не випадково, видається, в пам’яті лишається не сама фабула страхітливої смерті в горах циганської сім’ї, а образ ластовецького вїйта, який був “супроти власті покірний та потакуючий, а супроти підвладних — упертий тим безоглядним упором, що ціхує чоловіка з тісним розумом” і фактично своєю рабськи-примітивною вдачею спричинився до описаних подій.

Гіркуватий сміх на межі з сарказмом проймає класичний зразок Франкової новелістики “Грицева шкільна наука” (Діло. — 1883. — 19 квітн.) про перші жорсткі уроки сільського хлопчика, який проходить не стільки стежками знань, як знущань з боку вчителя, однокласників, тому не второпавши толком, чому так побожно ставиться батько до закладу, що тоді йменувався школою, із радістю повертається до рідної домівки, чудової природи, звичного заняття — пасти гусей, а ватаг білокрилої зграї видається Грицькові мудрішим за нього, хоч і не пройшов року “науки”.

Із жадобою спраглої землі вбирає молодий І. Франко животворний сік побутових колізій, виплавлячи з нього не підробну крицю логіки характерів, людських взаємин, єдино можливі пагони формування особи в незворотності часу й обставин, які неможливо повторити чи переграти по-іншому. “Пирого з черницями” (Діло. — 1884. — 6 травн.) вже виявляють здатність автора до лаконічно-драматичної побудови розповіді, несподівані повороти якої, багатозначні діалоги без зайвої деталізації, об’ємно й глибоко дають чита-

чеві зрозуміти аксіому, що вирішення будь-якої ситуації не має повертати нас до запізнілого самоаналізу, а лише націлювати вперед, на нові обставини, складені в результаті цього рішення. Вкладаючи у побутовий епізод родини Гольдбаумів глибинний зміст, І. Франко наголошує на філософському сенсі життєвих принципів та їх постійності.

Здавалось би, далекі за змістом мініатюри І. Франка напрочуд серйозно ставлять проблеми формування людської особистості в реальних умовах дійсності. І чим складніші ці обставини (а вони нині є єдино даними), тим з більшою переконаністю утверджується необхідність їх долання для утвердження своєї особистості, принципів і, зрештою, свого людського покликання на цій землі. Буквально на очах мужніє талант І. Франка від публікації до публікації, а в епічний реалізм оповіді органічно вплітаються сильні політичні мотиви. Саме на сторінках “Діла” з’являється його “Свинська конституція” (1896. — 15 червн.), де колізія виказує всю абсурдність безсловесного існування українського селянина в лицемірно-штучних обставинах австрійського суспільства, коли “хлоп мусить завидувати простій свині”, бо полишена йому лише одна свобода — вмирати з голоду.

Життєві обставини самого Франка були такими ж складними, як і в його героїв. Та в мозку вже розпалювались ядерні сили інтелектуальних зусиль і дум “о тій нужденній землі, котра остаточно єсть для нас важніша і дорожча, ніж всякі святині”. (До Уляни Кравченко. Близько 25 листоп. 1883 р. — Франко І. Зібр. тв. в 50-ти томах. — Т. 48. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 375-376). Завдячуючи титанічній роботі письменник мав уже чималі рукописні белетристичні напрацьовки, які поки що не знаходили друкованого шляху до читача. Суттєвим фактом було те, що саме “Діло” опублікувало

його ескізи з народного життя, хоча ці твори, незважаючи на нужденне становище автора, подавались тут безкоштовно.

Водночас, до І. Франка приходило розуміння того, що “у себе дома я можу... сказати багато дечого такого, чого у нас в Галичині ніхто другий не скаже”. (До М. П. Драгоманова. 10 травн. 1884 р. — Франко І. Зібр. тв. в 50-ти томах. — Т. 48. — С. 334). Восени 1883 р. Іван Белей запрошує Франка на роботу до редакції “Діла”. Період цей був плідним у творчості Каменяра, головним чином його публіцистичною участю в справах “крайових, економічних і громадських”. Його виступи мали не лише побутовий, а й значний політичний резонанс. Вони привертали увагу й посадових осіб, й державних органів.

Встигає він писати статті економічні, соціальні, на регіональні теми, філософські, а також подавати чимало репортажних фактів і літературних відомостей. Так що львівське життя проходило, головним чином, зранку в бібліотеці Оссолінських або в редакції “Діла”, після обіду теж в редакції, а до пізньої ночі — праця над літературними творами. “Діло”, за свідченням самого І. Франка, “дуже мучило його”, не лишаючи часу для творчої роботи. Й здоров’я підірване, й нестатки постійно гнали його в село, в Нагуєвичі “для порятунку здоров’я, котре значно потерпіло”.

Найкраще про цей період розповів сам публіцист в одному з листів до О. Я. Кониського (5 листоп. 1884 р.): “Тут кваплюся, щоб... вернути до Львова, де мені грозять відняти місце при “Ділі”, роблю день і ніч, а тут доктор каже ходити, не сидіти, а тут вдобавок і сльота, і подільське болото, а передо мною стіл, завалений цілими стосами паперів, що душу гризуть. Додайте до того ще й цілковите отшельничество і цілковиту мовчанку, так як цілий день я майже нічого й на очі не

бачу, живучи сам один у маленькому домику в огороді, — от і буде мати образ мого життя”. (Франко І. Зібр. тв. в 50-ти томах. — Т. 48. — С. 489). Однак, ця надлюдність, жертвна публіцистична робота дали великі результати. За відносно короткий проміжок часу — менш ніж півтора року — на сторінках “Діла” з’явилися десятки публікацій двох тематичних циклів — **економічного та історико-філософського**.

Економічна публіцистика І. Франка в “Ділі” практично не досліджений пласт пізнання тогочасної дійсності, що дозволяє побачити яскраво виражені аналітико-системні підходи до реальних процесів і прогностичність соціального мислення молодого Каменяра. Однак, інтерес І. Франка до економічних проблем не пояснюється лише прямими обов’язками співробітника “Діла”, про що засвідчує його доповідь на установчому засіданні новостворюваного “Етнографо-статистичного кружка” при Академічному братстві у Львові (23 жовтня 1883 р.). Вона має, певною мірою, методологічне значення для розуміння світоглядних, пізнавальних позицій І. Франка. Для нього в першу чергу важливим було зрозуміти дійсні процеси в природних закономірностях їх змін і розвитку, самопізнання людини з її творчими чи руйнівними впливами на оточуюче середовище. Однаковою мірою заперечуючи вульгарний матеріалізм Локка й чуттєвий ідеалізм Юма, І. Франко, стверджує, як перший крок на шляху до істини, статистичні методи погляду на світ, якими успішно, широко й науково точно користується в економічній публіцистиці, звертаючи увагу на повторюваність, періодичність соціальних явищ в часових параметрах. Він уміє розкласти явища на просторово-часові кількісні показники з наступним синтезом в соціально-політичну проблему, яку піддає аналізу: “Раз прийшовши до переконання, що наша будучина

єсть деревом, виростаючим з теперішності, а коренячимся глибоко в минувості, ми ясним і сміливим оком з тих цифер, свідчачих о нашій теперішності й минувості, вчимося вчитувати нашу будучність. А коли случайно бесіда тих цифер виїде надто сумна й безвідрадна, то не тратьмо надії, але працюймо розумно, невтомно, з запалом, а щоб табелі нашого життя і нашої праці для наших наслідників були певною й ясною ворожбою світлішої будучини”. (Статистика яко метода і яко наука. — Франко І. Зібр. тв. в 50-ти томах. — Т. 44. Кн. 1. — С. 254).

Звернення І. Франка до економічних проблем краю з неодмінними ґрунтовними статистичними викладками, що, здавалось би, не під силу й цілому колективі спеціалістів, були лише відправною точкою для наочного викриття політики галицького сейму, що за благопристойним прикриттям конституційними гарантіями, фактично посилював свою протекторатську опіку над Галичиною, її людьми. Публіцист наголошує на фундаментальному принципі необхідної життєвідпорності народу, який вважає себе таким: “Чи нині дійшли ми вже до самого дна нашого пониження, чи, може, суджено нам упасти ще нижче, дійти аж до цілковитого вичерпання наших жизненних сил? Питання те, хоч і як фаталістично сумне, будиться, однако ж, аж надто часто в серці і в голові у кожного люблячого свій край і свій народ, хоч би він був і найтвердішим мислителем, далеким від всякого фаталізму”. (П’ять літ нашої господарки краювої. — Діло. — 1883. — 4, 6, 8, 11, 13, 15, 18, 20 жовтн.).

Кожний факт несправедливого ставлення до земляків викликає негайний відгук на сторінках газети, під пером великого майстра обростає аналітикою, безкомпромісно, безмилосердно випалює рани на суспільному організмі, кличе

до обов'язку, пильності владу. (Нечувана, безпримірна річ. — Діло. — 1883. — 20 жовт.).

Наскрізною темою економічної публіцистики І. Франка в “Ділі” стала одна з підвалин, що визначає здоров'я суспільства в цілому й животворність зносин між окремими його сферами, рівень добробуту й можливості нормального функціонування — кредитно-фінансова система. Симптоматично, що одна з ґрунтовних статей “Фінансове положення Галичини” (Діло. — 1883. — 1 листоп.) є мотивованою опозицією до офіційних властей, які, не утруднюючи себе дійсними економічними реформами, намагались звично латати бюджетний дефіцит новими позиками, погіршуючи й без того складне становище краю. Конкретними численними цифровими викладками І. Франко логічно доводить існуючу непомірність коштів, що йдуть на сплату боргів при постійному зростанні об'єктивних видатків краю, а “комісія бюджетова — радше для замаскування, ніж для вилічення фінансової слабості краю”, обтинає конче необхідні статті, “лихва заперла селянам кредит”, існують “крайньо хаотичні відносини ґрунтові”, не вистачає видатків на школи, на регуляцію рік, заліснювання пустирів, осушення боліт, будівництво залізниць, наявні постійні кризи у “нашій економічній стані”. Тому не риторичною є кінцівка статті в устах не тільки публіциста, а кваліфікованого експерта з закликом не запліщувати очі на існуючий стан, а рахувати бюджет по-справжньому.

Розуміння необхідності радикальних змін у суспільних відносинах переводить І. Франко у площину зваженості, розсудливості, обґрунтованості, розуміючи всю непередбачуваність й неефективність соціальних революцій, які призводять, головним чином, до нових катаклізмів у відносинах між людьми: “Соціальні революції не робляться з нині на завтра, не

робляться, як каже польська приповідка, “гострого, сміливо і без притомності!”... Ми тільки не раді би, щоб наша “Ієрархія суспільна” робила в тім взгляді які-небудь, хоч, може, і поучаючі для потомків, але все ж таки для неї самої дуже небезпечні експерименти!” (Дальші прояви “*pracy organicznej*”). — Діло. — 1883. — 3, 5 листоп.).

І. Франка тривожить ситуація, що в Галичині банки не стали конструктивними стабілізаторами товарно-кредитних і добродійних відносин, а “служать тільки елементам чужобідним, годують п’явок, руйнуючих наш добробут”. Щоб банк став інституцією економічного розвою, спираючись на вже існуючий досвід Північної Америки, Росії, І. Франко бачить вихід в реорганізації банківської системи з врахуванням специфіки краю, в організації селянських кредитів, відкритті закладів кредитних натуральних, які б давали селянству зерно, худобу, господарські знаряддя і т. д., а розгалужена система філій (“банків людських”) обов’язково передбачала широке селянське членство в них з можливістю позичати гроші на іпотеку, з зацікавленістю в зміцненні банківської системи, контролем її діяльності, застерігаючи від неволі чужих капіталів і чужої експлуатації: “В виду того ми уважаємо подвійним обов’язком неупередженої і непідкупної руської журналістики, — писав І. Франко, — пильно звертати увагу цілого загалу на кожний крок наших противників, а особливо на їх експерименти і господарювання грошові”. (Реорганізація банку крайового. — Діло. — 1883. — 19, 22 листоп.).

Публіцист безкомпромісно дотримувався журналістських принципів, коли йшлося про необгрунтоване збирання податків й протести громадськості Рудок проти цього (Борба о збирання податків в громадянах. — Діло. — 1883. — 24 листоп.) чи лихварські неефективні кредити (Проект 200000 по-

зички Бродам. — Діло. — 1883. — 29 листоп.), необхідність перегляду податкової екзекутиви (“Lextorsion des nedoimkas”. — Діло. — 1883. — 13 грудн.) чи небезпеку вивласнення земельної власності (Катастрофа банку селянського. Діло. — 1884. — 14, 17, 19, 21 січн.; Отець Ружицький і справа купування земель. — Діло. — 1884. — 28 серпн.), спровоковані зацікавленими особами банкрутства (Пропінація міста Броди. — Діло. — 1884. — 24 січн.; “Симпатичний” швиндель. — Діло. — 1884. — 28 січн.; Проект ліквідації банку селянського, поданий “Комітетом obywatelskim. — Діло. — 1884. — 25, 28 лют.) чи неефективну бюджетну політику (Меланхолійні уваги над сьогорічним бюджетом державним. — Діло. — 1884. — 1 березн.; Галичина в сьогорічному бюджеті державним. — Діло. — 1884. — 10, 13 березн.; Загальний збір рустикального банку. — Діло. — 1884. — 15, 17 березн.; По загальному зборі рустикального банку. — Діло. — 1884. — 20 березн.).

Із особливою святістю й розумінням ставився І. Франко до землі як національного, державного символу, єдиного джерела можливого добробуту людей, їх поступу до економічного прогресу й, нарешті, конкретної ринкової домінанти, навколо якої коїлось чимало інтриг з боку урядових структур, які бачили в ній одне з “невисихаючих джерел” поповнення прибутків різними шляхами, зокрема, численними “неточностями” в кадаструванні ґрунтів. А оскільки “діло се надто важне і надто велику кривду приносить нашому селянству”, реальний вихід — зібрати якнайчисленніші дані про такі помилки, вносити петиції до всіх компетентних властей, щоб делеговані були комісії для їх спростування. (Аркушики ґрунтови. — Діло. — 1884. — 1 березн.).

І. Франка тривожила тенденція руйнування в останнє десятиліття селянських господарств (осілости). В оглядових

статтях “Ліцитації господарств селянських і маломіщанських в рр. 1873-1883” (Діло. — 1884. — 3, 5 квітн.) та “Обдодження галицької ґрунтової посілості” (Діло. — 1884. — 26 квітн.) він піднімає проблеми раціонального землекористування, що мало б усунути невинправдане марнотратство землі, нееквівалентне розумному співвідношенню закладання земель під кредити, непомірне дроблення земельних ділянок, як вияв несправедливих суспільних відносин. Для І. Франка з радикальністю його поглядів справедливість була найважливішою моральною категорією: “Всякий гніт, — писав він, — фізичний чи моральний, на одиницю чи на цілу суспільність, мусить викликати скорше чи пізніше відповідну реакцію”. (Банкрутство так званої *organicznej pracy*”. Діло. — 1884. — 30 травн.).

Розуміючи, що підвалиною фінансової політики є якісне зменшення чи, навіть, унеможливлення фатального дефіциту бюджету, І. Франко закликав громадськість бути пильною до проектів уряду найлегшим шляхом, під високі процентні ставки залучити до краю зарубіжні капітали. Як би привабливо, на перший погляд, не виглядали перспективи вкладення чужих грошей, в кінцевому рахунку кабальні умови цього акту не приведуть до “піднесення добробуту і продукції тих країв, для котрих ніби-то інституція заснована. Противно, першим і головним інтересом її мусило бути виссати з тих країв якнайбільше соків для покриття величезних витрат і належних від них процентів”. (Економічна підвалина. — Діло. — 1884. — 11 грудн.).

Продуктивним напрямом розвою економіки мало б стати ефективне продукування в краї, де є добрі матеріальні й людські ресурси. Доля галицької Руси не має бути подібною до долі тої бідної дівчини, що мусить кормитися крихтами,

котрі вряди-годи спадають з багатої трапези сусідів: “Не слід би, значиться, тим добродіям тикати нам в очі невеликою лептою, тим малесеньким скарбом народного самопізнання і поступу, котрий ми тепер маємо і котрим над все мусимо дорожити. Ви, добродії, до того скарбу не доложили нам майже нічогісінько, але зате дуже швидко позабували о тих безчисленних перешкодах, які ми стрічали від вас на нашім власнім полі, збираючи мізерні колоски по тих снопах і копах, котрі ви на свій хосен забрали”. (Дрібнички крайові. — Діло. — 1884. — 22, 24 листоп.).

По-справжньому вболіває публіцист за необхідність піднесення в Галичині сільськогосподарських шкіл, які б на ділі відповідали потребам краю, виховували рільників, що самостійно і з хистом могли вести дрібне й середнє господарство. Він пропонує кращих учнів-русинів школи рільничої в Дублянах відправляти на студії за кордон, розвивати також школу ветеринарії у Львові. Предметом пильного розгляду на сторінках газети стають народні промисли, зокрема, стан гончарства в Глинсько Жовківського повіту. І. Франко різко протестує проти комерціалізації цих занять, “нав’язуючи до давніх народних традицій в формах і органаментиці виробів, двигнути місцевий промисел гончарський, а тим самим запевнити нашій стародавній осаді промисловій новий розцвіт і добробут”. (Комісія крайова для промислу домашнього. — Діло. — 1884. — 29 грудн.). Щире його обурення викликала пропозиція “Товариства педагогічного” укласти й видати підручники рукодільства для шкіл в Галичині польською та німецькою мовами, адже “тим рукодільникам прийдеться жити бодай в більшій половині на землі руській.., й руська мова має також свою народну, не менше, коли й не більше від польської, цінну термінологію...”

Питання економічні в публіцистиці І. Франка цього періоду тісно переплітаються з політичним контекстом. Він гостро виступає проти тих “цивілізаційних маній”, якими хворіла езуїтсько-шляхетська реакція у відношенні країв руських, “котра правом сильнішого загорнула величезні простори землі руської між Сяном та Дніпром, і котра о нарід русько-польський дбала лиш остільки, оскільки той був їй потрібний до управи поля”. (“Gaseta naddniestrzanska” о колонізації Руси. — Діло. — 1884. — 6 вересн.). І. Франко бачить в своєму народові все нові сили цивілізаційні, полишаючи збанкрутовані морально й матеріально “підшкрєбки” шляхетські надії і підстав на панування над українцями. При цьому в його роздумах немає натяку на неповагу до інших народів, єднання яких має проходити вільно, без будь-яких кастово-самолюбивих мрій та хворобливих посягань на чужу свободу й прагнення до незалежності. Він схвально ставиться до “Gasety naddniestrzanskej”, що подавала “до прилюдної відомості важливі факти місцевого, обласного життя та побуту, заразом освічуючи ті факти з становища народних інтересів”.

Політико-економічна карта Галичини складається для І. Франка в об’ємне явище, на яке він дивиться з різних точок зору, майстерно використовуючи в своїй газетній праці новітні соціологічні методи в конкретному, дуже показовому випадку виборів до рад повітових, сейму й ради державної. Ця статистична програма давала І. Франкові “докладну міру суспільних сил, котрі борються з собою за свої інтереси, — що більше, дає не менше докладну міру і інтенсивності, розвою і переходів тої боротьби, вказує виразно сліди різнорідних впливів праводавчих та суспільних — одним словом, подає вельми цінні матеріали не тільки до суспільно-політичної статистики, але й до динаміки”. (Галицька статистика виборча з років 1876 й 1883. — Діло. — 1884. — 28, 30 червн., 3, 5 липн.).

Пильний оглядач найперш помічає в парламентській репрезентації крайовій найгіршу представленість Галичини серед цілої Австрійської імперії. А на більш низькому рівні — сейму галицького — відсутня справжня демократія, яка мала б передбачати значний перерозподіл голосів на користь селянства, як найпредставницької в краї суспільної групи зі своїми специфічними незадоволеними інтересами, агресивними посяганнями на них інших, головно, панівних верств суспільства. Несправедливий закон відсікав від участі у виборах на маєтковій підставі третину повноправних горожан (і це на фоні тенденції занепаду селянства). На думку І. Франка, “при таким поступі обіднення за яких-небудь 3-літ (український народ — *Ю. Ш.*) зовсім буде вичеркнтий із ряду народів, маючих в австрійській державі свою крайову репрезентацію”. Інший аспект — міра політичної свідомості виборців, пізнання ними власних інтересів і зацікавленість мас суспільними справами, загальна тенденція яких складалась, на разі, в користь шляхти. І хоч формально тогочасна статистика не подавала національної приналежності кандидатів, І. Франко наголошує на необхідності виховання серед селянства почуття своїх національних і класових, відмінних від шляхти інтересів.

Історико-філософський цикл статей І. Франка відзначається поліфонічним розумінням геополітичного становища держав на європейському терені через спіралі взаємовідносин народів, пов’язаних спільністю генетичного розвитку, складних стосунків і природних поривань до державної самостійності, в першу чергу йдеться, природно, про українців, поляків, росіян, австрійців, німців. Специфіка львівського регіону безкінечно ставила в практичній площині польсько-українські відносини в тодішніх правових межах Австрійської

імперії. Раз по раз польські шовіністи піднімали голос за “відновлення держави від моря до моря”, будування “історичної Польщі” на непольських землях. У виступах на цю тему І. Франко називав це “ділом безрозумним, з етнографічних взглядів безпідставним, ба навіть для самої польської народності дуже шкідливим, отже ж, і непатріотичним”. (Наш погляд на польське питання. — Діло. — 1883. — 8, 11, 14, 16 квітн.).

Аргументація шляхти про нібито велику визвольну місію її на Сході, як аванпостові Європи, що ніс свою культуру в дикі, безлюдні степи України, не витримувала під фактажем І. Франка критичного погляду, бо, незважаючи на зовнішню принадливість, розігріваючи польський патріотизм, зводилась до руйнування й підкорення дружнього слов'янського українського краю. Адже й пам'ятна перемога над турецьким султаном Османом під Хотиним була здійснена з переважаючою участю козаків під проводом Сагайдачного.

Польська політика, як зазначав І. Франко, ніколи не бажала рівноправності, а — панування; не вільної федерації, а поневолення. Вона воліла платити дань ханові кримському, аніж увійти у вільний, водночас, корисний для себе союз з “хамми” й бунтівниками. Замість того, щоб відчутти солідарність зі слов'янством, польська шляхта з католицьких мотивів єднається з німецькими клерикалами, єзуїтами, влаштовує гоніння на християнську віру, втручаючись до українського богослужіння.

Покликаючись до гасла “Польща може бути тільки для поляків і складатися тільки з поляків”, шляхта всіляко вдавалась до опольщення українців, не замислюючись над діалектичністю його для інших народів, фактично стаючи на принципи етнографічної, а не історичної держави. І. Франко, відкидаючи великодержавні посягання, зазначав: “Цінячи свою

народну самостійність і важко почувавши розрубання свого власного народу між три держави, ми розуміємо дуже добре чуття поляків, знаходячись в такій самій положенні. Бажаючи власному народові неспиненого і вільного розвитку, ми не можемо за зло брати того самого бажання полякам... Але саме те почуття своєї національної самостійності й бажання вільності, єдності та розвитку для свого власного народу каже нам жадати, щоб поляки ушанували наші чуття, щоб вони вже раз твердо порозуміли, що Польща єсть — польський люд, і що де того народу нема, там і Польщі нема а де її нема, там її ніякі заходи воскресити не зможуть". (Глухі вісті. — Діло. — 1883. — 1 січн.). Запоруку добрих майбутніх стосунків між обома народами І. Франко бачив у якнайповнішій рівноправності й державній самостійності кожного з них, щоб не страждали інтереси сусідніх народів і ніхто не втручався у внутрішні справи, не плекав надії на "опіку" під будь-яким благопристойним приводом.

Цікаво, що вже в той час І. Франко вкладав суспільні події в чіткі концептуальні закономірності політологічної науки, розуміючи відмінності практичної політики, теоретичних засад, провідних ідеологічних принципів, які, безперечно, виробляються під впливом реальності, нею формуються й поглиблюються: "Реальною політикою ми називаємо таку політику, котра, спираючись на докладних студіях минувшості й теперішності, може дати нам найясніші й найдаліші вказівки взглядом нашого майбутнього поступування. Без далекоїдучих і ясних провідних ідей нема нині ані писателя, ані тим менше доброго політика, — а таких провідних ідей у першій-ліпшій хвилі на дорозі не знайдеш, — вони мусять бути витворені життям, викормлені сердечною кров'ю народу, вони є його найдорожчою і найсвятішою скарбницею". (Наш погляд

на польське питання. — Діло. — 1883. — 17 квітн.). Безплідні потуги галицько-польських шовіністів у нападках на українців за їх прагнення до народного відродження І. Франко бачить як історичний результат розвитку сучасного йому суспільства. (Давні акти до нового спору. — Діло. — 1884. — 2 грудн.).

Природно, І. Франка постійно хвилювала агресивність католицизму у ставленні до слов'янських народів, зокрема, українського в Галичині, для його поступового покатоличення. Публіцист бачив вигідне геополітичне становище українського краю, який “призначений відіграти велику роль у цілій будущій судьбі Східної Європи”. Розуміла це і католицька польська шляхта. Він переконаний у неможливості накинути народові невластиву йому віру. Єзуїти, “виховуючи між русинами релігійних фанатиків і бездушні знаряддя в руках римських начальників, не тільки не вернуть Руси на римський обряд, але можуть правом природної реакції викликати серед нашого народу релігійний рух в зовсім противнім напрямі... Ми щиро бажаємо національного скріплення і політичного відродження цілого Слов'янства і кожної його поодинокі частини... Ми твердо переконані, що до тої цілі треба змагати зовсім іншими дорогами, ніж се тепер роблять галицькі поляки в спілці з єзуїтами”. (Воскресеніє чи погребеніє? — Діло. — 1884. — 9, 11, 14, 18, 21 лют.; Реформа домініканів і реформа василіан. — Діло. — 1884. — 28 березн.; Середні школи в Галичині в рр. 1875-1883. — Діло. — 1884. — 11, 13, 18, 20, 22 верес; Баламутний ювілей. — Діло. — 1883. — 1 вересн.).

І, звичайно, своєрідною публіцистичною вершиною І. Франка в “Ділі” з точки зору проблематики й блискучої, лаконічної форми є статті “Два панславізми” (Діло. — 1884.

— 24 листоп.) й “Нашим “приятелям” (Діло. — 1884. — 15 грудн.), де автор виказує себе зрілим політологом, що уміє в реаліях складної глобальної історичної спіралі знайти прихований контекст з позицій не стільки вузько патріотичних, як розставити акценти в міжнародних відносинах держав, народів, які мають об’єктивно прагнути до облаштування цивілізованого світу на демократичних засадах: “Ми гаряче бажаємо взаємності, любові і єдності слов’ян, бо бачимо грозу спільного ворога, а сожалеємо над безумною гегемонією, а то й насилієм брата над братом, народу над народом... Поки такий стан в Слов’янщині буде тривати, доти, як се зовсім природно, будуть користати посторонні сили, слов’янськими руками каштани з жару виймати. Поки що не здібні порозуміти того ні засліплений шляхтич-лях, ні самолюбний панславист-великорос”.

Публіцистика Івана Франка в часописі “Діло” (1883-1885) стала для нього тим творчо-політичним поступом, який сформував зрілого майстра з широкими інтересами, ясним баченням багатоплановості життя й перспектив розвитку народу. Економічний цикл статей, такий, здавалось би, невласливий для творчої особистості Каменяра, виходить за межі газетних публікацій широтою мислення, розумінням системи суспільних відносин, прогностичними оцінками, полемічними замітками й програмними проектами. Цикл історико-філософський виказує провідний принцип творчого методу І. Франка, для якого політика не є самометою, а способом розуміння розвитку народу як цілісності, яка історичними шляхами, незалежно від примхливої долі особистостей в кінцевому підсумку рухається до мети, яку обирає для себе як єдино прийнятну й спасенну.

КОЛИ ДЖЕРЕЛА НЕ ПЕРЕСИХАЮТЬ

“Нащо слова? Ми діло несемо...”

“О, Націє, дужа і вічна, як Бог”.

Ол. Ольжич

“Діло” — одна з найвизначніших глав в історії української преси: не лише своєю хронологією, яка з XIX століття простягалась на десятиліття в XX, а й впливом часопису на суспільну свідомість українців, творенням практично на “нерозораному полі” патріотичної ідеології, формуванням із “етнічної маси малосвідомих людей” сучасної європейської нації, яка політично й культурно стрімко входила в світову цивілізацію.

Часопис “Діло”, заснований у Львові більше століття назад, має глибокі політико-економічні й цивілізаційно-культурні традиції. Це — видатна сторінка в історії преси, суспільної думки, що практично досі невідома широкому загалові читачів. Саме тут розгорнулася подвижницька діяльність редакторів — історичних особистостей В. Барвінського, А. Горбачевського, І. Белея, О. Борковського, В. Охримовича, Є. Левицького, Я. Весоловського, Л. Цегельського, І. Кедрини-Рудницького та ін.; зосереджена публіцистика співробітників, активних авторів газети І. Франка й М. Грушевського, О. Кониського й М. Костомарова, В. Антоновича й І. Крип'якевича, В. Липинського й І. Бочковського, Б. Лепкого й Г. Хоткевича... Хіба перелічиш сотні й сотні людей, які жертовно віддали виснажливій і безкорисливій діяльності в “Ділі” талант, сили й, навіть, життя.

“Діло” — невичерпна енциклопедія історії, теорії та практики ринкової економіки, її переваг і вад, її оптимального розвитку на національному ґрунті конкретної держави й сві-

тового співтовариства в цілому. Пригадаймо лише славнозвісні економічні висліди І. Франка; статті, огляди, коментарі, замітки та історичні есе знаних авторів М. Мурави, В. Будзиновського, М. Грушевського, Є. Олесницького, К. Левицького, М. Твордила, Ю. Павликовського, Ф. Федорціва, В. Целевича, В. Нестеровича, М. Данька з проблем політичної економії, порівняльного аналізу капіталізму й соціалізму (в реальних умовах лібералізму, демократизму, тоталітаризму, фашизму), господарських перспектив Європи та світу.

Щоденник “Діло” — трибуна вільного слова, політичної думки — змагався за ідеали незалежної України. А, головне, його концептуальні політологічні підходи, теоретичні засади з парадоксальною однозначністю повністю підтвердила новітня суспільна практика, парламентські методи будівництва власної держави.

Перший період “Діла” (1880-1887 рр.) розпочався під знаком завоювання інформаційного простору в москвофілів, спокійно-врівноваженого переконування читачів, поступового розширення передплатників, які мали здолати стереотипи звичного мислення, далекого від морально-політичних засад українства. Редакція постійно стикалась із пасивністю буденної свідомості співвітчизників, які в своїй громадянській не пробудженості мало цікавились і своєю пресою, й її становищем у суспільстві. Усе підприємство з виданням “Діла” базувалось на підвалинах широкої суспільної програми, що з сучасного погляду не була радикальною, але на той час ставила українську ідеологію на шлях поступового руху до самосвідомості, єднання нації та перспективного послідовного утвердження конституційних прав і справедливих взаємовідносин з іншими народами в реаліях тогочасного територіального й етнічного розмежування та поділу.

Політична проблематика концентрувалась на головному суспільному завданні часу — самоформуванні народності. Часопис підніс значення мети — “пробудитися з твердого сну”, розвивати мову, школи, видавати газети й потрібні народові книги. “Діло” піднесло голос на захист руських народних шкіл, гімназій, семінарій, кафедр університету з українською мовою викладання, вимагаючи в австрійської влади справедливого законодавчого підходу в забезпеченні рівних прав усіх народів до освіти та просвіти.

У публікаціях на економічну тему “Діло” намагалось полегшити становище трудового люду, зокрема, уповільненням “вивлащення” селянських і міщанських земель, організації справедливих кредитів, нормального оподаткування, створення ринку праці, розвитку господарської освіти, ремісництва та промислів.

Газета не стільки усвідомлювала, що потрібно для радикальних змін, як знала, з чим не можна миритися. Якісно новою в методах “Діла” була публічна полеміка з офіційною владою, політичними опонентами в певних, здавалось би, локальних подіях, які дозволяли побачити явища принципового характеру. Показово, що проблеми українства “Діло” розглядало, не замикаючись провінційно-регіональними інтересами, а на фоні світових політичних процесів, теоретично осмислюючи й накладаючи їх на об’єктивні суспільні закономірності. Особливо критикувало як недієву політичну форму — існування “малих” народів в рамках великих імперій.

У часописі функціонував постійний, професійно поставлений відділ реклами, який слугував поліпшенню матеріального становища газети. Різноманітна за стилем верстка, яскраві шрифти й уміння ув’язати їх зі смисловими акцентами, газетна графіка, оперативність подачі оголошень, тексто-

ва вичерпність, широка географія, адресна спрямованість на конкретного споживача забезпечувала редакції “Діла” високу ефективність і популярність у замовників. Не випадково рекламі відводилось від половини до двох полос газетної площі.

Часопис прагнув поглибити художньо-естетичні смаки публіки, сформуванати стійкі погляди на літературно-мистецькі процеси. До праці у відділі критики залучались найталановитіші публіцисти, теоретики й дослідники. Не рідкість у “Ділі” аналітичні та інформаційні рецензії, а в підвалі — оглядові статті на означені теми. Публікації відзначаються ґрунтовним знанням предмета й аналізом, критикою літературно-художнього процесу загалом. При всій зацікавленості результатами впливу, а, отже, активним виказуванням власних поглядів, міркувань, особистих уподобань й мистецьких смаків публіцисти “Діла” не переходять планки суб’єктивізму. Поважаючи істину, інтереси громадськості вони не спрощують філософсько-соціального ґрунту, а кличуть читачів до роздумів, наштовхуючи їх на розв’язки проблем. Подем безкомпромісної ідеолого-мистецької дискусії стало в 1885 р., зокрема, видання повісті Г. Сенкевича “Огніем і mieczem” й той резонанс, якого цей твір набув у польській пресі. Терпимість і конструктивність, бажання будувати дійсно цивілізовані стосунки з поляками в майбутньому, що базувались би на розумінні спільності історичної долі з усіма її складниками, а, нерідко, трагічними поворотами демонструвало “Діло” в циклі публікацій В. Антоновича й редакційних коментарях з цього приводу.

Розглядаючи пріоритети “Діла” на вільне формування та розвиток української нації, слід наголосити, що редакція робила це толерантно з теоретичного боку, враховуючи постійне придушення української самостійної думки в Росії й відносно спокійний розвиток мови й літератури в Австрії,

навіть, з врахуванням постійних польських нападок. Методи історико-порівняльного з'ясування суспільних процесів йдуть в логічному ланцюгу з найактуальнішими явищами, подіями, фактами, а регіональні проблеми обов'язково ув'язувались із живим контекстом старої й народжуваної нової Європи, фундаментом якої мав би бути, на думку часопису, тривкий фундамент соціальної й національної рівноправності, відсутність гноблення як передумова повноцінного розвитку всіх народів.

“Дуже важну задачу в нашій суспільності” відіграла публікація літературних творів на сторінках “Діла” в поєднанні з “Бібліотекою найзнаменитіших повістей”, яка з 1881 до 1888 року виходила окремо від часопису. Надалі “Діло” планувало зробити “Бібліотеку” складовою частиною газети, друкуючи твори так, щоб “кожний передплатник міг їх одтинати й складати в книжки”. На сторінках газети представлені серйозні зразки європейської белетристики, що плекали витончені естетичні смаки, чистоту помислів і почуттів.

Власну діяльність “Діло” розглядало як частину новітньої історії України, нерозривно пов'язаної з першими каменями, закладеними в підмурівок народної свідомості великими попередниками, яким віддавало належну шану, з патріотизмом яких звіряло власний поступ. Сміливо, послідовно розгортаючи перед світовою опінією програму національного пробудження народу, “Діло” на кінець восьмого року існування відчуло достатньо сил, щоб перейти в нову якість, здійснити давнішню мрію — стати першою українською щоденною газетою. Наголошуючи на своїй незалежності від будь-яких політичних сил, часопис бачив запоруку успіху в міцних зв'язках і опорі на увесь народ: “Люд — то та скала, на якій ми будуємо храм слави народної!”

Другий період “Діла” (1888-1902 рр.) позначений значним просуванням суспільного життя: утворювались народні інституції, відкривались школи, гімназії, розквітала національна церква, утверджувались просвітні читальні, виробничі спілки, освідомлювались селяни, прозрівала патріотична інтелігенція, підкорюючи шляхи впливу на політично-державне життя. Часопис зобов’язувався перед громадськістю й надалі утримуватись “на висоті об’єктивного судді всіх справ народних. Не розрушати, а созидати, не обличати, а в любові вести всіх до одної цілі”.

Специфіка щоденної газети, на відміну від півтижневика, безумовно, внесла свої корективи в зміст і верстку “Діла”. Акценти перемістились із традиційних аналітичних матеріалів (передових статей, фейлетонів та ін.) на хронікально-документальні жанри, які поступово відвойовували площу часопису й займали постійне місце на першій полосі. Редакція давала можливість читачам “скорше обмінюватись щирими гадками своїми”, осягнути спектр оперативних подій, вчасно зреагувати на найменші зміни політичної ситуації в Галичині, за її межами. Ретельніше ведуться постійні рубрики “Телеграми “Діла”, “Чорні карти з економічного життя Галичини”, “Перегляд політичний”, “Дописи з провінції”, звіти із засідань державної ради й сейму краєвого, огляди преси, “Вісті з України”, “Вісті з українсько-руських земель” (від власних кореспондентів), з’являється жанр інтерв’ю в його функціональному значенні, зростає питома вага реклами (від однієї до трьох полос).

Водночас, “Діло” зберегло всі попередні надбання в підготовці теоретико-аналітичних публікацій з політичної, економічної, культурно-освітньої, релігійної проблематики, що в органічному поєднанні з хронікою створило повноцінне

газетне полотно, яке відображало практично всі сфери суспільного життя Галичини, України, Європи, світу.

Пріоритетним напрямком роботи лишався напрямок політичний. Редакція, а в її особі передова частина галицької української суспільності добре усвідомлювала свою об'єктивну відстороненість від реального впливу на хід краєвих і державних справ, а, значить, і від дієвого поліпшення становища, яке б відповідало “силі й значенню народу руського”. Виникла нагальна потреба альтернативної (“державної”) організації всіх власних сил, яку “Діло” вбачало у створенні Товариства політичного.

Під пильною увагою часопису знаходилося економічне становище народу в Галичині, зокрема, невідрадний стан рільництва: безмірне переобтяження ґрунтів боргами, неможливість селянам закріпитись на землі, спекуляції землевласників з надмірним визиском та ін. Ширились конфлікти між селянами та владою, в 1888 р. розпочався масовий еміграційний рух за океан з усіма його негативними сторонами, відчасем знедолених людей, що кидались у неясне майбутнє. “Діло” професійно розмірковує про необхідність нового законодавства, яке насправді дало б поштовх розвитку селянського господарства.

Зростав інформаційний інтерес до наддніпрянської України з розумінням часописом спільності історичної долі народу, який, незважаючи на примусове роз'єднання, усвідомлював майбутнє тільки разом, а силу свою й гарантії розквіту тільки в єдності. “Діло” дбало про розвиток усіх духовних і матеріальних українських сил, підтримувало всі товариства та інституції, творення нових, що об'єднували б громадянство до спільної праці над поглибленням економічного, політичного та духовного життя. Вписуючи розвиток українства

в загальноєвропейські процеси, “Діло” трималось предковічних історичних традицій народу, не дозволяючи йому “потонути в чужій пучині”, захищаючи можливості виявити себе в майбутньому в колі самостійних держав.

Другий період діяльності й творчості “Діла” умовно обрамлювався переходом часопису на фонетичний правопис (у 1903 р.), що вінчав багатолітні змагання всіх прогресивних сил за надання українській мові, з одного боку, офіційного, рівноправного статусу в багатонаціональній Австрійській імперії, з іншого — прямування її до літературних норм і джерел, що єднали всю націю в її історичних державотворчих зусиллях.

Виразно означилось об’єднання “Діла” з народовським рухом, що давало програму діяльності й забезпечувало взаємозв’язок друкованого органу з авторитетними політичними силами краю, активніший вплив на суспільні процеси. Читкіше визначила й послідовніше, настирливіше відстоювала газета поставлені цілі, серед яких масштабно вимальовувалась на часі автономія народностей; об’єктивно інформувала про спектр політичних вчень, що з’явилися на переломі віків.

Нова програма дій, проголошена загальними зборами політичного товариства “Народна Рада” (1892 р.), що розвивала положення Заяв “Ради народної руської” (1848 р.), перших загальних зборів “Народної Ради” (1888 р.), руських народних послів сеймових (1890 р.) і руських послів до ради державної (1891 р.), Народної програми (1890 р.) з їх вимогою вільного розвитку української народності в існуючих державних реаліях, надали діяльності “Діла” ознак “радикалізму” в боротьбі за об’єднання українських сил, інтелігенції й народу. В тактиці відкрито проголошено опозиційність щодо офіційних властей та опір антинародним діям, агітація за поглиблення політичної свідомості мас.

Третій період “Діла” (1903-1918 рр.) позначений новою якістю політичної боротьби русинів за самоозначення, в першу чергу, перед шаленим тиском польських шовіністичних сил, що мобілізувались у похід “na zniszenie Rusi”. “Діло” вважало запорукою політичних успіхів нації зміцнення її економічного становища через реальне оволодіння землею — основою виробництва, розширення обміну продукцією без лихви та визиску; доступ виробників до капіталу через сприятливу для них кредитну політику, спрямовану на відтворення виробничих сил і систему продуктивних відносин (через руські кредитові товариства).

“Діло” прогнозувало в недалекому майбутньому вибух континентальних конфліктів, як спробу перерозподілу сфер колоніального й економічного впливу, в першу чергу, на азійському терені. Уже з початком 1904 р. увірвалась на сторінки часопису інформація під постійною рубрикою “Війна” не лише через глобальність конфлікту між Росією та Японією, а й прямий інтерес політичної Галичини до розвитку подій на східних теренах. Висвітлення театру воєнних дій засвідчувало серйозність аналізу й підходів публіцистів “Діла” у прогнозуванні можливих наслідків подій для світу й України.

Часопис немало писав про необхідність політичного “осучаснення” світогляду народу, засвоєння європейських (відмову від “хутірних”) форм життя, відповідного гнучкого реагування на мінливі обставини суспільного життя, засвоєння революціонізуючих суспільство нових ідей, вливання в рух активних молодих сил, подолання поверхового розуміння народної діяльності та вироблення вміння правильно оцінювати суспільні явища та справи, подолання неписьменності народу.

Висвітлюючи бурхливі події революції 1905-1907 рр. в Росії, підтримуючи будь-які спроби національно-політичного

розвитку народностей Росії, “Діло” пропагувало тезу поступової націоналізації суспільно-державних інституцій на теренах України. Розуміння спільності інтересів усього народу зродило на сторінках газети стратегічно важливу тему про одноцільність історії, а, головне, ідеолого-політичних цілей “усіх частин українсько-руського народу”. В результаті — головним набутком цих років часопис вважав практичне зближення усіх частин України, усвідомлене прагнення закласти міцні основи до майбутнього об’єднання народу.

Редакція вела постійну рекламу безкоштовних додатків до “Діла”, що виходили на восьми сторінках його половинного формату: “Неділя” (редактор Я. Весоловський), “Жіноче Діло” (редактор В. Бачинський), а також творів суспільно-політичної, белетристичної й краєзнавчої літератури, яку пропонувала читачам “Бібліотека Діла”. Певна система публікацій складала процес духовної праці часопису, що все вище піднімав інтелектуальний розвиток та свідомість кожного, сприяючи формуванню яскравих особистостей, заряджених на плідну працю і на посвяту громадській діяльності.

По-новому постали й осмислювались редакцією проблеми преси в умовах Першої світової війни, серйозно шукались шляхи співпадіння її напряму з функціями формування настроїв людей, головне, в подоланні песимізму, зневіри, пригніченості, пов’язаних із невизначеністю обстановки, руйнуванням звичного способу життя, неясністю перспектив. У складний рік окупації Львова російською армією напівголодний, хворий І. Франко лишався в своєму будинку по вул. Понінського. Роздуми поета над жорстоким сьогоденням, в якому відбилась доля багатостраждального народу, опубліковані часописом. Видавалось Генієві природним будь-що захистити власні підвалини життя, національні й суспільні

відносини в буревійний період історії, не дати заснути вогню народної свідомості, допомогти відродитись і встати з колін, руйнувань, поневірянь, бути вірним вільнолюбивому духові предків, творців гордої Київської держави.

Щирою журбою й співчуттям просякнуті сторінки часопису, де в численних публікаціях йдеться про тисячі й тисячі зламаних, покалічених людських доль, у першу чергу, засланців у далекі російські Сибіри. Відкриває цю серію лист-сповідь до родини з глухого села Єнисейської губернії колишнього редактора “Діла” д-ра В. Охримовича. Публікуються поіменні списки полонених українців. Із залученням парламентських чинників “Діло” бореться за повернення вивезених українських послів, ув’язненого в Росії найвищого достойника української греко-католицької церкви митрополита А. Шептицького.

Події 1917 року в Росії розгортались настільки стрімко, захопивши у свій вир Україну, що надовго й безроздільно прикували увагу “Діла”, стали головною темою його публікацій, винесених на перші сторінки. Газета детально описала загальноукраїнський з’їзд у Києві під проводом Центральної Ради, що висловився за практичне здійснення негайної автономії, проти претензій Польщі на українські території. Усі словесні фарби, репортажно-інформаційні жанри задіяні для розповідей про найважливіші зміни в політичному житті батьківщини. Запроваджено в редакції цілодобове чергування журналістів мало наслідком надзвичайну для того часу оперативність у подачі матеріалів.

У 1918 році ідеолого-організаційна діяльність “Діла”, умовно кажучи, сягнула свого політичного апогею під впливом тих, без перебільшення, епохальних подій, які відкинули звичні уявлення про логіку суспільних процесів і диктували страте-

гію боротьби та державотворення: світова війна, розпад самодержавної Росії, утворення УНР та ЗУНР, початок більшовицької агресії в Україну, змагання поляків за відділення Галичини, окупація українських земель німецькими військами, гетьманат... В іншу епоху цього вистачило б і на пів століття, а тут сконцентрувалось у межах одного року. І слід відзначити, часопис не розгубився, не втратив змістовних орієнтирів, репортерської оперативності та публіцистичної аналітичності.

Попри всю неоднозначність того, що відбувалось, попри всі політичні симпатії та антипатії часопис знайшов єдино правильну позицію — приймав історичний процес як данність. Майже безпомилково встановлюючи подіям політичний діагноз, “Діло” писало літопис українського державотворення в реальних умовах суперечливої дійсності. В оглядових передових статтях ще раз розгорнуто сформульовано національний ідеал в новітній період — об’єднання українських земель в одну державу, що не тільки здавалась би народною, але й на ділі забезпечила політичні й економічні права, свободу й добробут широким народним масам.

У захопленій і безкомпромісній державницькій діяльності “Діло” не помічало небезпеки, яка загрожувала йому самому. Подальші події громадянської війни в Україні, боротьба поляків за повалення ЗУНР, відступ зі Львова українських частин, польська окупація призвела до того, що 29 листопада 1918 р. військова жандармерія закрила часопис, заарештувала редакторів, розмонтувала друкарські машини “Видавничої Спілки “Діла” (на пл. Ринок, 10), а шрифти конфіскувала “на користь” війська польського. Не просто заборона, а й варварський погром друкарні мали на меті назавжди позбутись інформаційного центру української громадської думки. І, здавалось, “Діло” вже ніколи не підніметься на фоні посту-

пової й остаточної поразки чергової спроби утвердити державність рідного народу. Та, як виявилось, цим нищівним закриттям лише завершився третій, можливо, найскладніший з огляду динаміки суспільних процесів та міжнародних катаклізмів період історії газети.

Четвертий період “Діла” (1922-1939 рр.). У важкі часи поразки національно-визвольного руху непомірно ослабленим, але не скореним, не зломленим майже чотирирічною перервою повернулось “Діло” 1 вересня 1922 року до своєї відповідальної праці, поступово, хоч і повільно, після перенесених втрат нарощувало сили, непохитно вірячи в грядущу перемогу у справедливій боротьбі нації проти рабства, нужди, за подолання невідомості, розбрату й пасивної темряви буденного життя.

Назвавши сучасний політичний момент “моментом антракту”, “Діло” висунуло завдання створення центру всіх свідомих українських сил, які накопичували б енергію для нового наступу. Особлива увага приділялась згуртуванню й прилученню до руху еміграції.

Міжнародний відділ, блискуче поставлений в “Ділі” завдяки широкій сітці професійних власкорів, давав оперативну інформацію зі всіх куточків планети. На сторінках газети регулярно з’являлись публіцистичні огляди, статті, коментарі, що давали чітку загальну картину макрополітичних процесів. Серед пріоритетів у цій проблематиці, без сумніву, легко виділити події, процеси, зміни в Радянській Україні. Негативне ставлення до компартії, що вела централістську, репресивну політику, не ототожнювалась в “Ділі” з надіями на “стиснену, вузьку, неповну” українську державність, за якою стояв рідний народ з прагненнями, зусиллями і, як виявилось у подальшому, невиправданими ілюзіями й сподіваннями.

Грунтовно розмірковувало “Діло” над радянською політикою на селі, де під гучними гаслами розпочалась примусова колективізація, що поступово вела до продовольчої катастрофи та голодоморів. Редакція всерйоз замислювалась над феноменом Сталіна. Прискіпливо аналізуючи на підставі документів більшовицьку еліту, її політичні “ідеали” й конкретну обстановку, часопис приходив до висновку про “кризу влади” через відсутність у цієї еліти хисту до управління. Криза влади за об’єктивними суспільними причинами програмувала майбутню кризу більшовицької системи, бо жодна диктатура на страхові й задушенні вільної думки не здатна на руїнах і уламках цивілізації збудувати новий світ. Взагалі, часопис чутливо реагував на ситуації, коли політика, спрямована державними чинниками, насильно втручається в духовне, культурне та освітнє життя нації. Проповідуючи чесність у політичній боротьбі, “Діло” відстоювало думку: визвольні змагання всіх народів має знаменувати висока етика, лицарство, романтизм боротьби, народжуваний чистотою помислів і вчинків.

У публіцистиці на політичні теми все відвертіше вимальовувалась доктрина, що мати успіх можна лише тоді, коли достатньо питомої ваги набуде власна політична сила. Лише вона створює противагу, яка усуває одностороннє, ультимативне вирішення державних та міждержавних стосунків. Ця політична сила розумілась субстанцією, що може легальними формами до максимуму активізувати, політизувати громадянство навколо реальних планів і, зрештою, привести у відповідний суспільний момент до революційного осягнення цілі. Газета пропонувала ґрунтовні розв’язки проблем з урахуванням становища українського народу, захищала його права на повноцінні господарські стосунки в існуючій державно-політичній системі.

“Діло” ставило питання про створення систематичної української пропаганди як спеціальної галузі діяльності, що мала б не тільки послабити ідеологічно ворожі впливи на народ, а конструктивним, самодостатнім в суспільній ситуації інформуванням загалу (в тому числі й польською мовою) вивести на цивілізований рівень стосунки з польським народом і цим принести безперечну користь національній справі. Йшлося не лише про пресову пропаганду, а й необхідність видання українських статистичних збірників, української енциклопедії польською мовою, проведення з поляками прес-конференцій, дискусійних круглих столів із наступною публікацією звітів.

У 1939 році минуло шістдесят літ від заснування “Діла”. Передчуття скорої експансії Німеччини на Схід примушувало щоденник аналізувати можливі розвитки ситуації зі становища українського народу. Намагання вичленувати українську проблему в умовах передвоєнного формування двох протидіючих блоків держав вирізняло ключову тематику “Діла” в цей період. Розрахунок робився лише на власні моральні сили та цінності. Реальність становища українства й Польщі мимоволі випливала із фактичних політичних умов недержавної нації, тобто воно змушене було поділяти разом з усією державою усі зовнішні чинники. “Діло” шукало переконливі аргументи для знаходження точок дотику українських партій, пошуки ними чіткого місця у відповідальній відрізок історії, а також нагального зміцнення їх зв’язків із народом на засадах політичного порозуміння.

Час не давав “Ділу” можливості чітко вимальовувати українську перспективу. Й навіть резолюції Українського Національно-демократичного об’єднання (УНДО), прийняті на оцінку поточного моменту, названі газетою документом “національного інстинкту”. У момент найвищого напруження

перед початком Другої світової війни часопис, природно, не міг знати всіх розв'язків. На західному кордоні Польщі вже стояли, готові до кидка, фашистські дивізії. На східному — радянські війська чекали наказу перейти Збруч. Годинник історії відраховував останні хвилини миру. 5 вересня із останнім Зверненням до читачів і передплатників виходить “Діло”. Провідний мотив — тривога за майбутнє справи, яку вів часопис впродовж десятиліть, біль за не здійснене, за не пробуджене, за знову відкладене на невизначений соціально-політичними параметрами проміжок часу...

Що, здавалось би, газета, народжена з великими сумнівами групою інтелігентів у провінції серед несприятливого суспільного середовища? Проте саме “Діло” вдалося послідовно служити моральним принципам консолідації українства спочатку все посилюваним просвітництвом, а потім — і організаторськими засобами, захистом людських інтересів, прав та ідеалів. Суспільна необхідність народила газету, якій вдавалось все — чітка програма, розвиток політичної теорії, глибока публіцистична аналітика й різножанровість, життєва відпірність, популярність у читачів. Напрочуд тонко угадані нею суспільний пульс часу, генетичні потреби народу в самоусвідомленні себе цілістю зі спільною долею поступово перетворили публіцистичне слово в фактор оживлення соціальних почуттів, об'єднання їх в єдиному вольовому пориві до свободи й незалежності, подолання рабської психології та покірною сприймання данності, уміння протистояти експлуатації, несправедливості та злу...

На першому етапі як власник і редактор підписував його **Володимир Барвінський** (1850-1883 рр.). Народився на Тернопіллі. Вчився в гімназіях Тернополя (до 1867 р.) та Львова, виділявся серед ровесників своїми здібностями. Після закін-

чення юридичного факультету Львівського університету працював адвокатом. Ще з гімназичних часів почав цікавитись українською суспільною проблематикою. За спогадами сучасників, відзначався інтелігентністю, серйозністю в праці, вимогливістю, веселою вдачею, дотепністю, добре співав народні пісні, акомпонуючи собі на гітарі.

У 1868 році — В. Барвінський серед засновників “Просвіти”, членом якої залишався до кінця життя, невтомно розвивав товариство, стверджуючи його головні функції — просвітництво народу, реально допомагав утвердженню українського руху серед інтелігенції, як правознавець захищав товариство в справах юридичних, організовував його філії, палко промовляв, до людей на вічах, писав для товариства актуальні книжечки.

Із 1870 р. В. Барвінський співробітничав з літературною газетою “Правда”, що плідно працювала для утвердження рідної словесності, а з 1876 до 1880 року працював її редактором. Виступав із науковими, суспільно-політичними, літературними статтями та рецензіями, що засвідчували чіткість його світобачення, здібності й неординарні знання. Написав повісті “Скошений цвіт” (1877 р.), “Сонні мари молодого питомця” (1879 р.), “Безталанне сватання” (1880 р.).

Найвизначнішою справою життя В. Барвінського стали організація газети “Діло” й практичне керівництво нею. Завдяки його невтомній праці й незламній волі вдалося подолати численні труднощі, зламати опір недругів, розвіяти недовіру читачів до нового видання. “Діло” В. Барвінського не відзначалося достатньою чіткістю, радикальністю програми, яка дозволила б сформуванню в громадській думці краю національно-державницькі устремління, та й вимагати цього в той час було б несправедливо.

Однак прогресивним було бажання В. Барвінського спонукати публіцистичними засобами до “бажання в житті суспільнім і політичним серед тих случайних границь, серед яких наш народ тепер позостає” до рівноправності, усунення всякого гніту та кривди для всіх хоч би “найменших племен слов'янських”.

В. Барвінський рішуче виступав проти шовінізму польських політиків, колонізації народних шкіл, за свободу слова, товариств, особистості. Він обстоював єдність усіх прогресивних сил в ім'я стратегічних цілей, відкидав міжконфесійну боротьбу частини духовенства, що могла заслонити найважливіші політичні та економічні інтереси народу. “Наша природа, — писав В. Барвінський, — накладає нас складати вину всіх нам неприємних подій на других, тільки не на себе, на наших “недругів”, “ворогів” і т. д., а, накінець, хоч би на лиху долю, тільки хорони Боже не на себе самого... А за те шумне алярмування про неусталену злобу долі і неперечислимим ворогів — стараються зискати і, як само розуміється, легко і без труду зискують патент найзавзятіших поборників Руси і щирого патріотизму. От того то позостаємо ми всі бездіяльні, набралися непомиримого пересуду, що нічого навіть у самих себе не можемо зробити...”

В. Барвінський одним із перших в публіцистиці виступив із економічних проблем, розмірковуючи над піднесенням життєвого рівня людей засобами ефективної праці, воював пером за правові цивілізовані суспільні основи, виступав проти урядовців, коли йшлося про захист народних інтересів. Як відзначали І. Франко та І. Белей у посмертній про нього статті, опублікованій “Ділом”, “життя його убоге було в особистій радості, не дало йому того, що називається щастям, але ж він і не бажав нічого подібного. Єдина радість, єдине щастя його була любов і повага в того народу, котрому він вірно служив”.

Після передчасної смерті В. Барвінського редакцію очолив **Антін Горбачевський** (1856-1944 рр.) — юрист, громадсько-політичний діяч, публіцист. Він брав участь у народовському русі, був співзасновником Української національно-демократичної партії. Працював членом австрійського державного трибуналу (з 1912 р.), послом до галицького сейму; член Української Національної Ради Західно-Української Народної Республіки. 1919 р. — в українській дипломатичній місії у Варшаві. 1927-1939 роки — сенатор польського сенату.

Публіцистична діяльність А. Горбачевського пов'язана з газетою “Діло”, де в 1883-1884 рр. (Ч. 1 — 25) він був редактором. І. Франко, згадуючи працівників “Діла”, з якими йому довелося працювати, писав про розподіл обов'язків: “Антін Горбачевський, той, що давніше підписувався редактором..., пише політику австрійську”. І. Куровець в мемуарах “До початків “Діла” так визначив роль нового редактора: “Після смерті В. Барвінського обняв редакцію “Діла” Антін Горбачевський, який повів видавництво в цьому самому дусі та багато причинився до його поширення. В три роки “Діло” стало першим українським щоденником, і в історії нашого народного, політичного, економічного життя без огляду на різні переслідування, нещастя, перешкоди й колони від своїх і чужих, сповнювало чесно службу для свого народу”.

Збереглися й спогади самого д-ра А. Горбачевського про цей період: “Читачі “Діла” приймали, засвоювали собі ідеологію “Діла”, і якщо галицька область виказує нині поважний ґрунт національно свідомих громадян-українців, що леліють, бережуть найвищий ідеал нації та дорожать всяким об'явом збірного національного життя, то велика заслуга в тому часопису, який, почавши пропаганду україн-

ської національної ідеї на терені Галичини серед дуже невідрадных відносин, своєю працею створив громадян, які гордяться тим, що є українцями”.

На початку 1884 року редактором “Діла” став **Іван Белей** (1856-1921 рр.) — відомий публіцист, етнограф, перекладач, критик, видавець. Народився на Станіславщині. Вчився в Станіславській гімназії, в 1875-1880 роках — на юридичному факультеті Львівського університету.

Рано пристав до української молоді громади в “Академічному Братстві”. Незважаючи на обережний склад природи, виступав перед громадськістю з актуальних проблем суспільності. Його виступ з нагоди 25-ї річниці смерті Т. Г. Шевченка, влаштований “Академічним Братством” в березні 1886 року, не був дозволений поліцією, заарештований за зберігання забороненої літератури.

У 1876-1877 роках І. Белей працював редактором журналу “Друг”. Разом з І. Франком та М. Павликом видавав “Дрібну бібліотеку” (1878-1879 рр.), редагував журнал “Світ” (1881-1882 рр.).

Із 1880 року, від початку виходу — репортер і коректор часопису “Діло”. Готував до друку рукописи, писав вступні (передові) статті, які стосувались релігійних питань, банківської справи, а також подавав новини. У 1884-1902 роках — редактор “Діла” та літературного додатку. Стояв на позиціях реальних підходів до дійсності, необхідності зближення інтелігенції з народом для всілякої його підтримки й просвіти, “стояв за єдинством Руси”, виступав проти польського шовінізму “в ім’я народної рівноправності”.

І. Белей добре знав історію, українську культуру. На початку 90-х років брав участь у підготовці записок із сіл Калузького та Станіславського повітів до видання “Галицько-

руських народних приповідок”. Перекладав українською мовою твори світової класики (зокрема, Рембо та Діккенса), за свідченнями І. Франка, серед тодішніх письменників “найліпше переводив”.

Стосунки І. Белея з І. Франком у 1870-80 роках заслуговують на особливу увагу, яскраво характеризуючи особистість першого. В найскладніший для І. Франка “нагуєвицький” період допомога І. Белея була очевидною — і моральною, і творчою, і матеріальною. В одному з листів, датованих 1882-м роком, І. Франко зізнається, що “Белей, єдиний чоловік, з котрим я в кореспонденції”.

І. Белей вміщував твори молодого І. Франка в часописах, давав йому кошти й допомагав видавати літературні твори. В листі до І. Белея в жовтні 1881 року Іван Якович писав: “Що, серденько, думаєш робити з “Світом”? Чи додержиш його до кінця року? І чи удержиш на другий рік? Жаль би дуже, якби прийшлося закривати єдине наше видавництво, — приходилось би і перо, і думки покласти на полицю”. Нарешті, під впливом і при сприянні І. Белея І. Франко в 80-х роках поступово перебирається з роботою до Львова, де посправжньому розквітає його епохальний талант.

Особлива сторінка в історії часопису пов’язана з **Володимиром Охримовичем** (1870-1931 рр.) — публіцистом, етнографом, мовознавцем, громадським діячем. Народився на Станіславщині, навчався у Стрийській гімназії (1881-1888 рр.). Після закінчення юридичного факультету Львівського університету кілька років працював адвокатом у Заліщиках. Із 1907 р. живе у Львові, бере активну участь у радикальному русі Галичини. У 1895 та 1897 рр. двічі заарештовувався за “почуття собачої повинності до моєї нації” (В. Охримович).

Дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка, один із засновників Української національно-демократичної партії.

У 90-х роках співробітничав із журналом “Народ”, а потім — “Житє і слово”. Працює в часописі “Діло”. У 1902, 1925-1927 рр. — його редактор. Запровадив у газеті фонетичний правопис. У 1907 р. на перших виборах до австрійського парламенту обраний послом, набравши найбільшу кількість голосів з усіх послів.

Високо поціновував науково-творчу діяльність В. Охримовича І. Франко, наголошуючи на значенні його “цікавих, важних студій”, цитуючи його афористичні думки: “Роботи у нас багато, коби тільки рук, та голів, та щирого серця”, а понад те: “На нужду мільйонів тільки праця мільйонів поради може”. І. Франко підкреслював науковість творів В. Охримовича, який умів розкрити “різноманітність впливів, котрі в протязу століть перехрещувались в нашій краї і причинювались до витворення питомого національного світогляду”.

У 1892 році І. Франко вів переговори з В. Охримовичем про організацію часопису “радикального по думках, але з характером науковим”. А коли вихід “Житє і слово” став на часі, запросив співробітничати вченого, звернувшись до нього 26 квітня 1893 р. з листом: “Просячи Вас у співробітники свого видання, я думаю, що ані моя особа яко редактора, ані напрям видання не будуть Вам антипатичні, щоб Ви чулися змушені відмовити”. А вже в 1895 році відмітив, як цікаві, публікації В. Охримовича “Про сільські прозвища”, вступ “Знадобів до пізнання народних звичаїв і поглядів правних”: “Це все, що досі зроблено у нас на цьому полі”. Визнанням глибокого авторитету В. Охримовича було й звернення до нього І. Франка такого змісту: “На днях вийде книжка моїх вір-

шів (“З вершин і низин”. — Ю. Ш.), і я вишлю Вам один екземпляр. Добре було б, якби Ви схотіли написати про них коротку чи довшу рецензію”.

Етнографо-народознавчі та філософські праці В. Охримовича “Про родову спільність у Скільських горах”, “Кілька критичних думок про життя та розвій галицько-руської інтелігенції”, “Львівська радикальна молодіж перед москофілами”, “Про смертність у Галичині та її причини”, “Куди нам іти і як робити”, “Звідки взялася назва “бойки”?”, “Про останки первісного комунізму у бойків-верховинців в Скільським і Доменським судовім повіті”, “Чому я повернувся: Прилюдна сповідь” та ін. засвідчують широту інтересів їх автора, науково-публіцистичний талант і до сьогодні не втрачають світоглядно-пізнавального значення.

Плідною була й діяльність **Євгена Левицького** (1870-1925 рр.) — громадсько-політичного діяча, публіциста, редактора. З молодих років поринув у політичну діяльність (спочатку в робітничому русі Галичини). Наряду з І. Франком, М. Павликом, С. Даниловичем вважається засновником радикальної партії (Русько-української радикальної партії), створеної у Східній Галичині у 1890 році.

У подальшому, як і ряд відомих діячів “селянського” руху, Є. Левицький прийшов до трансформації власних суспільних поглядів. Пояснюючи політичну ситуацію у Львові в 1899 році, І. Франко писав: “Далі було таке, що деякі визначні сили (я, Охримович та Євген Левицький) відступили від радикальної партії й вплинули на ядро народної партії так, що воно згодилось на зміну програми в дусі постулатів радикальної партії і виступило відтепер під назвою “національно-демократичної партії”, радикальна ж партія лишилася й далі при своїй програмі та існує й досі”.

Із 1907 р. Є. Левицький — посол до австрійського парламенту. Його політична діяльність тісно пов'язана із Західно-Українською Народною Республікою (член її Національної Ради, посол ЗУНР у Берліні та Празі в 1919-1920 рр.).

Публіцистична й редакторська діяльність Є. Левицького проходили спочатку в радикальному двотижневику “Народ” (1890 р.): “Народ”, — писав І. Франко, — в тім першім році свого існування дав взірець найкращого часопису, доступного й цікавого рівно для освічених селян, як і для інтелігенції, і при тім так багато і різномірного змісту, як ні одно подібне видання в Галичині. В “Народі” виступили вперше на літературне поле, крім старших робітників радикального напрямку, молоді, талановиті та енергійні письменники, що з часом поробилися правдивими двигачами галицько-руської культурності”. Серед цих людей називає І. Франко двох майбутніх редакторів “Діла” — В. Охримовича та Є. Левицького.

Є. Левицький працював редактором “Будучності” (1899 р.), “Свободи” (1901 р.). І. Франко співробітничав з Є. Левицьким у “Літературно-Науковому Вістнику”, плануючи у десятому випуску опублікувати його статтю “Молоде покоління”: “Я би рад помістити її як документ і маніфест молоді, потрібний задля тих спорів і криків, які підняли старші народовці вже для самої цього маніфесту”. Задумуючи журнал “Жите і слово”, І. Франко мав намір залучити до співпраці й Є. Левицького. Із вересня 1902 до 1906 року Є. Левицький — редактор часопису “Діло”.

За скупими рядками життєпису **Олександра Борковського** (1841-1921 рр.) проступає неординарна особистість українського педагога, публіциста, видавця. В березні 1873 р. на загальних зборах обраний членом “Руської Бесіди”, один із співзасновників “Просвіти”.

О. Борковський працював редактором “Зорі” (1886-1889 рр.), де була опублікована його праця “О хибях в нашій письменній мові” (1886 р.). І. Франко знайшов у О. Борковському союзника в проблемах нового правопису (фонетики), яким “говорять в цілій майже Україні”, виступаючи проти правопису, запровадженого Є. Желехівським в укладеному ним “Малорусько-німецьким словарі” (Львів, 1899 р.). Провінційні говори (як і правописи), на думку І. Франка, “ані в школах, ані в письменстві не годяться. Посилаю Вам при тій okazji статейку полемічну проти “Правди”, — писав І. Франко в листі до О. Борковського в 1889 р. — Мені здається, що в інтересі “Зорі” буде помістити її, хоч би редакція де з чим не згоджувалась (це можна в примітці зазначити). Поміщення такої статті з підписом галичанина важне буде особливо для України, як документ, що галичани в таких принципіальних речах не згоджуються з “Правдою”, і може причинитися до підірвання ґрунту під ногами блягерів”.

У липні 1889 р. О. Борковський переведений зі Львова до Дрогобича директором гімназії. Того ж року в “Зорі” опубліковані його причинки до біографії Т. Г. Шевченка. Значний період життя О. Борковського пов’язаний з часописом “Діло”, де він був редактором в 1902 (Ч. 156-175), 1904 (Ч. 103-241), 1906 (Ч. 65-230), 1907 (ч. 140-160), 1908 (Ч. 15-47) та 1909 роках, перекладав для додатку “Діла” зарубіжну класичну літературу.

Відомим юристом, політичним діячем, публіцистом і редактором був **Льонгин Цегельський** (1875-1950 рр.). Народився у Галичині. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. У 1900-1902 рр. працював співредактором журналу “Молода Україна”. В цей період написав популярну книгу “Русь-Україна і Московщина-Росія”, що перевидавалась

у 1915 р. Подальша публіцистична діяльність пов'язана з часописом “Діло”, редактором якого був у 1906 (Ч. 231-279), 1907 (Ч. 1-136), 1908 (Ч. 1-14, 48-183) рр.

Один із наступних редакторів “Діла” В. Панейко так згадує характерні риси “не тільки редактора, а й людини, письменника й громадського робітника Цегельського були надзвичайна живість і меткість його інтелігенції, його небуденна легкість в одну мить розуміти сказане чи прочитане, розуміти, зв'язати нитками асоціацій з рештою свого духовного засобу і зімпровізувати на цій основі — в одну мить, повторюємо! — цілі склади й високі будівлі нових (або: буцім-то нових) концепцій політичних, соціальних, метафізичних, чого собі хоче”.

У 1907-1908 рр. редагує політичний, просвітній і господарський часопис “Свобода” народовського напрямку, а в 1915-1918 рр. співпрацює у щоденнику “Українське Слово”.

Політична діяльність Л. Цегельського розпочалась з участі в Українській національно-демократичній партії. У 1910-1918 рр. обирався послом до австрійського парламенту, а в 1913-1914 рр. — до галицького сейму. З 1918 р. — член Національної Ради Західно-Української Народної Республіки і державний секретар внутрішніх справ; 1919 р. — керівник секретаріату зовнішніх справ Української Народної Республіки. Разом з Д. Левицьким підписав від імені Національної Ради вступний договір з Директорією про з'єднання ЗУНР та УНР. З 20-х років після падіння УНР жив в еміграції. Помер у Філадельфії.

У складний суспільно-політичний період очолював редакцію **Василь Панейко** (1883-1956 рр.). Народився на Золочівщині. В 1905 р. редагував місячник української молоді у Львові “Молода Україна”, який був популярним серед студен-

тів та школярів в Галичині й на Буковині публікаціями, що утверджували ідею державної самостійності України, єднання української молоді на всіх землях.

Значний період життя В. Панейка пов'язаний із часописом “Діло”, де він спочатку був співробітником (з 1907 р.), в 1912 (від Ч. 125) — 1918 роках — його редактором, а в другій половині 20-х років — закордонним кореспондентом “Діла” в Парижі. З особливою теплотою ставився В. Панейко до “Діла”, за його словами, “нашого старшого, єдиного, самотнього “Діла” — того “Діла”, яке іноді, буває, і сердить вас, та до якого ви все-таки вірно прив'язані, наче до частини самого себе, до своєї молодості, до найкращих ваших років життя”.

Помітний слід лишила політична діяльність В. Панейка як державного секретаря закордонних справ в Уряді Західно-Української Народної Республіки (1919 р.), заступника голови делегації Української Народної Республіки на мирній конференції в Парижі, а в 1920 році — голови делегації УНР. В 30-х роках відійшов від політичного життя, переїхав до США, де й помер.

Публікації В. Панейка виказували яскраво одну з визначальних рис його пера — політичний погляд на українське питання, його ідеологію, практичні впливи й виходи на людей, здатність організаційно сплавити передові думки та сили на майбутню розбудову нації, держави: “Національні й політичні ідеології — не романтичні зітхання до *blaue Blume*, — писав, зокрема, В. Панейко, — і не ідолопоклонство перед словами, хоч би й “найкращими”. Ідеології — знаряддя і програма кращого життя, більших достатків, заживнішого існування. Іншого мірила правдивості ідеологій нема — є тільки мірило прагматизму”. Так само прагматично підходив публіцист до політики: “Національна політика — не

література, а передовсім питання хліба й масла, землі й хати, харчів і зарібків, служби й посад, колонізацій і еміграцій — і боротьба за все те...”

Публіцистичну діяльність **Івана Рудницького** (псевд.: **Іван Кедрин**) (1896-1995 рр.) знаємо сьогодні чи не найбільше. Дослідники називають його патріархом української журналістики. Народився в Галичині. Член центрального комітету Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО). Брав активну участь у визвольних змаганнях 1917-1920 рр.

У 1920-1922 рр. співробітничав у суспільно-політичному й культурному безпартійному тижневику “Воля”, що виходив в Відні. У 1935-1939 рр. співредактор (із І. Німчуком) часопису “Діло”. Багато розмірковував над проблемами призначення української преси в тодішній Галичині, зокрема, так осмислив феномен тривалого успіху “Діла” у громадянства, до якого воно зверталось своїми публікаціями: “Мимохідь насувається питання: чим же пояснити, що щоденник, який мусить боротися з такими інколи парадоксальними труднощами, проіснував уже 50 літ і знаходиться на шляху дальшого свого розвитку?.. Складається на це дві причини: 1) моральний капітал, що його виробило собі “Діло” у народі саме як той орган, що за нього несе відповідальність великий і поважний гурт громадян, який репрезентує фактично Українську громадську еліту; 2) гармонійна співпраця редакційного персоналу з управою Видавничої Спілки... Сміливо можна сказати, що та думка, яку мали члени-засновники “Діла”: надати йому характер загальнонаціонального органу — була думкою спасенною. Одною з тих думок, що родяться рідко, але творять тоді переломову дату в історії. Такою переломовою датою в історії українського національного відродження були народини “Діла”.

У 1937-1939 рр. І. Рудницький — політичний редактор Української парламентської репрезентації у Варшаві. З 40-х років жив у еміграції в США. Автор книг “Берестейський мир” (1928 р.), “Причини упадку Польщі” (1940 р.), публіцистичного збірника “У межах зацікавлення” (1986 р.), де зібрані кращі публікації І. Рудницького.

Талановитим публіцистом був **Федь Федорців** (1889-1930 рр.). Народився на Покутті, трудова діяльність проходила у Львові. Видавець і редактор “Новітньої бібліотеки” (1912-1923 рр.), що виходила періодичними випусками з науково-популярних книг, видань української та світової класики; редактор видавництва “Ізмарагд” (з 1923 р.), яке випустило, зокрема, твори М. Черемшини, В. Стефаніка, мистецький збірник “Екслібрис”, антологію сучасної української поезії; відкривало імена молодих письменників.

Помітною була робота Ф. Федорціва на посаді редактора двотижневика літератури й громадського життя “Шляхи” (1915-1918 рр.) — органу Українського студентського союзу, а в 1915-1918 рр. — Українського січового стрілецтва. Авторські публіцистичні виступи відзначались актуальністю проблематики та цікавим інформаційним матеріалом. Навесні 1918 р. став кореспондентом київського видання “Відродження” (під псевд. Д. Долинський). У 1920 р. Ф. Федорців редагував місячник літератури, мистецтва й культури “Життя і Мистецтво”.

У політичній біографії Ф. Федорціва виділяється його участь у заснуванні Української трудової партії, пізніше — членство в УНДО.

Чимало хисту й організаторських зусиль Ф. Федорців віддав часопису “Діло”, де він у 1918-1927 рр. з окремими перервами був редактором, а з 1928 р. — членом редколегії. Інтен-

сивна журналістська робота не полишала байдужим Ф. Федорціва й природним був його прихід “після листопадового перевороту 1918 р.” до “Діла”. Опустіла після війни редакція вимагала ентузіазму, свіжих ідей, виснажливої праці, на яку виявився здатним Ф. Федорців: “Не буду говорити, яке значення було тоді “Діла” для всієї країни, що переходила через горнило нових подій. Фактично весь тягар “Діла” спочивав на проф. Возняку і на мені... Писав деякі статті, але головним моїм рефератом були звіти з Національної Ради, де я й спав на долівці. Я був такий споневіряний, втомлений роботою та неможливістю виспатися”.

29 листопада 1918 р. “Діло” було закрите польською владою, відновився вихід часопису аж у 1922 р.: “Сам титул “Діло” лякав польських керманічів влади, в ньому вони добачували щось опозиційне, бунтарське, просто революційне, — згадував Ф. Федорців. — Бо “Діло” все було репрезентативним, загально-національним органом, що все висловлював змагання всього народу, що їх підсичував, що побуджував до праці й творчості, до діла. І таким, маємо надію, воно буде й надалі”.

Про становлення Ф. Федорціва до ролі газети “Діло” у громадському житті Галичини дають уявлення його думки про часопис: “Наш орган постійно ділив долю і долю українського громадянства, якого він був виразником, представником, керманічем його змагань, носієм його ідеалів”.

Дмитро Левицький (1877-1944 рр.) — відомий громадсько-політичний діяч, публіцист, редактор. За освітою — юрист. Із окремих відомостей про його життя складається враження надзвичайної спрямованості на українські державницькі заходи, активної участі в безпосередньому процесі формування відомих політичних організацій у Галичині,

широких виходів на політичне життя в Україні та Польщі (як посла до польського сейму й голови української парламентської фракції в 1928-1935 рр.).

Суспільно активною сторінкою біографії Д. Левицького був російський полон під час Першої світової війни. У 1917 р. він очолював Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни у Києві; в 1919-1921 рр. працював послом Української Народної Республіки в Копенгагені. Один із засновників УНДО, його голова в 1925-1935 рр.

Важливий період пов'язаний із співробітництвом Д. Левицького в часописі "Діло". В 1924 р. — редактор, а з 1936 року очолював редакційну колегію "Діла". Для Д. Левицького в ставленні до преси домінувало головно відношення "преса-громадянство": "Маємо на увазі пресу, яка є справді висловом громадської думки, пресу, яка є кров'ю з крові, й кістю з кісті свого народу, яка є безпосередньо зв'язана з тими політичними організаціями, які ведуть провід у народному житті. Тому така преса мусить мати ніжне відчуття національного живчика, що перестає уже бути посередником між публічною опінією свого народу та широким світом і стає самою публічною опінією. Така преса не є власністю тих одиниць, які її видають, які її редагують. Видавець і редактор є представниками громадянства, і тому громадянство не має права ставитися до своєї преси, виразника своїх поглядів, як критик збоку. Бо чей же тоді ціле громадянство є співвидавцем і співробітником преси!". У 1939 році, після возз'єднання західноукраїнських земель, заарештований НКВС і репресований. Помер в Узбекистані.

В окремі періоди редакцію "Діла" очолювали не просто публіцисти, а яскраві політичні фігури в українському житті, такі, наприклад, як **Володимир Целевич** (1890-1944 рр.).

У 1925-1928 рр. та в 1932-1937 рр. — генеральний секретар Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО), обирався послом до польського сейму. В 1932-1935 рр. редагував політичний, просвітній і господарський часопис “Свобода” — орган УНДО.

Співробітничав із газетою “Діло”. В 1922 році разом із Ф. Федорцівим редагував її, виступав з аналітичними статтями на національні теми, піднімав проблеми державотворення. Автор широко відомих політологічних праць “Нарід, нація, держава” (Львів, 1934 р.), “Чого мають право виселенці домагатися від держави” (Львів, 1918 р.), “Нові польські шкільні закони” (Львів, 1925 р.), “Виборчий регулямін до сільських громадських рад у Галичині” (Львів, 1934 р.), “Віднова життя і відбудова майна просвітніх товариств” (Львів, 1918 р.) та ін. У 1939 році заарештований більшовиками, після цього сліди В. Целевича загубилися.

Василь Мудрий (1893-1966 рр.) — дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. В 20-х роках працював в Українському (підпільному) університеті у Львові. Брав активну участь у роботі “Просвіти”, в 1921-1933 рр. — член її головної управи.

Із 1923 року співробітничав з газетою “Діло”, а в 1927-1935 роках виконує обов'язки її редактора. Автор численних статей у пресі, а також науково-мемуарних розвідок про діяльність Українського університету у Львові, Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО), про менталітет української еміграції.

В. Мудрий — редактор “Діла” — наголошував на трьох головних принципах газети і намагався впровадити їх у безпосередню практику: “різномірність” публікацій у щоденнику, “своєчасність інформації” та “актуальність матеріалу”.

Він дуже ґрунтовно й критично розглядав у своїх роздумах функції, успіхи й невдачі сучасних часописів: “Преса галицьких українців — це тільки спізнений відгомін того, чим живе культурний світ, і то відгомін глухий, неповний, мало різнорідний. Отже, наша преса під інформаційним оглядом скидається на мізерію. Чому воно так? Тому, що наша публіка малокультурна, без ніяких майже духовних потреб та аспірацій, повна недовір’я й упередження до всього, що своє, а до того вся її залежна частина труслива. Наша публіка не підтримує, на жаль, української преси. А наслідком цього нарікає на неї, маючи до своєї преси непомірно великі вимоги — і задовільняється польською, переважно бруковою пресою”.

У 1928-1934 роках В. Мудрий — заступник голови УНДО, в 1935-1939 рр. — його голова. На той час це була найбільша українська політична партія в Галичині, головними принципами програми якої була соборність, державність, демократія. В цей період під впливом УНДО перебувала частина преси, зокрема часопис “Діло”. Після Другої світової війни жив у еміграції, займаючись політичною та публіцистичною діяльністю в українських емігрантських організаціях.

Останнім редактором “Діла” судилось стати **Іванові Німчуку** (1891-1956 рр.). Народився на Чортківщині. Дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. В 1912-1914 роках працював співредактором щоденника “Нове Слово”, що мав значний вплив на виховання національної свідомості в Галичині та Буковині. В 1918 р. редагував “Відродження України” (газету пресового бюро австрійського військового міністерства), редагував півтижневик “Український прапор” (1921-1923 рр.) — орган Директури Західно-Української Народної Республіки, що виходили у Відні.

Із 1925 року І. Німчук пов'язаний з редакцією часопису "Діло". У 1935-1939 роках (до закриття газети більшовиками) працював редактором спільно з І. Кедриним-Рудницьким. І. Німчук як редактор головним завданням для себе вважав продовження тих традицій, які заклали впродовж десятиліть його попередники, щоб часопис не втратив чільного місця в формуванні громадської думки на західноукраїнських землях. Про це він виразно заявив у своїх спогадах з приводу ювілею "Діла", які були опубліковані на сторінках часопису: "Хто хоч трохи знає газетне діло й орієнтується в його складній машинерії, той не може високо не цінити та не схилити голови перед глибокою ідейністю, щирим запалом і муравлиною працею всіх тих наших попередників, що вели "Діло", як провідний український орган, серед найтяжчих обставин і загальнонаціонального, й свого особистого життя. Схилиючи нині наші чола перед пам'яттю й заслугами тих людей, що своєю працею, талантом і відданістю українській ідеї розбудували "Діло" та поставили його на той рівень, на якому воно знаходиться, ми, нинішні керманічі "Діла", обіцяємо вести його так само, щоб воно відповідало якнайкраще вимогам громадянства і служило непохитно й вірно, як і досі, рідній справі". Післявоєнні роки провів в еміграції. Помер в Едмонтоні.

Перегортаючи сторінки життєписів редакторів "Діла", помічаємо, що це були не просто публіцисти, а особистості. Вони охоплювали дійсність глибоко, масштабно, своєрідно, бачили й оцінювали її соціально-політичні аспекти, спрямовуючи перо на зміну існуючого стану речей, розвиток у людей паростків національної свідомості, народних ідеалів, які закріплювалися б у сучасних і прийдешніх поколіннях, виховували любов до України, утверджували віру в її майбутню державницьку долю.

Високий рівень культури, зокрема, політичної, дозволяв їм компетентно, свідомо й майстерно відтворювати на газетних шпальтах усю сукупність суспільних відносин, знаходити зв'язки та місце явищ в загальних векторах розвитку й прогресу, робити прогностичні, оптимістичні висновки щодо майбутнього української нації — в тих умовах такого неясного й проблематичного. Їх діяльність не була просто роботою, а своєрідним посвяченням, відреченням, що складало цілісний спосіб життя, поглинало усе їх єство, а найвищою нагородою за труди було усвідомлене, беззастережне служіння Батьківщині.

ЖУРАВЛИНИЙ КЛИЧ ВІТЧИЗНИ

В історії української нації чимало постатей, що за своїм духовним потенціалом набагато випередили час. І, незважаючи на складність долі, невизнання за життя, нездійснені задуми, передчасний кінець і довге забуття, зуміли залишити нащадкам тепло свого патріотизму, твердість переконань і віру в те, що суспільство наше колись-таки здолає одвічні міжусобиці, візьме за критерій життя істину й підніметься до творчої роботи з будівництва власної держави. Духовний подвиг здійснили вони не для слави й визнання, а з великої внутрішньої потреби та інтелектуального потенціалу особистості.

Особливе місце в українській цивілізації належить В'ячеславу Липинському — історику й політологу, політику й дипломату, філософу й релігієзнавцю, етнокультурологу й публіцистові, праці якого відкрили новий напрямок в українській історії та політології. Таке означення рамок наукових студій дуже умовне, бо їх вирізняє той ґрунтовний, глибоко аргументований аналіз суспільних явищ, який органічно вбирає методи різних наук.

В. Липинський народився 5 квітня 1882 року в селі Затурці на Волині. Освіту розпочав у гімназіях Житомира, Луцька й Києва, а завершував — в університетах Женеви й Кракова (студював, головним чином, історію). Уже в шкільні роки поєднав інтерес до українознавства з практичною участю в просвітницьких гімназичних громадах. Рано виявилась концептуальна ясність його світогляду з визначальним поглядом на необхідність відродження правової Української держави, своєрідний прототип якої він бачив у спробі наших предків під проводом Богдана Хмельницького.

Перші праці виходять окремими виданнями в 1909-1912 роках (“Шляхта на Україні”, “З подій на Україні”). Водночас, з’являються публікації в “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” у Львові, дійсним членом якого він був.

Світова війна застала В. Липинського на його хуторі Русалівських Чагарах (Київщина). Тут він розпочав роботу над фундаментальним твором “Історія України”, та воєнна розруха не тільки перервала працю, але й своїм вогненним крилом знищила хутір і рукописи. Пізніше дослідник згадував: “Всі ці студії були вступом і підготовкою до ширшої “Історії України”, котру я почав писати перед війною, по схемі дещо відмінній від прийнятої досі нашою історіографією і з більшою увагою не до сентиментально-опозиційних та безрозумно-деструктивних, а до мужніх та організаційних проявів історичного життя нашої нації... Не знаю, чи зможу вже задумати мною “Історію України” написати”.

Грандіозним задумам В. Липинського так і не судилось здійснитись. Знаємо лише, що це мав бути панорамний погляд на історію з виділенням її державотворчих тенденцій, починаючи від князівської Київської Русі до часів великої Руїни, яка настала після смерті Гетьмана Богдана Хмельницького й простяглась на довгі століття. Окремі студії поновлені автором і видані пізніше фрагментарно в збірнику “З подій на Україні”, “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” у Львові та “Літературно-Науковому Вістнику” в Києві.

Під час світової війни В. Липинський служив у російській армії. За станом здоров’я, зрештою, потрапляє до резервної частини, яка знаходилась у Полтаві. Тут застала його революція 1917 року з усіма її суперечливо-громадянськими подіями в Україні. Під проводом В. Липинського формується кінна українізована частина з прагненням брати

участь в утвердженні Української держави, але зусилля її командира не підтримав Військовий Генеральний Секретаріат, й він, фактично, залишився поза активним державотворчим життям.

Навесні 1918 року В. Липинського призначають послом Української Народної Республіки у Відні. За свідченнями сучасників, виявив великі дипломатичні здібності, високо підняв авторитет держави на міжнародній арені. Залишався послом до того часу, як згадує Д. Дорошенко, “коли побачив, що дійсність перейшла всі найгірші побоювання, коли зник усякий лад і запанувала анархія, замість інтересів держави повипливали наверх інтереси партійні та особисті амбіції різних “головних” і “неголовних” отаманів, то не зміг довше залишатися Липинський на становищі посла і також своїм іменем прикривати різні безглузді й злочинні розпорядки директорського уряду, та літом 1919 року здемісіонував”.

Жив емігрантом в Австрії. Протягом 1926-1929 років керував кафедрою історії української державності в Українському Науковому інституті в Берліні. В 1920 році видає історичну працю “Україна на переломі. 1657-1659 роки”, а в неперіодичному збірнику “Хліборобська Україна” (1920-1925 рр.) — фундаментальне дослідження “Листи до братів-хліборобів”. З особливою увагою досліджував В. Липинський проблеми релігії. В 1925 році побачила світ його робота “Релігія й церква в історії України”. Важка недуга — туберкульоз легень, що переслідувала В. Липинського багато років, обірвала його життя 14 червня 1931 р. Похований В. Липинський у родинному селі Затурці. На віднайденій недавно ентузіастами та поновленій могилі встановлений дубовий хрест з фотографією й написом “В’ячеслав Липинський. 1882-1931. Видатний учений та громадсько-політичний діяч України”.

Вітчизна, яку він любив понад усе, повертає одному з кращих своїх синів пам'ять і тепло рідної землі.

Хоч твори В. Липинського видавались за кордоном мізерними тиражами, там їх знають і оцінюють внесок мислителя у розвиток суспільної думки. У Філадельфії функціонує Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. Липинського. Його ім'я вшановують науковці не випадково, адже на думку В. Кучабського, найвищого злету український дух дістав у постаттях Т. Шевченка, Б. Хмельницького й В. Липинського.

В Україні довгі десятиліття ті поодинокі примірники творів, які дістались сюди, зберігались у спеціальних фондах, доступу до них не мав широкий загальний навіть професіоналів-дослідників. Лише сьогодні пробуджується інтерес до спадщини одного з основоположників української державотворчої теорії. У Києві створена перша молодіжна історико-філософська студія ім. В. Липинського, яка об'єднала науковців-істориків, філософів, філологів і займається вивченням та поширенням політичних концепцій вченого, твори якого набувають особливого значення в сучасний період, коли український народ, здобуваючи неповторні уроки зі своєї давньої та новітньої історії, виявив волю до створення суверенної цивілізованої Української держави.

У працях "Україна на переломі. 1657-1659 роки" В. Липинський заглиблюється в найгероїчніші з його погляду часи. Він розглядає історичну реальність в сукупності всіх суспільних процесів, конкретній повноті, не абсолютизуючи зовнішні вияви подій та фактів, аналізує їх як причини й наслідки поведінки конкретних людей і цілих народів в суспільно-політичній взаємодії. Історичний процес для нього є виключно близьким, особистісним, частиною якого є й він сам, і його погляди, і концепції, і прогностичні оцінки. Через те, які б

моменти не розглядав В. Липинський, в його баченні вони набирають філософсько-узагальнюючого звучання, вражають умінням не тільки правильно розставити емпірику, але й прилучити читачів до досвіду історії, збудити історичну пам'ять через розкриття індивідуальних доль людей, поколінь, держав, народів, націй, показати як загортається найскладніша спіраль соціальної долі.

Оригінальною науково й ґрунтовною політично постає концепція повстання під проводом Б. Хмельницького, бо В. Липинський поставив завдання глобального масштабу — з'ясувати, як зумів Великий Гетьман підняти всю перед ним розбиту й деморалізовану націю українську до суспільної праці над створенням власної держави? Системний аналіз причин, які підготували повстання, поєднується у викладі наукової праці з чітким розумінням структури та інтересів усіх існуючих у тодішній Україні соціальних класів і верств населення, їх політичних поглядів, оцінкою державно-правових актів, стратегії та тактики політичних лідерів, їх конкретної діяльності з багатоманіттям подій, з яких виросло, укріплювалось і утверджувалось у головах людей розуміння необхідності об'єднання зусиль для великої мети. А Б. Хмельницький задумав незвичайний своєю складністю, сміливий і ризикований план. Як стверджує В. Липинський, Гетьман задумав “розвалити” своїх одвічних ворогів на шляху до незалежності Польщу й Крим з допомогою Росії, і не під “іновірним” турецьким, а одновірним царським протекторатом збудувати українську козацьку державу. Опонентам, які звинувачують Б. Хмельницького в укладанні союзу з Росією, що спричинив пізніше руїну козацької республіки, відповідає: “На Переяславську Умову ми звикли дивитись крізь призму пізніше витвореної Переяславської Легенди... Переяславська

Легенда постала під час руїни козацької державності, сучасні ж свої ідеологічні форми прибрала вона лише по полтавським погромі й остаточнім знищенні за Мазепи самостійницько-державних намірів української козацької аристократії. В цій своїй останній формі вона гласить, що “народ малоросійський” під проводом свого Гетьмана Хмельницького, визволившись від Польщі, добровільно пристав до одновірної Московської держави — при чім, поняття “одновірної” ще пізніше — тільки в кінці XIX ст. — було замінено поняттям “однонаціональної”. В той спосіб Переяславська Легенда лягла в основу теорії “воссоєдинения Руси...”

Під цим кутом зору аналізує В. Липинський мир, заключений в 1656 р. при посередництві Австрії між Росією й Польщею, який порушував усі найважливіші політичні інтереси України. Дослідник об’ємно показує, як в останній свій рік Б. Хмельницький витрачає титанічні зусилля, щоб унезалежити себе від агресивної політики Росії, приєднати до України її північно-західні землі, нейтралізувати ворожість татарського Криму, і здобути міжнародне визнання для Української держави, забезпечивши династичне наслідування верховної влади в Україні. Зустрінутий при тріумфальному в’їзді до Києва представниками цілої нації, Б. Хмельницький проголосив відомі слова: “Перш я воював за свою шкоду і за свою (козацьку) кривду, тепер буду воювати за віру православну нашу!”. Гетьман, доводить історик, мріяв тоді забезпечити Україні європейську цивілізацію, а, водночас, воєнним союзом з Росією унезалежити Україну від тотального ополчення.

Рішуче виступаючи проти тих, хто намагається применшити історичну роль Б. Хмельницького та його державотворчих зусиль, В. Липинський резюмує: “Повну характеристику

Богдана Хмельницького і повний образ його великого діла зможе дати тільки сама українська нація. Але це зробить тільки те українське покоління, яке на Богданів шлях, на шлях визволення всієї нації української й здобування власної держави поверне”. Зумівши організувати всі суспільні групи на конструктивну працю політичної організації держави, Б. Хмельницький об’єднав їх навколо великої духовної культури. Була знайдена та форма співжиття, яка дозволила залізною волею Гетьмана, розумінням історичного призначення й виходу з несвободи світоглядно консолідувати всю українську націю на елементах європейського світорозуміння й політичної культури та дипломатії. З гіркотою завершує свою наукову студію В. Липинський, з сумом називає причини передчасної смерті Б. Хмельницького, констатує, що ті, в чийх руках опинилась після його смерті доля України, заповіту Великого Гетьмана виконати не зуміли.

Державотворчість і приватна власність на землю, на думку В. Липинського, визначальні напрямки самовизначення й розвитку нації. Тому не випадкові його симпатії до хлібороба, як матеріальної та духовної сили, що має забезпечити автономне існування українського суспільства. Перебуваючи в еміграції, він створює “Український Союз хліборобів-державників”, а свої фундаментальні політологічні роздуми називає “Листи до братів-хліборобів”.

В. Липинський робить поліфонічний огляд діяльності Української Народної Республіки з усіма драматично-трагічними подіями її зруйнування, української політичної еміграції та розрив її зв’язків народом, в результаті — й розкол на ворогуючі групи, що не змогли знайти розумних компромісів в ім’я досягнення стратегічних цілей, за що було заплачено найдорожчим — втратою державності.

Будь-яка ідея, якою б привабливою вона не була, набуває сенсу тільки в поєднанні з інтересами народу (що в даному випадку близько до поняття нації). Тоді вона має не тільки теоретичний смисл, але й практичну підтримку, реальний ґрунт, що рухає цивілізацію, зміцнює державність, як спосіб втілення її. “Нації творяться перемогами, або нещастями психологічно спільними для всіх її членів, — пише В. Липинський. — Де наші спільні перемоги й де наше спільне горе?.. Побили себе ми самі. Ідеї, віри, легенди про одну, єдину, всіх українців об’єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні форми не змогла”.

Таке складне утворення як нація формується в суспільно-активних реальних процесах з усвідомлення причетності не тільки до генетичного коду, але й до землі, яку називаємо батьківщиною, з розуміння першочергової важливості процесів, що її формують і їх об’єктивного впливу на долю кожного. Узурпувати (з узурпацією починається обмеженість) інтереси нації не може жодна суспільна група, яка вважає себе елітою. Елітарність політична існує об’єктивно, але до того моменту, поки ця еліта на ділі розуміє й представляє сам дух, єство й народне, й батьківщинне.

Ясно бачить В. Липинський кожний історичний момент з переплетенням політичних колізій. Як животворне джерело народної енергії вирізняє домінанту встановлення миру й співпраці всіх верств суспільства як передумову й запоруку досягнення того ж таки надзавдання — утворення незалежної Української держави, зміцнення її позицій. Він вважає — інтелігенція, вихована на поняттях бездержавного, культурно-віросповідального націоналізму й революційних соціа-

лістичних ідеалах об'єднати українську націю й створити державу не може. Тільки хліборобський клас, прив'язаний власністю до своєї землі, зацікавлений в ній. Цей момент під час революції був упущений, селянський клас фактично не задіяний на будівничу державницьку справу.

Селянина В. Липинський розглядає не як хуторянина з його етно-культурологічною атрибутикою, а свідомого громадянина держави та її господаря, що продукує для її добра й незалежності найважливішу цінність — хліб. Він бачить селянина в нерозривній єдності з аграрною політикою держави, головним принципом якої має бути усвідомлення того, що володіння землею не є тільки правом, але й обов'язком (створити саме селянина, а не пана на землі). Кожний власник землі мусить довести, що він може самостійно вести господарство, мусить особисто працювати на своїй землі. Отже мати землі він має стільки, скільки йому виділять місцеві органи хліборобського самоврядування (під контролем держави) у відповідності до трудових можливостей та потреб. Необхідно оздоровити хліборобський клас, вважає В. Липинський, викинувши з нього всі неробочі й спелянтські елементи. При цьому, необхідно дотримуватись історичних національних традицій. Нищити власну державно-національну традицію тому, що є в ній хиби й помилки, значить не будувати, а руйнувати націю, нищити самих себе.

В. Липинський, аналізуючи проблеми орієнтації української політики в 20-х роках, рішуче відкидає всілякі впливи й залежність від будь-якої держави чи сторонньої політичної сили, як такі, що не здатні безвідносно, беззастережно, альтруїстично допомогти українському народові відтворити незалежну Батьківщину: “Маючи землю, за яку, власне, б'ються між собою ті зовнішні сили, яких ми хочемо вжити для

політичного визволення цієї землі, і маючи замість свідомої, зорганізованої нації сорок мільйонів національно не усвідомлених, а політично збаламучених різними демагогами, взаємно себе ненавидячих і ненавидячих усяку владу одиниць, трудно допустити, щоб хтось, всупереч нам самим, збудував для нас на нашій землі державу і організував нас в модерну європейську націю”.

Провідною думкою про метод формування нації є та, що “не етнографічна маса, як така, не тип, не характер, не мова, не окрема територія творять самі по собі, автоматично націю, а творить націю якась активна група людей серед цієї етнографічної маси, група, що веде серед неї перед в розвитку об’єднуючих, організуючих, будуючих націю політичних вартостей”. В. Липинський розглядає три методи творення державності — охлократію, класократію та демократію. Охлократія виражає придушення в суспільстві свобод громадян; класократія відзначається рівновагою між владою та свободою; демократія переносить акценти у співвідношенні влади й свободи в бік останньої.

Жодна нація не почала б і не могла почати свого існування від демократії. Демократичні нації можуть існувати тільки там, де вже була або є своя власна національна держава. Він акцентує: в Україні незалежна держава й відповідний розвиток нації може бути забезпечений тільки класократичним методом. Науково зріло сформульована думка про те, що “держава скрізь і завжди обіймає все громадянство: всіх без винятку людей, що живуть на даній території. Ця проста істина — з ряду, наприклад, тих, що земля кругла — була довго, то єсть і по сьогоднішній день для більшості українських політиків абсолютно невідома. Політик-державник мусить її собі усвідомити дуже ясно. Доки він цього не зробить, вся його політична

діяльність, хоч би і найбільше “націоналістична” і “самостійницька”, може бути всім, але не політикою національною”.

Глибокі науковою ерудицією, блискучі за формою “Листи до братів-хліборобів” по-праву можна зарахувати до класичних зразків української політології, яку ми лише починаємо уривками пізнавати сьогодні, і без якої неможливо повною мірою усвідомити той історичний шлях, який пройшла Україна в своїх пориваннях до державності. В один з найскладніших періодів історії В. Липинський, керуючись не лише патріотичними почуттями, а володіючи даром вченого-політолога, розкриває причини суперечливо-трагічного розвитку української нації та вказує шляхи, які, на його думку, мали б дати очікувані результати.

Водночас, “Листи до братів-хліборобів” повною мірою відповідають публіцистичному жанру, що допускає не лише анотомізм наукового аналізу, а пишеться “кров’ю серця й соком нервів”, враховуючи ту благородну, високу ідею, яка вела їх автора, його безкомпромісне перо: “Викликані великим болем від сучасного приступу нашої хронічної національної недуги, оці мої “Листи” не єсть матеріалом ані для виборчої агітації, ані потішаючою лектурою для тих, що страшили віру в Україну. Вони призначені для тих, сильних своїм хотінням України, своєю вірою, волею та інтелігентністю, активних українських людей, які в момент сучасної страшної національної руйни мусять пізнати хворобу своєї нації. Пізнати — не на те, щоб безнадійно плакати, а щоб хворобу побороли і з збільшеним досвідом та умінням далі велике діло українське робити”.

Яку б проблему не досліджував В. Липинський, він виходить за рамки конкретики періоду чи означених темою питань, виявляючи широту інтересів, розуміння взаємозв’язку

явищ суспільного життя, який тільки й може дати повну картину їх для з'ясування дійсного місця в історичному процесі. Як полеміст, В. Липинський не приймає прямолінійності думки, а парадоксальністю аргументації примушує вірити в щирість його переконань і цілей. Саме такими розмірковуваннями починається наступна за хронологією праця “Релігія і церква в історії України”, й вони виразно показують спосіб думання українського політолога: “Не демократ я тому, бо вважаю, що “народовладний” демократичний метод організації громадського життя, опертий на спекуляції найгіршими інстинктами мас, веде власне народ до загибелі. Врешті, я не демократ тому, що люблю народ, але не живу з “народної любові”. І не вірю в те, що правда і добро ішли від розпалених агітаторами хвилимих пристрастей випадкової арифметичної більшості, а навпаки вірю в досвід історії людства, який вчить, що всі громадські цінності були завжди сотворені уміючою панувати над своїми та чужими пристрастями, організованою та непохитною в своїх переконаннях меншістю”.

В. Липинський розглядає найскладніший, найменш досліджений аспект проблеми: відношення релігії (“громадської віри у Вищі Сили, послух яким і виконання їх законів є потребою і обов'язком людей, що до даної релігії належать”) до політики (“науки про штуку будівництва та зберігання держав”) в різних типах держави: в одних з них політики намагаються зробити релігію знаряддям в своїх руках; в інших — взагалі відкидається потреба в релігії; в третіх — релігія є органічним елементом суспільної організації, спроможним своїм авторитетом зміцнити державні завдання, гармонізувати їх. Як сила моральна, на думку В. Липинського, Україні потрібна така Церква, “що нашу дотеперішню гризню за викинуті на наш колоніальний смітничок недогризені кістки

перетворить в боротьбу за світове місце України, за ту нашу світову місію історичну, яку нам, серед інших націй і держав, дав до виконання Великий Бог на Ним сотвореній землі”.

Із цього вихідного моменту він робить наукову розвідку про роль та місце релігії й церкви в творенні культури, державотворчій діяльності у всесвітній історії, в історії української нації зокрема. При цьому, незрівнянно цікавими є розмежування ним віри містичної, віри духовної та віри ідеологічної, які при певній умовній спільності психологічного впливу, принципово різняться за метою й результатами організації, об'єднання людей, творення чи руйнування людської моралі в широкому розумінні цього поняття.

В. Липинський показує себе прогностичним мислителем. В одному з розділів праці поставив він шекспірівської глибини запитання “Чи Володимир Великий був “уніат” чи “православний”?” Із такою ж пристрасстю (відзначимо, що було це в далеких від нас 20-х роках минулого століття) відповідає не стільки собі, як нащадкам: “Великий Князь Володимир був не теолог, а державний муж: войовник і політик. І коли б перед ним предстали ці наші земляки, що замість релігією об'єднувати людей — їх під релігійними гаслами роз'єднують; що замість релігійною любов'ю втихомиряти політичні спори та зненависті — їх навпаки розпалюють і що з питань чисто церковних роблять між світськими людьми політично-національну колотнечу — то їх напевно зустріла б незавидна доля анархічних і бунтівничих прихильників утопленого тоді в Дніпрі Перуна”.

Але не до спрощеного відкидання однієї з церков чи прискореного, механічного їх об'єднання закликав земляків В. Липинський. Він закликав їх бути Українцями, щоб була Україна, а значить, виходити із своїх основ, коренів, тради-

цій, культури, прагнути до гармонійного наближення до себе земляків усіх віросповідань, бо за цим стоять вищі інтереси — політична й духовна єдність України.

Тією ж великою думкою просякнута одна з останніх статей В. Липинського “Хам і Яфет: З приводу десятих роковин 16, 29 квітня 1918 року”. Використавши образи біблійської оповіді про Ноевих синів Хама та Яфета (у першого — погордна насмішка над слабкістю й наготою батька, в другого — любов і почуття спільності з бідною близької людини), В. Липинський емоційно закликає зрозуміти джерело гірких сторінок нашого далекого й близького минулого: “Єсть в нашій історії матеріал для легенд... Але поруч: море хамства, і то, на жаль, тріумфуючого хамства. Хамство це мусить пізнати без страху, до самого коріння, кожний не трус, не позер, не фразер; кожний, хто любить Україну. Пізнати не на те, щоб над Україною по хамськи насміхатись, а щоб її любов’ю синівською з пониження піднести, перемигши хамство кругом себе і, перш за все, в собі”. В’ячеслав Липинський сказав нелегкі ці слова... І вони дійшли через молох забуття й заброн, через байдужість і складності життя, щоб прорости пагінням очищення й самоповаги, щоб принести плоди, виміряні Великим Українцем у довгих роках ностальгічної розлуки з Вітчизною.

ЛЮДСТВО ЦВІТЕ НАЦІЯМИ

“Дійсна культура не має нічого спільного ані з протинаціональним космополітизмом, ані з націоналістичним шовінізмом... Культура, дійсна та жива, не може бути на послугах політичного або партійного фанатизму. Навпаки, її вічним джерелом є нація, вільна в своєму творчому розвитку, не зв'язана путами жодного політичного утиску або партійного маніацтва... Людство в своїй істоті — це безнастанна творча сума живих народів. Націями воно цвіте”, — ці слова, сказані ще в 30-х роках минулого століття, належать видатному українському політологу, соціологові, науковцю, дипломатові, публіцисту Іполиту Бочковському (1884-1939 рр.).

Родом із Херсонщини, він перебував у еміграції з 1905 р., працював професором Української господарської академії в Подебрадах, главою української дипломатичної місії в Празі (під час визвольних змагань 20-х років), очолював у 1933 р. т. зв. “Голодовий комітет”, який виступав з протестами проти голодомору в Україні, доносячи на Заході правду про нього.

Наукові праці “Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування” (1916 р.), “Національна справа: Статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною” (1918 р.), “Націологія та націографія” (1927 р.), “Боротьба народів за національне визволення” (1932 р.), “Народ — собі: Шляхами національної самоповаги серед різних народів” (1932 р.), “Вступ до націології” (1934 р.), “Народження нації: Наука про націю та її життя” (1939 р.), “Життя нації: Наука про націю та її життя” (1939 р.) та ін. вказують на головний предмет зацікавлень, наукових пошуків і вислідів І. Бочковського, принесли йому відомість, як одному з основоположників науки про націю,

перекладені вони й опубліковані багатьма мовами. До нас творчо-сподвижницька спадщина земляка тільки починає доходити, викликаючи серйозну зацікавленість системністю постановки найсерйозніших проблем, фундаментальною глобальністю історичного аналізу й аргументації суспільного життя не тільки на європейському континенті, правильністю прогностичних передбачень і висновків. Він вважав, що “нація — це головна дієва особа сучасної історії”.

I. Бочковський володів даром теоретичного мислення, яке не накидає життю схоластичних схем, перетворюючи їх в догмати методом історико-порівняльного з’ясування суспільних процесів, а пильно дослухався до найостанніших подій, зв’яряючи таким чином і висловлене раніше, і досліджене іншими в контексті старої та нової Європи, спрямовуючи інтелектуальні зусилля до народження континенту, справедливого для всіх народів, без політичного гноблення, збудованого на тривкому фундаменті соціальної й національної рівноправності.

На жаль, об’єктивно змушений був виходити з визнання ненормальних відносин в сучасній йому Європі, де революційні й реакційні процеси вели не до загального миру та взаєморозуміння, а диктату однієї з політичних сторін в концептуальних обрисах суспільної організації. Його особливо непокоїла ситуація України. Адже “визвольна” ідеологія Антанти, сформульована американським президентом В. Вільсоном, що мала б стати політичним статутом для роботи світової конференції, під польсько-російськими впливами фактично знехтувала самостійницько-державні прямивання України, дипломатично сприяла поділу українських земель між воюючими сторонами.

Критично оцінюючи Версальський мир, як, з його погляду, тимчасовий захід, можливу передумову встановлення

справжнього порозуміння між народами, І. Бочковський бачить перспективи міжнародних і національних відносин в Європі лише на шляху двох чітко визначених ним напрямів вноормування політичного життя: 1) Мають бути витворені нові правові підстави для національного існування всіх народів, для організації майбутнього міжнародного співжиття на засадах національно-расової рівноправності, автономності, солідарності та демократичності; 2) запорукою новочасного культурного й політичного життя має стати модерний націоналізм, що забезпечує всебічний розвиток кожного народу, а, водночас, викорінює націофобію, націоцентризм, виховує народи у взаємній повазі й солідарності.

Беручи активну участь у політичному європейському процесі, І. Бочковський одним з перших у політологічній науці обгрунтував необхідність створення авторитетної міжнародної правової бази з національних питань, як захисту народів, у формі “Декларації прав людини” (він є автором ряду статей на цю тему): “Йде про ясне сформулювання й спрецизування досі аж надто гнучкого поняття “права народів на самовизначення”, про таке точне з’ясування його змісту й меж, котре абсолютно виключало б свавільне жонглювання ним і довільне інтерпретування його з боку великодержавної дипломатії та народів-панів... Це значить, що треба витворити загальну міжнародну платформу для національних справ, провідні засади якої були б вказівками для налагодження поодиноких з них, з взяттям під увагу очевидно індивідуальної своєрідності кожної з них”.

Безкомпромісно виступаючи проти офіційних тогочасних “миротворців”, мислячих мілітарно-стратегічними категоріями, які тільки посилювали політичні бар’єри між народами, вчений бачив шлях витворення дієздатного правового доку-

менту в колективному співробітництві представників, перш за все, поневолених народів; професіоналів у національному питанні, здатних на ділі реформувати інтернаціональне право на шляхах до Всесвітньої ліги народів. І. Бочковський висловлювався за скликання спеціального міжнародного конгресу з представників зацікавлених народів для формулювання основних пунктів “Декларації прав народів”. Саме такий форум мав забезпечити необхідний для правової бази міжнародного характеру, загальнозобов’язуючий статут всіх держав і народів. Основою авторитетного документу мало б стати, на його думку, безумовне визнання абсолютного права всіх народів на повноцінне (політичне, економічне, культурне) життя у всіх його проявах і формах. “Декларацію прав народів” І. Бочковський іменував “спеціальним національним правом”.

Апріорною передумовою повоєнного інтернаціонального кодексу має бути, на думку українського політика, “прилюдність” (гласність) майбутньої дипломатії та міжнародної політики, засадою якої є відсутність будь-яких таємних союзів, жодних таємних угод, жодної розбійницької закордонної політики. Необхідно створити загальноприйнятну, розумну й доцільну “національну техніку” (механізми впровадження та дії міжнародного права), що дозволяла б комплексом політичних засобів і посередників полагоджувати будь-які національні антогонізми. Така “Декларація прав народів” має містити антимілітарну та антистратегічну програму, що забезпечувала б демілітаризацію міжнародної та внутрішньої політики.

Перевихованню народів і людства в напрямку повної расово-національної толерантності й солідарності, рівноправності й рівновартності, долаючи націоналістичні упередження, анахронізми, інертність думки, націофагію, допомогла б

витворена на ґрунті наукових досліджень **націологія**. І. Бочковський передбачав створення спеціального “Націологічного інституту”, який працював би над виробленням теоретичної націології — спеціальної науки про націю — одного з головних чинників політичного, господарського, суспільного та культурного життя; інтенсивно працював над популяризацією націології серед громадянства. Запропонував структуру інституту з основними відділами: націостатистичний, націокартографічний, націоархівний, націовидавничий, націодидактичний, націомузейний. Ці ж функції має нести школа, кінематограф, театр, туризм, національні конгреси.

На питання питань: хто та де має заснувати “Націологічний інститут”, І. Бочковський однозначно вважає: “На це відповідаємо: **визволени Українці, в самостійній Україні, в столиці її Києві**. І ось чому. Зі всіх поневолених і т. зв. “неісторичних” народів Українці чи не найгірше відчували на собі чуже ярмо та панування... Це буде не лише достойною пошаною свого визволення, але й актом величезного міжнародного морально-культурного значення. Коли б справді Українцям вдалося заложити “Національний інститут”, то через це Київ став би міжнародним центром неабиякого культурного й політичного життя... Закінчую ці рядки надією, що оскільки Україні не щастить вийти з теперішнього європейського хаосу вільною й незалежною, вона по мірі сил причиниться до здійснення з’ясованих тут проектів...”

Будучи переконаним, що наука не повинна плестись у хвості політичних подій, а ще гірше — спекулювати на них, І. Бочковський сам взявся і, на наш погляд, вирішив проблеми творення націології як теоретичної дисципліни, що концептуально має спрямувати національну політику в глобальних масштабах. Визнаючи безперечні заслуги на цьому терені

М. Драгоманова та проф. В. Старосольського (написав у 1922 р. перший підручник українською мовою), І. Бочковський розглядає предмет системно, науково обгрунтовано та політично виважено, спираючись не на групові, а загальнолюдські інтереси та істини. Його наукова концепція логічно поділена на чотири частини: **1) етногенетика** або народотворення, історична націологія; **2) націоаналітика** — будова й складники нації, механіка та динаміка народотворчих рухів; **3) етнополітика** як взаємини між нацією та державою; **4) націософія** як “ідеологія націоналізму”.

Вирізняючи націологію від археології, етнології та антропології, І. Бочковський наголошує, що розбудована ним наука займається людством в його історичній добі, відколи родяться народи, як вищі суспільні витвори: “Перетворення народів у новітню націю, — підкреслює він, — полягає саме у вирівнюванні внутрішньої розбудови цих суспільних витворів, в гармонійному об’єднанні їх складників через поширення масової культури, політичне зрівноправлення, господарське розкріпачення та суспільне визволення якнайширших шарів, з яких складається народ — цей фундамент новітньої нації”.

Енциклопедичні знання й володіння сучасною суспільною науковою думкою різних напрямків і “географії”, аргументований огляд теоретичного доробку світових дослідників предмету Я. Авергана, Ю. Ахо, О. Бавера, Ж. Банда, М. Бердяєва, Б. Бернсона, Ф. Боаса, М. Вебера, Ф. Вейра, Г. Уелса, В. Вільсона, В. Бундта, М. Ганді, Г. Гюнтера, Ю. Данеша, Д. Донцова, М. Драгоманова, Е. Дюркгейма, Р. Жоане, Ф. Енгельса, Е. Елінека, К. Каутського, Б. Козака, Ф. Лассалля, Г. Лебона, В. Леніна, Д. Мадзіні, С. Мадаріяги, А. Майє, П. Манчіні, К. Маркса, Т. Масарика, Я. Матейки, Ф. Міллера, П. Мілюкова, Ф. Ноймана, Х. Ортеги Гассета, С. Папроцького,

О. Потебні, Р. Радля, Ф. Рашеля, Р. Ренара, Р. Сесіля, Б. Струве, Сун-Ятсена, Ф. Тенієса, Г. Трудгарда, Є. Халупного, Р. Челена та багатьох інших надає націоналістичній Іполита Бочковського необхідної для науки об'єктивності, історизму, концептуальної повноти й прогностичності вартісності.

І. Бочковський виділяє **дві** передумови розвитку народотворення на європейському континенті — подолання розмежованості, розпорошення (мозаїчності) тодішнього населення, появу господарських зв'язків, що сприяли “громадському цементуванню” національної свідомості, яка поступово перетворювала первісні народи в новітні нації. А далі — з географічним розподілом, зменшенням кочового способу життя, початком хліборобської осілости динамічно розвивалась територіальна стабілізація, почали визначатися батьківщини сучасних європейських народів. Цей період (VIII-XVIII ст.) називає політолог **етногенезою**, вирізняючи її від вищої стадії розвитку народів **націогенези**, яка виникла в середовищі певної “громадської гушавини” з виникненням суспільних груп, поглибленням громадських взаємин, господарського розвитку, культурного поступу й поглиблення процесів усвідомлення людьми індивідуальної суспільно-культурної долі.

В Україні, стверджує дослідник, історичні передумови — міграція населення та навала азіатських кочівників припинились лише в XVIII ст., гальмуючи й унеможливаючи державно-політичну стабілізацію українського народу.

Націоаналітика І. Бочковського спрямована на наукове з'ясування поняття нації, що не ототожнює поняття народ і населення, нація й держава. Якщо у відношенні народотворення визначальними виступають фактори території та історії, то для творення нації необхідні ще й інші чинники — культура, мова, національна свідомість та воля.

І. Бочковський наголошує на значенні демократичного суспільного устрою для розвитку нації; демократії, яка усуває політичну, економічну та соціальну неволю, сприяє національним рухам, їх розвитку. Він рішуче відкидає авторитарні диктатури, народжені ідеологічно в ті часи, вважаючи їх традиційними ворогами нації. Вчений пішов у своїх роздумах значно далі, розкривши небезпеку для розвитку нації монополюючою пануючою партією, що рано чи пізно призводить до спроби винищення політичного інакодумства диктатурою. Природно, критикує Д. Донцова за “кастовий” поділ суспільства: “Нація не є каста. Тяжче собі уявити два суспільні скупчення більш протилежні. Було б тому трагічним непорозумінням старатися принизити націю до ролі каст, як це роблять сучасні диктатури. Під цим оглядом змагання їх явно протиісторичні й тому мусять бути безуспішні в своїх дальших наслідках. Але в міжчасі вони можуть накоїти багато лиха для нації, хоч суттєво їх змагання в майбутньому безнадійні. Тому обов’язком науки про націю звернути увагу на історичну суперечність між ідеологією диктатури та засадами розвитку нації”.

Полемізуючи з Б. Струве та М. Бердяєвим, які вважали націю “містичним організмом, містичною істотою”, на ґрунті світового досвіду І. Бочковський вибудовує свою концепцію з об’єктивних ознак нації: території, раси, мови, звичаїв і побуту, історії та релігії, особливо вирізняючи найістотніші, з його погляду, внутрішні ознаки новітньої нації — **національну свідомість та волю**.

Він бачить складність схематизації чи класифікації національної проблеми. Скажімо, раса (ідеолого-містичний чинник гітлеризму) — явище біологічне, нація — витвір історико-суспільний. Територія — фактор батьківщинний, джере-

ло патріотизму. З нього розвивається націоналізм, однак, в кінцевому підсумку, не територія, а сам народ творить свою історичну долю. Поширене тлумачення нації, як “мовної спільності”. О. Потебня вважав рідну мову найповнішим відбиттям нації. І. Бочковський на історичних прикладах (індусів об’єднує англійська мова; чимало народів розмовляють однією мовою; ірландці забули свою стародавню гальську мову та ін.) примушує опонентів дивитись на націю, як щось більше від мови. Так само з приводу релігії, культури немає одномірних суспільних розв’язків. Отже, всі “зовнішні”, “об’єктивні” ознаки разом взяті ведуть дослідника до головних характерних ознак нації — національної свідомості, яка постає з комплексу історико-суспільних прикмет, виявляється на певному повороті суспільної спіралі, підсвідомо знаходячи свій потяг і вияв у вольових зусиллях спільноти до свого усвідомлення як єдності, пов’язаної генетичними кодами.

Третій розділ націології І. Бочковського — **націополітику** — він вважав своєрідною “політичною квадратурою кола”, оскільки йдеться про явища різного порядку, коли етнонаціональні кордони в історичному розвитку здебільшого розійшлися з державно-політичними. Саме тому об’єднана держава може розглядатися лише як політичний ідеал нації. Це не знімає актуального наповнення розділу в аналізі проблем політичного самоозначення нації в реальних обставинах сучасної політичної історії; оцінки народів і держав з огляду їх взаємин і політичного співжиття; становища національних меншостей в сучасній державній політиці; взаємовідносин між нацією та політичною партією. І. Бочковський, за його визнанням, намагається своїй націополітиці, де найбільше вирують людські пристрасті й відсутня критична врівноваженість, надати об’єктивної аргументованості наукової праці.

Він виступає фактичним фундатором такої важливої галузі науки, як **націософія**, що розглядає предмет з філософської точки зору, сміливо ставлячи своїм завданням обґрунтувати ідеологію національних рухів, з'ясувати взаємини між нацією та людством, культурне призначення нації, її історичні передумови та ймовірний розвиток, визначити психологію народів і національну етику. Не полишає при цьому й **національної патології** (сюди відносячи шовінізм, ксенофобію, фанатизм, примусову асиміляцію, національний утиск і т. д.).

Вважаючи національну засаду творчим чинником у державному житті, І. Бочковський наголошує на діалектичній єдності понять нація та людство, виступає проти метафізичного космополітизму (“вселюдності”) й вульгарного інтернаціоналізму, що нехтують націю як історичний феномен: **“Нація є природною та реальною організаційною формою людства”**. Ідеалом його мають стати визволені, незалежні народи, добровільно об'єднані в світове співтовариство.

Український політолог є принциповим опонентом проти національного, під якими б привабливо-гуманістичними гаслами загального порозуміння між народами воно не виступало, проголошуючи, на протипагу вільного розвитку нації, творення різновиду однієї “гармонійної” цілості. Всесвітнє й загальнолюдське в своїй справжній суті має бути національним за засобами, шляхами розвитку й формами. Саме в протинаціональності (особливо “неісторичних” народів, які змагались за своє визволення й повноцінний розвиток) вбачає дослідник обмеженість марксистського інтернаціоналізму з його “афористичною” тезою “робітники не мають ніякої вітчизни”. Ближчою для нього є позиція Р. Жореса з приводу того, що нове людство буде тільки тоді багате й повне життя, коли окремішність кожного народу розвинеться в загальній гармонії, а кож-

на вітчизна буде бриніти струнами вселюдської ліри. Він закликав не допускати “національного дарвінізму”, який, фактично, вважав “національним феодалізмом”.

I. Бочковський робить ґрунтовний огляд національних проблем в зрізі політичної історії суспільства, намагаючись зафіксувати “процес національного відродження та самоозначення в різних типових його фазах та проявах”. Держава докапіталістичної доби з її панівними класами й безправним людом трималась не суспільно-національним порозумінням, а династичним чи церковним, релігійним примусом.

Капіталізація суспільства спричинила появу новочасної демократії, стимулювала розвиток національного організму, відособлення держав, хоча політичний розвиток Європи не йшов практично “чистими” канонами, створюючи багатонаціональні держави з неминучими проблемами співіснування, які не вирішувались на практиці гармонійно й всеохоплююче: “Непомітно і спроквола революційно-національна засада виродилася в своє реакційне заперечення, себто більшменш примусове винародовлення недержавних поневолених народів, яке в русифікаторській практиці царизму, германізаторській — пруського гакатизму та угорській мадяризації досягло своїх варварських вершків, але яке поруч з цим існувало в різних степенях напруження також і поміж недержавними народами, причому поневолений вищого ступеня, напр. історичний народ, націоналізував поневоленого нижчого ступеня, неісторичного кріпака, як це було, наприклад, у Галичині (польсько-українські відносини)”.

Цікаво, що, досліджуючи головне співвідношення “нація-держава”, I. Бочковський не абсолютизує предмету. Бо й сама держава, як суспільне утворення, розглядається ним в кількох аспектах: геополітики, етнополітики, економічної, соціа-

льної та правової політики. В різноманітності структури держав, складності національних взаємин вчений плідно вирізняє тенденції до витворення такого державного типу, який враховував би всю різноманітність націодержавної проблематики на шляху полагодження націополітичних і державних конфліктів, досягнення в майбутньому світової й міжнародної гармонії, до якої об'єктивно має йти людство пружними спіралями історії. Мріючи про вищі форми політичного будівництва, розглядаючи позитивні зразки федеративних і конфедеративних взаємин, мріє про поняття вищої колективної суверенності народів і країн: “В своїй істоті націократія — це визволені, незалежні народи, добровільно об'єднані у континентальні та світові спілки, з одного боку, й відновлене організоване людство — з другого”.

Націологія І. Бочковського є фундаментальною науковою теорією міжнародного значення, яка своїми об'єктивними джерелами має реальні історичні суспільні процеси, базується на ґрунтовному критичному врахуванні досліджень попередників і сучасників різних політичних напрямків, концептуальна системність її перевірена подальшими політичними процесами й реаліями, засвідчує пріоритети вітчизняної політології в одній із найскладніших сфер людських взаємин, служить практичним орієнтиром в розбудові української держави.

“НЕВГАСИМА ЖАГА ДАЛЕКОГО Й НЕПЕВНОГО БУДУЧОГО...”

Поява “Літературно-Наукового Вістника” (1898-1932 рр.) з його унікальними редакторами І.Франком, М.Грушевським та Д.Донцовим не була випадковим явищем в українському суспільно-культурному житті кінця ХІХ ст. Вона лише номінально засвідчила якісні зміни, які поступово відбувалися у свідомості передової інтелігенції, стурбованої пасивністю народу, що звично сприймав власне становище як данність, як долю, знаходячи вихід у романтизації буття, поетизації етнічно-ментальних особливостей. Самоусвідомлення нації могло розвиватися лише в процесі напружених інтелектуальних зусиль. Цьому сприяло створення умов для популярного літературного руху, який відіграв би трансформуючу роль у суспільстві. Спокуса назвати нове видання за звичаєм “більше поетично, патріотично або хоч етнографічно” більше не турбувало його творців.

Необхідність посилення впливу публіцистики на громадську думку, суспільне життя загалом (як надзвичайно важливого просвітньо-пропагандистського фактора) спонукала “ЛНВ” оглянути пройдений українською пресою Галичини шлях розвитку, відмітити головні віхи цього поступу, щоб розпочати якісно новий етап. На цьому етапі “ЛНВ” прагнув відійти від критикованого читачами “юродивого стилю” у змісті історико-етнографічних публікацій. Натомість надавав публічну трибуну думкам і творам свіжим, неординарним, здатним об’єднати навколо провідних ідей свідомих українців на всіх теренах, без поділу й пріоритетів народовців, радикалів чи українофілів, піклуючись насамперед про головне — розвиток однієї, спільної для всіх повнокровної національної літератури.

У “Зверненні до читачів” з приводу триріччя “ЛНВ”, підписаному М.Грушевським, В.Гнатюком та І.Франком, із схваленням відзначалися безперечні успіхи видання, забезпечені об’єднанням довкола журналу значної кількості співробітників, авторів і дописувачів, прихильним ставленням до нього читачів. Методологія видання формувалася на засадах цивілізованих взаємин, які виключали безплідну й агресивну полеміку, ідейний розбрат, неприйняття яскравих особистостей її творчих стилів, які не імпонують редакції; сприяли впровадженню у практику розуміння й бажання розвивати національну культуру.

Незважаючи на задекларовану “ЛНВ” нейтральність щодо політики, партійних полемік, незначне коло передплатників у Росії, його зростаюча популярність, вплив на українську громаду відразу ж викликали відповідну “захисну” реакцію царського уряду, що не бажав послаблення в Україні московофільських впливів. На підставі Емського указу 1876 р. ввезення журналу на територію Російської імперії без усякої мотивації було заборонено. Ганебна заборона видання, заснованого при науковому товаристві, на переконання І.Франка, “далеко більше шкодить повазі і впливові Росії за границею, ніж їй можуть допомогти всякі заграничні репильки, щедро оплачувані рублями і дуже часто усердні не по розуму...” Зрештою, група російських вчених (академіки Ф.Корш, В.Зеленський, П.Лаппо-Данилевський, С.Ольденбург, А.Фамінцин, О.Фортунатов та О.Шахматов) у зверненні до загальних зборів російської Академії наук наголосила, що тільки на основі національного саморозвитку українського народу може плекатись його дружне спілкування з російським, — це трактувалося як підтримка наукової еліти Росії розвитку української культури та мови.

Напротывагу царизмові, що прагнув будь-що утримати територіальний статус-кво імперії утисками національно свідомої думки, українська преса дедалі частіше друкувала статті етнологічної тематики, розвиваючи й пропагуючи просвітні ідеї, слугуючи розвиткові та зміцненню української політики в умовах наростання революційного руху в Росії. Йшлося, значною мірою, про осмислення власної національної самобутності, розхитування імперського стереотипу про “єдину, неделимую”. Урівноваженим стилем, повнішим охопленням фактів та аргументованим тлумаченням суспільних тенденцій розвитку преса дедалі переконливіше розповідала про дійсне становище недержавної нації, поглиблюючи переконання щодо необхідності здобуття автономії політичного існування. Це стосувалося не лише “ЛНВ”, а й видань, які виходили безпосередньо на російській території.

“ЛНВ” небезпідставно ототожнював недостатній рівень розвитку української суспільної думки зі станом та рівнем її преси, правильно відводячи останній провідне місце у виробленні політичних поглядів і переконань, повноцінному відображенні “конкретних питань нашого народного життя”. Місячник критично оцінював появу “безбарвних” газет, що млявістю думки, відсутністю чіткої позиції та суб’єктивізмом методів “розкладали” дух читаючої публіки, лише імітуючи рух і поступ. Цікава дискусія про функціональність пресових видань як духовних джерел народу виявила стійкий погляд на них як єдино правильну й головну ідеологічну підвалину самоосвідомлення народу. З іншого боку, активно пропагувалися погляди щодо важливості їх просвітнього характеру, що не є самодостатнім для піднесення культури на сучасний цивілізований рівень (для цього визначальним, насамперед, є рух уперед, а не звернення до минувшини).

Палким прихильником такої концепції виступав І.Франко, вбачаючи запоруку ефективного освічення читачів у виході преси за межі тісного кола ідей, у її служінні єдності, правді, забезпеченні різнобічного інформаційного потоку, здатного показати сучасний світ у всій різноманітності причинно-наслідкових зв'язків та закономірностей: “Ми збираємо і публікуємо діалектичні окремішності Лемків, Бойків, Гуцулів, Замішанців зовсім не на те, аби вчитися їх говорів і промовляти зрозумілим і привичним для них діалектом; навпаки, ми в своїх писаннях пропагуємо очищену, дистильовану з різних діалектів літературну мову, яка з часом мусить що раз більше затирати діалектичні окремішності. Ми збираємо і бережемо в музеях старі дерев'яні та глиняні ходові вироби, костюми, знаряди і т.п. — не тому, щоб вірили в їх будущину супроти нівеляційних впливів вищої культури, але власне тому, бо бачимо, як ті самоділкові окремішності на наших очах гинуть, і бажаємо зберегти їх останки як річеві свідки минулої культурної фази нашого народу...”

Такі, здавалось би, на перший погляд категоричні судження щодо народного побутовізму мали під собою серйозне суспільно-політичне підґрунтя. Відміна панщини в Галичині виявила близьку до абсолютної пасивність народу, його споглядальність щодо змін у державі, об'єктивну непідготовленість до конституціоналізму, творення власних суспільних інституцій, культурно-освітніх закладів, розвитку національної суспільної думки, що зумовлювало завоювання провідних політичних позицій у державі іншими народами, добровільний перехід під опіку австрійського уряду, породжуючи занепад духу, активізуючи москвофільські та полонофільські впливи. Тому “ЛНВ” було важливо саме через консолідацію та всебічне заохочення літературного руху, розвиток літера-

турних сил та суспільної думки здолати тенденції угодовості та пристосуванства, добровільної відмови від власних політичних позицій. У програмній статті “Стара Русь” І.Франко зазначав: “Цікава річ, що стільки разів у нас починається дискусія про якусь єдність, унію, об’єднання, консолідацію, — за кожним разом мов від подуву пустого вітру серед суспільності вибухає полум’я обоюдної ненависті, підозрінь та розладу. Так було з унією при кінці XVI в., що розбила духовні сили нашої суспільності, відвела її від глибшої релігійної та культурної реформації, що йшла до нас із заходу, і вкинула в її лоно пожежу ненависті, якої не здужала вповні погасити навіть потопа Хмельниччини й Руїни... Що варта абстрактна поступовість, що симпатизує з французькими республіканами або німецькими соціал-демократами, а в себе дома кривим оком глядить на кожну нову читальню “Просвіти”, на кожну нову “Січ” лише тому, що се діло “не нашої парфії”?”

Не заперечуючи просвітнього значення загальнослов’янського руху як одного з напрямів розвитку цивілізації, “ЛНВ” на протигагу слов’янофілам та панславістам відстоював думку про давнє пробудження слов’янської свідомості із своєрідністю, властивою кожному народу. Водночас, категорично заперечував концепції латинників про нібито регресивний характер такого етнічного розмаїття. Чітко розставляючи політичні акценти, журнал закликав оберігати власні історичні традиції, особливо ті, що торкаються початків державності, прийняття християнства, рідної мови, писемності, літератури, зрештою, розвитку національних почуттів, що втратили свою одноцільність через численні домисли, доповнення, вигадані політичними недругами й зумовлені власною неосвіченістю, неуважністю та недооцінкою етнічної самобутності.

Заснування “ЛНВ” фактично співпало із столітніми роковинами написання “Енеїди” І.Котляревського, що пізніше стало віхою для відліку відродження українсько-руського письменства, підкреслювало значення нової літератури в культурній еволюції українського народу. Специфіка суспільно-політичного розвитку нації об’єктивно полягала в тому, що саме література, несучи в маси рідне слово, тиражуючи його, посилювала свої впливи, підвищувала народну самосвідомість, маючи історичні орієнтири однієї з найпомітніших давніх світових цивілізацій — Київської Русі, втрачені пізніше зміщенням політичних акцентів у бік московської держави, “перейняттям” нею назви Русі, свідомим нівелюванням українства й номінальним перетворенням його в “малороссийство”. Суть тлумачення журналом процесів культурного відродження народу полягала в тому, що вони розглядались у найтісніших взаємозв’язках із зацікавленням народу своїми батьківщинними коренями.

Не література як феномен запліднила національний вибух наприкінці XVIII ст., а зріст зацікавлення народу своїми проблемами й осмислення власного нерівноправного становища зумовив “сплеск” друкованої літератури, символом якої стало перероблене талантом І.Котляревського народне слово, вкладене в уста колоритних персонажів геніального твору митця — Енея та його оточення. Осмислюючи ці діалектичні процеси, М.Грушевський справедливо зазначав: “Головну роль відіграло українське слово — не убоге і понижене, але таке сильне і оригінальне, чарівне і гарне в самій своїй некультурності слово!.. Завдяки своєму слову Україна стала не об’єктом кабінетної цікавості та романтичних симпатій, а предметом гарячої любові, посвячення і патріотичних змагань. Воно зробило патріотів з антикварів і етнографів.

Воно зв'язало живим почуттям одності розрізнені частини народної території далеко сильніше, ніж могли то робити аргументи етнографії чи історії. Простонародне слово нарешті далеко більше, ніж всякі теорії, зблизило інтелігента до народу, дало йому око й ухо для того, аби бачив народні потреби і чув його змагання й ідеали... З цього погляду Наталка Котляревського, повісті Квітки, поезії Шевченка мали далеко більший вплив і значення для нашої суспільності, як романтичні ідеї народності або теорії суспільної справедливості: ці теорії заціплялись вже на готовім ґрунті тої простонародності, що лежала в основі нашого нового письменства, була його альфою і омегою”.

Журнал шукав концептуальні виходи на поживлення духовного життя народу відтворенням його справжніх думок, прагнень, його неповторної життєвої філософії, “закріпаченої” російським гнітом та впливами латинсько-польської схоластики. Тенденції народоловства з перших випусків “ЛНВ” стали провідним методом ідейної боротьби проти пригноблення народних мас та станових антагонізмів усередині української суспільності. Пильний інтерес до творчості В.Гоголя, К.Тополі, Я.Кухаренка, П.Гулака-Артемівського, К.Думитрашка, Є.Гребінки, Г.Квітки-Основ'яненка, А.Метлинського, а на західноукраїнських землях — М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького, О.Огоновського, Г.Цеглинського, Ю.Федьковича, О.Кобилянської та ін. дозволяє журналові виявити головний напрямок літературної еволюції: від сатирико-гумористичного та романтичного “маскування” ідей демократизму — до демонстрації відкритого національного почуття у поезії Т.Шевченка, що потужно вдарило по тогочасному царському режимові, окреслюючи головні передумови соціального, політичного та духовного звільнення України,

проголошувало ідеали свободи, демократизму та братолюбства української нації.

Спираючись на Шевченкові ідеали, “ЛНВ” науково опрацьовував культурологічні пласти, виводячи закономірності об’єднавчих впливів національної енергії на сучасників і наступні покоління визначних літераторів — М.Костомарова, П.Куліша, Марка Вовчка, Л.Глібова, Д.Мордовця, О.Стороженка, І.Нечуя-Левицького, О.Кониського, Панаса Мирного, М.Коцюбинського, М.Кропивницького, І.Карпенка-Карого, Я.Щоголіва, В.Самійленка, П.Грабовського, Лесі Українки... А головні риси української літератури — реалізм, національний характер, народність та демократизм, що виявляли сильний вплив на суспільно-політичні процеси в кожну епоху, — давали підстави редакції “ЛНВ” сподіватися, що заторкнулися глибинні процеси, які формуватимуть народні настрої й надалі: “Більшість творів так поетичних, як і прозаїчних нашої белетристики характеризує те, що вони щодо мови, стилю і поетичної техніки такі близькі до народної поезії, як ні одна література європейська; через те письменство наше в далеко вищій степені приступне для широких мас, як у других народів. Коли маси народні, що здобувають собі чимраз більше значення в соціально-політичному житті, називають класом будущини, то наше письменство, що є вірним дзеркалом життя, майже духовним органом мас народних, можемо назвати письменством будущини... Живе народне слово, народна думка і самосвідомість національна, що складавсь на нашу літературу, як сильне джерело бистрої води..., дає цілющий напій цілому народові в його боротьбі за існування”.

Редакція намагалася стати осередком публічної діяльності, що мала метою “підказувати” громадськості нагальні

справи, які пізніше склали б своєрідну політичну програму, здатну зміцнити моральний дух українців, несучи провідну думку про те, що народ, який не вміє боротися за свою волю, не гідний життя. Редколегія, керована І.Франком, не обмежувалася тенденційною абсолютизацією національного моменту в світоглядних позиціях. Навіть у нестерпних умовах гніту й “розпорошеності” вона чітко усвідомлювала зміст і сенс загальнолюдських категорій свободи й демократії, ідей, які могли слугувати благородній меті звільнення у глобальному контексті. Необхідність вироблення широких засад духовної праці ясно сфокусувалася в одній із опублікованих праць М.Драгоманова: “Вічний острах за свою національність убиває дух критики, розвиває неприхильність до загальнолюдських змагань, які здаються не одному немов би зрадницькими... А тим часом, здавалось би, власне, що патріотична справа оборони народності лише тоді може бути міцна, коли вона сходиться зі справою загальнолюдського поступу культурного та соціального, і що її розробленню й заведенню її ідей у маси свого народу та зображенню життя тих мас із погляду, що виходить із тих ідей, і повинні би посвятити свої сили патріотичні партії слабших народностей”.

Ці благородні поривання ставали помітними при порівнянні “старої” й “нової” української літератури, коли в творах останньої народницький напрям поступово поширювався тематично, охоплюючи всю різноманітність суспільних та духовних витоків, прагнень до формування гармонійної особистості, ускладнював критерії оцінки буття, активно виявляв позиції літератора в тлумаченні подій та характерів. Не випадково І.Франко побачив у цьому явищі “найвищий тріумф поетичної техніки, спеціальну душевну організацію тих авторів, виплід високої культури людської душі”.

Здавалось би, соціально неприродне, але реальне явище неприйняття усього українського (в той час, коли воно органічно окрилювало подальше самопізнання народу) дедалі агресивніше проявлялося у москвофільському русі в Галичині, викликаючи непримиренну й безкомпромісну критику “ЛНВ”. Тенденція поборювання москвофільства ставала водночас і політичною, і літературною. Адже йшлося про відстоювання рідного слова, рідної культури, політичної думки, зрештою, самого права вважатися самобутнім народом. Роблячи огляд москвофільської літератури, враженої ідеєю “объединения”, І.Франко як історик культури називає її “духовним збоченням”, що підточує духовні сили галицько-руської інтелігенції, намагаючись розмити її єдність і чітку національну спрямованість: “Українські й українофільські критики та історики літератури досі замало звертали увагу на сю частину нашого письменства, що під окликом “объединения”, так сказати, добровільно викидає себе за межі української, а не попадає в обсяг російської літератури”.

Журнал не міг допустити цього відступництва від служіння інтересам рідного народу. Цікаво, що розмірковування публіцистів над феноменом добровільної відмови від рідної мови з питання, здавалось би, суто політичного, перетворюється на етичне, а далі — й психологічне, неминуче пов’язане з роздвоєнням особистості, що вело до фатальних наслідків духовного падіння і нерідко трагічної втрати власного єства (навіть талановитого). Точно й вичерпно показав І.Франко це явище на долі двох геніїв України: “Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді замінити на всяку іншу?.. Чим вища, тонша, субтельніша організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така

переміна. Візьміть для прикладу двох геніальних Українців — Гоголя і Шевченка. Як безмірно корисніші були обставини, серед яких писав Гоголь, у порівнянні до тих, серед яких пройшло бурлацьке та невольницьке життя Шевченка! А в їх духовній діяльності що бачимо? У Гоголя прудкий хід на недосяжні височини артизму, та на тих височинах заворот голови, внутрішнє роздвоєння, чорні сумніви і упадок в дебрі містицизму; а у Шевченка рівну, ясну дорогу все вгору та вгору, все на вищі, світліші височини, до таких гармонійних акордів гуманної евангелії, як “Марія”. Які були причини такого кінця Гоголевої кар’єри, різні різно пояснюють, та все-таки серед тих причин важне місце займає відчуження геніального Українця від рідної мови та його болюча внутрішня трагедія...”

Редколегія “ЛНВ” від самого початку висунула високі критерії до української книжки. І коли стався прецедент — видання Руським педагогічним товариством розвідки М.Пачовського “Народні думи”, в якій, на переконання журналу, виявилось недостатньо глибоке знання предмета, невимогливе редагування, необ’єктивне тлумачення історико-сміслових витоків та значень окремих образів тощо, В.Гнатюк вступив у полеміку з автором, не приймаючи недбалості у ставленні до класичного літературного матеріалу, фольклору, що загалом могло спотворити його сприймання.

Рубрики “Дискусії”, “Полеміка” стали періодично повторюватись, коли йшлося про необхідність уточнення принципових теоретико-практичних проблем української культури, зокрема літературної творчості. Найпомітніша — дискусія із С.Єфремовим з приводу його статті “В поисках новой красоты”, опублікованої “Киевской Стариной” 1902 р. Автор, аналізуючи останні твори Г.Хоткевича, О.Кобилянської,

Н.Кобринської, К.Гриневичевої, А. Крушельницького, представлені “ЛНВ”, засуджує їх як “декадентські”, що ніби свідомо обминають гострі соціальні проблеми й шляхи їх можливого розв’язання. Такі закиди спонукали І.Франка поміркувати не лише на тему призначення мистецтва, а й про його природу взагалі, що не вкладається в прокрустове ложе соціальних принципів, а визначається мірою образності, глибиною проникнення в індивідуальну психологію людини, найпотаємніші закутки її душі, через які й виявляється ставлення до соціальних явищ. Він наголошував на неприпустимості сплутування функцій белетристики та публіцистики: “Соціальні недогоди й болі ніхто ще не лічив по рецепту белетристів, хоч і як вони не раз позували на мудреців і пророків, і що їх головна задача лежить зовсім де інде, а власне в тім, щоб, як сказав колись Шекспір, бути дзеркалом часу, малювати чоловіка в його суспільному зв’язку і в тайниках його душі, давати сучасності й потомності те, що Золя називав “людськими документами” в найширшім значенні сього слова”.

Продовження дискусії змушує, зрештою, і самого С.Єфремова по-іншому глянути на українську книгу, звертаючи увагу, перш за все, не на творчі методи відображення життя на її сторінках, а на соціально-політичні умови її пригнобленого становища в тогочасному суспільстві: “Кожна книжка українська на довгому шляху від свого первопочатку й до народження на світ божий мусить перейти через таку силу усяких митарств, протискається через такі тісні та вузькі щілини й стільки забирає у автора і видавця часу, клопоту й змагань усяких, що мимохіть викликає до себе зацікавлення вже хоч би тим, скільки енергії на неї затрачено... Кожну нову книжку український читач бере до рук радісно, розгортає з нетерплячкою, до кожної приступає з

болючим питанням: чи тут знайде те краще, чого ми з таким болем та напруженням дожидаємо?”

Публіцисти “ЛНВ” досліджували й підкреслювали закономірність у неодноразовому історичному відродженні української літератури в несприятливих політичних умовах — її особливий, органічно нерозривний зв’язок з народними витоками, народним духом, ментальністю, філософією й ідеалами народу. Ця незнищенність народної сутності, її животорна невичерпність були наочно підтверджені протидією потужним асиміляційним процесам. Підтверджені, в першу чергу, глибоким інтересом етносу до власної культури, невичерпною здатністю витворювати нові й нові скарби: “Етнографічне студіювання, — писав Г.Хоткевич, — показало багату оригінальність української народності, історія розкрила її старі легенди — і перед науковим вислідом уставав цілий особний елемент руського народу, його характеру й змісту, і таке студіювання з’являлось ділом не тільки місцевого патріотизму, але глибоким питанням науки і цілої національної самосвідомості”.

У дискусії з “Ділом”, “Молодою Україною” та “Буковиною” І.Франко висловлював власне принципове розуміння сенсу національного відродження. Різко критикуючи т.зв. “шлункові ідеї”, теорії “соціального спокою” й “неполітичної культури”, редактор “ЛНВ” на перший план висунув і обґрунтував поняття ідеалу національної самостійності, який не міг базуватись ні на односторонності Марксового економічного матеріалізму, ні на свідомому відстороненні від активної участі в суспільних процесах “неполітичних культурників”: “Усякий ідеал — се синтез бажань, потреб і змагань... Синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в’язаного і не обмежуваного (крім

добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами ради би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації”.

Літературний процес тлумачився “ЛНВ” як потужний рушій народних інтересів і національної свідомості — від “Кулішівського козаколюбства” до сучасного рівня цивілізації; від теоретичного народолюбства народовців та москвофілів з їх покірним очікуванням цісарського благодійництва — до дедалі повнішого усвідомлення ролі і значення соціально-економічних та політичних реалій життя. Адже у філософському розумінні будь-який, навіть найстатичніший відтинок його теж характеризує певне розташування сил і процес накопичення людських енергетичних ресурсів для наступних змін, особливо ж, коли нація опиняється у критичному становищі: “Історія не знає скоків, не дає нікому дарунків, — писав І.Франко. — Кожний крок в ній, то результат важкої праці, жертв і змагань”.

Саме надання літературному рухові початку ХХ ст. надзвичайної енергійності й продуктивності, місткість “живої сили ідей” народжують нову генерацію письменників і публіцистів, які повною мірою відчували народні потреби, вміли на них відгукнутися професійним словом, розбудити думку, примусити працювати для народного добра широкий загал. Це їх І.Франко характеризує з позицій чіткого усвідомлення мети, яку прагнуть досягнути всією душею, роблячи реальністю її досягнення: “Їх смак, розуміння літератури, їх суспільні й політичні погляди зовсім новочасні, європейські. Їх гаряча душа рветься до суцільної, гармонійної і широкої діяльності.

І ось вони кидаються на всі боки, заповнюють прогалини, латають, піднімають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способів підняти до роботи більше рук”.

Організація національних сил в Україні вимагала щораз більших зусиль. А необхідність поглиблення пізнання дійсності, освіти, вироблення засадничих принципів у ставленні до реальності сприяла бурхливому розвитку наукової публіцистики “ЛНВ”, яка уважно досліджувала не лише загальноприродничі та суспільні процеси, а й широкі масиви етнографічного, біографічного та історико-літературного матеріалу під кутом зору вартостей людини, формування особистості, збереження її одноцільності в параметрах вічних морально-етичних цінностей. На думку І.Франка, “ми не могли дати мільйонам у руки хліба, не могли тисяч і соток тисяч охоронити від нужди, від еміграції, від визиску, від змарнування сил. У нас був тільки один знаряд — живе, рідне слово... І коли сьогодні те наше рідне слово блискотить багатством, красою й силою і знаходить відгомін у серцях соток тисяч синів України-Руси, розсипаних капризами долі по обох півкулях землі, коли воно здобуває собі, а разом з тим і цілій нашій нації право горожанства серед цивілізованих народів, коли розтіч серед нашої суспільності зменшилася в прямій пропорції зі зменшенням числа анальфабетів, то все се гарний доказ на те, що слово, те марне летюче слово, найбільше, бачилось би, хвилевий і нетривкий витвір людського духа, проявило чудотворну силу, починає двигати з упадку ту масу, якій, бачилось, не буде рятунку”.

З початком революції 1905 р. в Росії, що струснула основами абсолютизму й дала нову надію українству, І.Франко зі сторінок “ЛНВ” у жанрі епістолярної публіцистики звернувся

до молоді. Він сформулював і сфокусував у новій добі програмні завдання зведення національної будови, які, безперечно, мали визначати й головні засади діяльності “Літературно-Наукового Вістника”: “Витворити з величезної етнічної маси українського народу — українську націю, суспільний культурний організм, здатний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в найширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна, держава, не може остатися. Ми мусимо навчитися чути себе Українцями — не галицькими, не буковинськими Українцями, а Українцями без офіціальних кордонів... Ми повинні — всі без винятку — поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо... а, головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його”. Подолати “фразеологічний патріотизм”, безроздільно домогтися щирості тону й переконань у публічному слові — все нагальніше висувала епоха ці завдання перед українською літературою і пресою при виробленні світогляду, вільного від цензурного остраху, здатного без подвійних стандартів любити батьківщину й рідний народ, самозречено працювати над його майбутнім.

Як значний крок уперед у розвитку української журналістики розцінив редактор “Літературно-Наукового Вістника” М.Грушевський перенесення в 1907 р. видавництва “ЛНВ” до Києва, що дозволило і змістом, і тематичним напрямом, і залученням свіжих літературних сил надати журналові все-

українського характеру, до чого, власне, й прагнули видавці. Пожвавлення національного життя на східноукраїнських теренах у світлі революційних подій у Росії, відміна заборони української мови сприяли системнішому веденню культурно-політичної роботи, спрямованої на консолідацію національно-патріотичних сил довкола загальнонародних ідей. І не випадково головним програмним завданням місячника М.Грушевський визначив прагнення до єднання: “Треба, щоб галицький верховинець і херсонський степовик, Буковинець і Задніпровець, Кубанець і Холмщак, Угорський Русин і Слобожанин чули себе однаково членами й горожанами єдиної української землі, і в тих інших мешканцях різних частин України бачили своїх одноземців, членів одної нації, одного народу... Тільки поволі й обережно відкидаючи чужі впливи, нарости, які ділять і відрізняють різні українські тили, та підтримуючи, ширячи й переймаючи одні в одних те, що єсть у нас здорового, цінного, — ми злучимо одність з різномірністю й багатством, а інакше грозить нам або духовне збіднення, добровільна кастрація, або, навпаки, — розріст провінціоналізмів, що заглушить вкінці національну одність і перепинить можливість сильного національного зросту”.

Виняткового значення у цьому єднанні М.Грушевський надавав рідній мові. Він виступав проти того, щоби мовні відмінності, характерні для етнічних українських груп, що проживають на різних територіях, створили прецедент для нерозуміння спільних завдань нації, для протиставлення чи вивищення на цій підставі якоїсь певної групи людей, а добачав у діалектичному розмаїтті запоруку майбутнього культурного багатства народу. Через те журнал свідомо відходив від збірника діалектологічних матеріалів, а йшов до однозначності розуміння мовної політики. Ця тема серйозно

обговорювалася на сторінках “ЛНВ”, вбираючи всю повноту лінгво-синтаксичних, етно-культурологічних та морально-етичних аспектів, виходячи далеко за межі специфіки публіцистичного матеріалу: “Кожна літературна мова доти жива й здібна до життя, — писав І.Франко, — доки має можливість, з одного боку, вписати в себе всі культурні елементи сучасності, значить, збагачуватися новими термінами та висловами відповідними до прогресу сучасної цивілізації, не трапляючи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи купи людей, а, з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору. Ті діалектичні відміни, залежні від географічного положення, етнографічного сусідства, більш або менш відокремленого способу життя даної частини народу є у кожного народу, а подекуди доходять до того, що одна частина народу перестає розуміти другу частину, коли обидві сторони говорять кожна своїм діалектом. От тут літературна мова, мова школи, церкви, уряду і письменства робиться справді репрезентанткою національної єдності, спільним для всіх діалектів рідним огнивом, що сполучає їх в одну органічну цілість”.

Провівши практичні дослідження з ефективності сприймання друкованого літературного слова селянами Брусилова на Київщині, І.Огієнко піднесено констатував, що читають вони “з запалом”, з радістю, “хутко розуміють правописну мудрацію і читають добре”. Журнал, таким чином, переконувався у правильності обраної стратегії впровадження саме літературної мови в народний ґрунт, що сприяло поглибленню національної самосвідомості загалом, продумано йшов “до об’єднання письменницької мови, щоб вона була одна для цілої України і по сей, і по той бік Дніпра, і по сей, і по той бік кордону”.

Журнал розцінював мову як найважливіше явище національного життя, його символ, святість, що підтримує енергію і силу народного духу. Водночас мова ставала потужним рушієм суспільного прогресу й політичного прозріння людей. Вводячи поняття “національно-літературна мова”, “ЛНВ” розширив його розуміння до меж “державної мови”, тобто до проблеми відродження й самовизначення народу саме на мовно-ідейних засадах. Журнал вбачав своє консолідуюче покликання і призначення в тому, щоб усіма доступними засобами (освітньо-просвітніми, публіцистично-мистецькими) впроваджувати “чистий кришталь” літературної мови в народ, незважаючи на опонентів та інертність буденної свідомості.

Прагнення до вільного національного розвитку, задеклароване “ЛНВ”, викликало у пресі розлючену реакцію, з одного боку, оборонців “історичної Польщі”, з іншого — захисників “єдинства русского народа”, які фактично зімкнулися в ігноруванні українського політичного фактора як історичної реальності. Болюча тема становлення української преси в Росії мала безліч об’єктивних та суб’єктивних аспектів у зв’язку з декларативним характером царських конституційних свобод, подальшим інтенсивним наступом на українську мову та її придушенням, розпорошеністю національних зусиль, відсутністю взаєморозуміння у колах українського громадянства і, головне, браком тісного взаємозв’язку преси з читачами. Йшлося насамперед про витворення постійної читачької аудиторії з народу, який “мало не суціль неписьменний, народ позбавлений почування свого національного Я, народ не звичний до того, щоб до нього говорено його рідною мовою, — сей народ не міг одразу постачити з-поміж себе достатній контингент читача. Та й читач той, — на переконання С.Єфремова, — дуже неоднаковий був, хитаючись від більш-

менш розвинених, “бувалих” людей до таких, з якими треба від азбуки починати”.

Не погоджуючись з аргументацією С.Єфремова, І.Франко виступив на захист “читаючої публіки”, яка, на його обгрунтований погляд, з’являється тоді, коли преса наповнюється публікаціями, сміливими концептуально, з оригінальними думками, свіжими спостереженнями. Він закликав українську публіцистику позбутися шаблонів, дрібнотем’я, статичності й в’ялості думання, дилетантської поверховості, що не здатні зацікавити громаду. Оглядаючи перший том журналу “Україна”, що прийшов на зміну “Киевской Старине”, І.Франко з боєм писав: “Справді плакати хочеться, читаючи се видання, таке безідейне, слабе, видаване мов за напасть, позбавлене всякого живого духа, так і хочеться запитати: “Пощо воно? Невже тільки для компрометації українства в очах усіх людей, що привикли тверезо дивитися на завдання друкованого слова?” Повноцінної духовної репрезентації народу з його історією, етнографією, літературою, сучасним суспільним життям вимагав І.Франко й від іншомовних видань, які представляли українську тематику.

Виробляючи стратегію і тактику видання “ЛНВ”, М.Грушевський намагався надати надзвичайної серйозності напрямові, змістові, технічному оформленню журналу, щоб він відповідав кращим європейським зразкам такого типу видань, слугував справжнім культурно-національним мостом між двома частинами України — “австрійської” та “російської”. Велика робота не пропала намарне. Зростало число передплатників і в Росії: вже наприкінці першого року видання їх стало більше, ніж у Галичині. Перевага надавалася публіцистиці (перед белетристикою) — оглядам політичного й суспільного життя у Росії. Поступово утверджувався новий

погляд на “товстий журнал”, що трансформувався з альманаху, звичайного збірника, в оригінальне, органічно цілісне видання, яке завдяки своїй оперативності, використанню різноманітних жанрів творило повноцінну картину сучасного суспільного та літературного життя: “Журнал даватиме все, що має якийсь інтерес чи як малюнок життя, чи образ настроїв і ідей, чи як взірець літературної техніки...”

Під впливом зрушеного з мертвої точки українського життя “ЛНФ” змінював публіцистичні методи відображення, надаючи друкованому слову чимраз більшої енергії оптимізму й переконливої сили. Ці зміни сформульовані М.Грушевським у зверненні до читачів з нагоди завершення першого року другого десятиліття журналу таким чином: “Виступаючи проти всяких гріхів супроти живого духу народного життя, ми різко картали й будемо картати прояви малодушності й зневіри в живі сили нашого народу, та ганити всякі проби тактику усвідомлення народних мас і гартування спільності в огні відвертої й щирої, принципової політики підмінити боязким, безпринципним опортунізмом, тактикою тильних сходів. Серед мряки і пітьми нинішньої переломної доби силкуватимемось підносити якнайвище світоч національного життя, самоповажання і самокритики, як першого прояву довіря до живих і творящих сил нашого життя, до його здібності оновлення та розвою”.

Розглядаючи друковану продукцію як результат важливої культурної праці, що має важливий вплив на формування особистості, “ЛНВ” виступав проти легкодумності й несмаку у її випуску. Так, М.Сумцов у своїй рецензії буквально розгромив “дозволені цензурою ілюстровані російські листки, що поширювалися серед селян Слобожанщини, пропагуючи низькопробний стиль купецько-міщанського байди-

кування. Автор розмірковує про необхідність виховання людей на високих зразках і тиражованих творах мистецтва, які справді могли б прикрашати будинки, церкви, і книжок та іншої духовної продукції: “В нашій письменності, штуці є вже багато такого, що можна було б добре використовувати для просвіти темних людей. Коли б наші українські листівки узяли метою дати малюнки на українські пісні, і не тільки думи та історичні, а теж і на сімейно-побутові, і на празникові, — то вони з сього народного джерела мали б великі здобутки... Край, як їх треба усюди на Україні для її національної просвіти”.

Причини незадовільного становища української преси в Росії журнал вбачав й у відсутності національної школи публіцистики, і в невідповідності народу до читання друкованих органів рідною мовою, і в неухважності та невмінні авторів враховувати повною мірою інтереси аудиторії, й у відсутності належних коштів. Однак найголовніше — це жорсткі цензурні перепони, наслідком яких були безкінечні штрафи та конфіскації видань. Повною мірою їх відчував і “ЛНВ”, постійно перебуваючи під контролем “бдительного ока” стражів державного спокою та порядку.

М.Грушевський визначив своєрідність процесів трансформації видавничої справи та преси в Росії з їх етапними переходами на хвилі подій — від розквіту політичної й соціально-економічної літератури через “смердючу й обридливу” порнографічну літературу до засилля перекладів іншими мовами, що супроводжувались, з одного боку, занепадом чи ліквідацією численних видавництв і видань, з іншого — відвертою капіталізацією газетних підприємств, чітким виконанням ними комерційних замовлень власників, купівлею-продажем ідей та журналістських талантів: “Перехід сеї страшної обосічної зброї (преси. — Ю.Ш.) в руки промисло-

вих богатирів, спекулянтів і аферистів, які продають свої впливи на читачів, на суспільство першому ліпшому авантюристові за дзвінкий метал або різні секретні услуги — незмірна шкода для здорового культурного й політичного розвою суспільства, резюмував М.Грушевський свої спостереження, ті, кому на серці лежать інтереси цього розвою, повинні всіма силами поборювати такі безідейні, чисто капіталістичні газетні та журнальні підприємства і всіма способами підтримувати видавництва ідейні. І ми бачимо справді гарні приклади підтримування їх приватними складками, підмогами, жертвами. Боротьба не легка, не певна. Але й не зовсім безнадійна”.

У конкретних комерційних умовах українська преса, яка вирізнялася чистотою прагнень і функцій, була поставлена в рамки жорсткої конкурентної боротьби за право на існування, за право служити інтересам просвіти народу. М.Грушевський бачив ефективний вихід із скрутною ситуації у культивуванні на суспільному ґрунті якнайбільшого числа українських видань, різноманітних за поглядами, стилем, типом, як масових, розрахованих “на народ”, так і, що не менш важливо, елітних за рівнем, розрахованих на інтелігенцію, що спирались би тільки на підтримку зацікавленого читача, виховували його й збільшували чисельно, “привчали” до священного обов’язку спільно підтримувати національні засоби інформації. Кроком у цьому напрямі було створене в Києві видавництво популярних книжок українською мовою ім. С.Ф.Грушевського (батька М.Грушевського).

Мотивовано-прискіпливе вивчення масових інформаційних процесів виводить “ЛНВ” на наукову соціологію журналістики, що єдина спроможна була дати справжню картину суспільно-психологічних та особистісних процесів в українській пресі. На базі популярної тижневої газети “Засів” (вида-

валась у Києві з активною участю М.Грушевського 1912 р.) проведено ґрунтовне репрезентативне анкетування тисячі читачів для визначення на майбутнє головних векторів видання. Це анкетування цікаве перш за все змістом, який був ретельно досліджений, а висновки опубліковані на сторінках журналу. Оскільки пересічний читач “Засіву” був близьким до такого ж читача інших українських часописів, соціологічне дослідження мало, безперечно, загальнонаціональне значення і вперше дозволило отримати документальну картину стану й запитів громадської думки, свідомо коригувати впливи на неї. Характерно, що 57 відсотків респондентів передплатували газету з міркувань національних, з бажання підтримати газету, рідну культуру, зрештою, бажаючи таким чином прилучитися до національного життя.

Запорука ж зміцнення головного зв'язку “читач — преса” лежала, на переконання “ЛНВ”, у площині значного підвищення майстерності публіцистики як виду діяльності, що вносить у суспільність найактуальніші ідеї, зацікавлює ними читача, аргументовано вказує найсуттєвіші хиби життя і шляхи їх подолання, спрямовуючи, таким чином, людську розумову енергію і діяльність на вдосконалення суспільних відносин. Для журналу ідеалом був не той тип публіцистики, який вражав вітєватою фразою, пишномовним стилем, а той, що демонстрував реальний зміст, “насуцний хліб” програмної реальності й практичності, аналіз конкретних людських відносин, заторкуючи болюче, гостре, безкомпромісне, формуючи світоглядні цінності, погляди, нагальні почини, надихаючи на їх здійснення. Із жалем констатує відсутність в українській публіцистиці достатньої кількості видатних індивідуальностей (а її — у певному контексті — ставив вище художньої літератури), він наголошував на необхідності плекання

основних складових публіцистичного таланту, де серед професійних здібностей вказував на обов'язкове володіння найрізноманітнішими знаннями, ініціативністю, відвагою й результативністю.

Безперечно, у цій сфері найвизнанішим авторитетом був І.Франко. До його особистості постійно прикута дослідницька увага “ЛНВ”, яку журнал намагався передати всім українським майстрам слова для вивчення секретів творчості геніального творця, що сам схарактеризував власну працю такими словами: “Весь час моєї громадянської діяльності був я тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. В кожному часі я дбав про те, щоби відповісти потребам хвилі й заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни, ані щадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим, я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Моє гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів. Праці своєї не покину ніколи; це не жодне геройство, а проста елементарна сила веде мене сею дорогою, сила моєї хлопської крові”.

Суспільно-політичні ідеали публіцистики журналу, що вимальовувались із минувшини України й теперішніх подій українського життя, формувалися на методах критичного осмислення теорій, ідей, висловлених найкращими представниками нації, відомими світовими політиками та політологами. Ці методи не допускали механічного й бездумного накладання історії на сучасні події, вчили бачити й розуміти за кожною абстракцією конкретику змісту, народженого тільки в певних соціальних обставинах. На відсутність критичного методу, що тільки ускладнювало досягнення мети публіцистичного впливу, І.Франко небезпідставно вказував М.Павликові.

У кінцевому підсумку, такі висліди мали б прояснювати шляхи суспільно-національного розвитку, закладати міцні підвалини національного життя, злютовані зусиллями найсвітліших умів, гарячих сердець патріотів, що самозречено й безоглядно служили народові в найважчі й найчорніші години його історії. До таких людей, віддаючи їм належну шану, “ЛНВ” зараховував В.Антоновича. Заслугою таких людей стало вироблення зумовленого українською історіографією наукового розуміння нації. Як відзначав М.Грушевський, “тільки під впливом нових понять народності як солідарності, що виростає на основі етнографічній під впливом спільних культурно-історичних традицій, — під впливом цього продукту найновіших часів сформувалася наша сучасна національна самосвідомість”.

Публіцистичне слово “ЛНВ” чутливим барометром реагувало на виступи ідейних противників українства. Стаття редактора “Русской Мысли” П.Струве “Общерусская культура и украинский партикуляризм” піддана обґрунтованій критиці за проповідь історично безперспективного національного унітаризму в російській державі, за намагання обґрунтувати існуюче становище пригноблених націй, фактично схваливши програму створення “міцної” Росії на засадах імперіалізму та мілітаризму. Активна русифікаторська політика сприяла витворенню явища “старого” москвофільства (відмови певної частини української інтелігенції від рідної мови та культури). Поступовий розвиток національної культури, суспільно-політичні обставини початку ХХ ст. ослабили москвофільські течії, полишивши не менш шкідливе для формування свідомої свого народу особистості явище психологічної залежності від поглядів, які побутували у російській суспільності, — беззастережного сприйман-

ня її впливів (назване “молодим москвофільством”), що шкодило, на думку журналу, повноцінному, динамічному розвитку ідеології й практики українства, національної культури не за буквою, а за духом.

Асиміляційні процеси зумовлювалися також, як не парадоксально, цивілізаційним поступом людства з його науково-технічною революцією. Журнал намагався уважно відслідковувати ці процеси мимовільної втрати народами багатьох етнографічних прикмет під натиском промислового виробництва й комунікаційно-міграційних обмінів та переміщень. Публіцисти аналізували народження нового загального стилю, що знаходив відображення у всіх напрямках культурного розвитку. Розроблялися концепції стабільного культурного поступу українства, що не покладався б на спонтанні надії, а виходив із загальних закономірностей зрілої культурної традиції), потреб і домагань, ініціативності й активності яскравих особистостей. На перший план виходить прагматичний метод у пізнанні й оцінці явищ суспільно-політичного, культурно-етичного життя з тлумаченням визначального поняття правди як якісно конкретного явища, що неодмінно має зв'язатися реальною практикою. Саме з такого погляду ідеалістичні витвори людства, зокрема релігія, могли вважатися істинними.

Суспільно-політичні погляди й спроби творення системних уявлень про народні й державницькі ідеали вибудовувалися “ЛНВ” на етико-правових засадах понять добра і зла, справедливості, мотивації людських діянь, моральності політичного устрою та векторів його трансформації з прискіпливим вивченням та оцінкою усіх більш-менш помітних суспільствознавчих учень у їх історичному розвитку. “Треба тямити, що етичне добро і зло — це поняття суспільні, які тільки в громадянським

житті можуть мати який-небудь смисл, — писав С.Балей, формулюючи головний критерій етичних цінностей для українського народу. — І тому вони мусять бути такі, щоб могли в суспільнім пожитті удержатись та з'єднати собі признання". Прагненням зробити крок до поєднання суспільної теорії з інтересами народних мас можна пояснити прискіпливу увагу журналу до праць австрійського соціаліста А.Менгера з його ґрунтовним тлумаченням "народної політики".

Аналіз кожного суспільного явища здійснюється журналом із використанням наукового історичного методу, що дозволяв виявити початки досліджуваного явища, його еволюцію, внутрішні та зовнішні впливи на нього, що давало можливість уникнути абстрактно-теоретичної схоластичності в разі нехтування конкретними змінами й обставинами, які витворюють явище, нерідко далеке від концептуальних задумів. Це, в кінцевому підсумку, було правильним і продуктивним підходом, особливо, коли йшлося про специфічні форми державної організації від часів її зародження. Акцентується увага публіцистики на вивченні "сил, відносин і форм, котрими люди в'яжуться в суспільність", а сама соціологія тлумачиться журналом як наука "про повстання, механіку, органіку й розвій тенденції суспільності й держави".

Не був обійдений увагою й марксизм. Подаючи ґрунтовну статтю з приводу 25-річчя від дня смерті й 90-ліття народження К.Маркса — "однієї з найвизначніших і імпазантніших постатей минулого XIX в.", "ЛНВ" звертав увагу читачів на неминучі суперечності вчення у спробах протиставлення національного самопізнання та інтернаціоналізму. Не досліджуючи спеціально та ґрунтовно національного питання історико-соціологічними методами, К.Маркс оцінював його з позицій партійно-політичних (німецької нації та її інтересів), що

неминуче призводило до суперечливого тлумачення національних рухів із оцінкою слов'янства як “реакційного”, що нібито стояло на перешкоді революційній справі європейського пролетаріату. З позицій же цих окремих (головним чином, поневолених, “недержавних”) народів ця т.зв. “реакційність” була поступовим процесом національного відродження, прагненням до самовизначення та незалежності. Тому журнал закликав у таких винятково важливих проблемах надавати перевагу реальним життєвим процесам перед доктринами та догмами певної суспільної теорії, не зводити її в ранг Євангелія: “Тікаючи від проблематичного “націоналізму” націй, що змагають до відродження, — писав П.Понятенко, — прихильники інтернаціоналізму, космополітизму як ідеї повної асиміляції потрапляють з вогню та в полум'я, бо робляться, хоч і мимовільними, може, прихильниками націоналізму агресивнішого, справжнього, що дуже мало личить оборонцям демократії та робітничих мас”.

Водночас, не заперечувалася роль К.Маркса у творенні новітньої соціальної науки, як такої. Він переконливо довів саму можливість її творення, зокрема в царині політичної економії, поставивши її у ланцюг причинно-наслідкових зв'язків історизму, системності, суспільності на всебічному аналізі сучасного капіталістичного способу життя. Поважно поставився “ЛНВ” і до аналізу філософських праць К.Маркса, друкуючи публіцистичний огляд найновіших розвідок у цій галузі.

Однак, переважаючою була увага до національних вислідів творця однієї з популярних суспільних теорій. Саме їх аналізу присвячена перша публікація у “ЛНВ” Д.Донцова. Автор, заглиблюючись у сутність фактичного матеріалу, задається актуальним запитанням: “Як же маємо ставитись до національного руху в Україні?” Незважаючи на його, нібито,

зовнішню ясність і однозначність з позицій патріотичних, воно отримало спотворене тлумачення, з одного боку, в шовіністичній російській та польській пресі, з іншого — в марксистській, що виводила його безпосередньо з поглядів Маркса й Енгельса. Тобто, під ігнорування національних інтересів, зокрема українців, підводився нібито авторитетний науково-політичний фундамент. Саме цей фактор відіграв об'єктивну роль у необхідності ознайомити широкий загал читачів із “першоджерелами” ігнорування національних інтересів “недержавних народів” у тих конкретних історичних умовах, коли вони писалися. З точки зору “глобальних” політичних завдань утвердження соціальної демократії в інтересах західноєвропейського пролетаріату рухи “неісторичних” націй видавалися класикам марксизму такими, що вступали у суперечність із загальними тенденціями, “розбиваючи” одноцільність історичного процесу. Д.Донцов добачав у таких підходах принципово спрощене тлумачення проблеми: “Отже, брак історичної традиції, брак елементарних політичних, економічних і географічних умов — ось головні причини, котрі, на думку Маркса й Енгельса, робили будучність неісторичних націй дуже проблематичною. У такому поставленню питання мусить, передовсім, вдаряти плутання двох близьких до себе, але, все ж, осібних питань: можливості існування якогось народу як нації, його національної приналежності, і можливості існування даного народу як державного організму, його державної незалежності”.

Що ж стосувалося конкретно української нації, то Д.Донцов визначив у аналізованих ним поглядах на її майбутнє три головні помилки, що призвело їх авторів до неістинних висновків. По-перше, конкретний (“хвилевий”) момент життя австрійських слов'ян прийнятий за тенденцію їх істо-

ричного розвитку; по-друге, об'єктивні інтереси “неісторичних” націй ідентифікувались із інтересами пануючих націй; по-третє, не бралися до уваги соціально-економічні антагонізми між народами Австрійської імперії, що неодмінно мали вибухнути революційними прагненнями демократії та свободи. “Що український рух тепер є рухом живим — про се не може вже бути двох думок, — підсумовував роздуми Д.Донцов. — Демократизація публічного життя — в краях мішаних, де демос належить до нації упослідженої, — в тій хвилі прибирає характер націоналізації цього життя. Беручи участь у публічному житті, маси витискають на нім свою національну печать... Що сей рух лежить в інтересі європейської демократії — на се вказують всі, хто цікавиться українським питанням, як Шарідам, Бауер, Самоса, Сітон, Уотсон, Рафалович. Як рух, що прагне прилучення до цивілізації та культури великанської народної маси, — він є в інтересі поступу й цивілізації. З огляду на причини сього руху (розвиток капіталізму й демократії) — він є історично-конечний. З огляду на свої цілі (політична свобода, автономія націй) — він є, вживаючи термінологію Маркса, революційний, тобто такий, що змагає до радикальної зміни існуючих реакційних політичних відносин. З огляду на свої наслідки (паралізування панславістичного руху) — він лежить в інтересі європейської демократії”.

Усвідомлюючи повною мірою всю актуальність і важливість осмислення національного питання у наукових розвідках, журнал докоряв українській еліті за неухагу до цієї царини знань, за “мертвоту й застій”, відсутність живого слова на цю тему в новітній літературі. Журнал у тлумаченні природи національного руху тяжів до тези про його неодмінну спорідненість із політичними ідеалами, що виростають на пев-

ному рівні етнічної спорідненості, усвідомлення традицій, звичаїв, які (при сприятливих суспільних умовах) еволюціонізують у національну державу, відкидаючи всякі можливості чужоземного панування. Органічно підходячи до соціальної психології, “ЛНВ”, визнаючи взаємні впливи людей, усе ж однозначно надавав перевагу індивідуальності (з її волею, розумом, почуттям) перед масою, юрбою, що іноді здатна на вчинки, які зовсім не властиві якостям та намірам окремої людини, розмірковуючи, як підняти рівень особистості до свідомої участі її у суспільних процесах, що не підвладна “психології юрби”, а, навпаки, творить конструктивну психологію громади, громади національної. Коли ж йшлося про можливий справедливий державний устрій у конкретних суспільно-політичних умовах, то симпатії журналу схилилися у бік справжньої федерації, позбавленої як аморфізму анархізму, так і централізму; базованої на суверенитеті як цілого, так і його частин.

У квітні 1912 р. М.Грушевський виступив зі зверненням до читачів “Літературно-Наукового Вістника” у зв’язку з п’ятиріччям перенесення видання до Києва. Він дав високу оцінку зусиллям редколегії з осягнення нею поставлених раніше цілей, заявив про складання повноважень редактора (фактично залишаючись і надалі шеф-редактором місячника) і закликав, “аби спільною працею удержали ми наш орган на висоті вимог і завдань нинішньої хвили нашого життя”. До завершення київського періоду “ЛНВ” (1920 р.) редколегію очолював О.Олесь.

Динамікою суспільних процесів, необхідністю оперативно висвітлювати їх плін і зміни політичної ситуації, унікальним талантом автора, його надзвичайною продуктивністю зумовлена різноманітна за предметом і формами публіцис-

тична діяльність Д.Донцова — редактора відновленого у Львові видання (1922-1932 рр.). Найповніше серед різноманіття інформацій, оглядів, рецензій, оглядів преси представлені його статті. Саме в цьому жанрі публіцист виявив творчі можливості редактора і, водночас, з найбільшою мірою аналітичності розмірковував про ідеологічну та естетичну природу української нації. Багатогранні за змістом і виражальними засобами статті Д.Донцова умовно поділяються на два цикли: політологічний та літературознавчий.

Філософія першого циклу статей органічно зумовлювалася реальним станом української суспільної думки в 20-х роках минулого століття, коли зневірена у власних силах інтелігенція, що завжди була генератором ідей, гарячково “чіплялася” після поразки визвольних змагань за привнесені ззовні концепції, які проповідували “універсалізм” моделей облаштування держави (особливо, соціалістичних), по суті, так чи інакше штовхаючи до втрати власного бачення майбутнього, до залежності від інших — “цивілізованіших” і самостійніших націй, до невиправданого знецінення рідних традицій і національних коренів. Застерігаючи українських політиків від такого безпам’ятства в ім’я нібито благородних пошуків ефективнішого, сучаснішого шляху розвитку, Д.Донцов намагався осмислити фундаментальні, методологічні проблеми функціонування повноцінної нації: “Лише тоді може нація утриматись, коли черпатиме правила свого життя не з сектантських заповідей, а з понять та ідей, що постали в безнастанній боротьбі поколінь за збереження предківської землі і роду, — наголошував він. — Нація є те, що протиставляє себе географічно, історично і політично своїм сусідам. І тому, власне, старалися ці останні знищити в нас поняття про нашу географічну відрубність

(Малоросія, Малопольща), спомин про власне історичне минуле, про переказані дідами власні політичні змагання. Бо коли ми позбавлені сього, коли перетяті узли, що лучать нас із минулим, різниці між нами й сусідами затерті; коли наша територія — є їх територія, наша історія — їх історія, спускаємося ми до ролі американських іммігрантів, людей з традицією, забутою за океаном, людей, з яких можуть постати рівноправні горожани нової, придбаної вітчизни, але ніколи нація з власними політичними змаганнями...”

Уроки поразки визвольних змагань в Україні 20-х рр. за свідчили (в теоретичному сенсі) кризу двох провідних на той час національних ідеологій — монархізму (в особі Гетьманату) і демократії з її соціалістичними модифікаціями. Заглиблюючись в аналіз новітньої політичної ситуації з нагоди п'ятитття проголошення незалежності України, Д.Донцов добачав головну причину поразки в недостатній революційності руху: “Демократичний Київ... не витримав першої огневої проби через те, що зачасто оглядався на мертві “демократичні засади” і замало звертав увагу на єдино спасенний “революційний чин”. Українській демократії ходило про вірність догмі, а не про розворушення, не про зревольтування мас блискучим маревом утопії; про компроміс, а не про абсолютну ідею. Совіти робили навпаки і тому наразі виграли”.

З його погляду, широкі маси не підтримали достатньою мірою українську демократію, бо та не мала чіткої програми, енергійності, впевненості в можливості її реалізації доступними їй засобами та відповідальності за кардинальні зміни в суспільстві. У свою чергу, слабкість “монархістів” (гетьманців) впливала з недооцінки ролі мас. Роблячи політичну ставку головним чином на селянство як нібито консервативний прошарок суспільства, вони не враховували при цьому най-

більшої суперечності, яка об'єктивно виникала між революційною “стихією” та монархією, що відкидала “анархізм” руху, не спробувавши зробити його організованим чинником, продуктивною силою втілення національних ідей. Тому Д.Донцов відхилив концептуальні засади “національного монархізму” й “соціалістичної революції” (не більшовицької. — Ю.Ш.) на користь ідеології “національної революції”.

Передбачаючи неминучу кризу “совітського” режиму через неможливість органічно еволюціонувати й цивілізовано розвиватися, він об'єктивно прогнозував новий вибух народного руху, який мав би можливість домогтися успішного завершення тільки маючи виразний націоналістичний характер і рішучий провід з “нових” людей — свідомих власного покликання і політичної мети. І тут автор був безкомпромісним: “Криза нашого націоналізму не в тім, що нація “не дозріла”, не у вадах “програми”, лише в браку людей. Наша трагедія була в тім, що на чолі зревольшованої маси опинилися діячі з чисто мировим складом психіки, роз'їджені сумнівами щодо життєвої сили нації, нездібні ні до ризику, ні на широкий жест, наділені всіма вадами й чеснотами переконаного філістера і ні одною з тих, якими відзначаються ті, що ведуть маси. Не говорю тут про низші верстви, ані про деякі виїмки, які і в нас були; говорю про загальний тон нашої правлячої “аристократії”. А серед неї дійсно тяжко знайти хоч кілька маркантних індивідуальностей, чи хоч оригінальних постатей, яких можна би було в сім відношенні поставити, напр., на одну дошку з такими, немов з мармуру вирізьбленими фігурами, як Держинський і Ленін, не кажучи про інших”.

Його непримиренними опонентами вважалися ті політологи, що так чи інакше розмивали значення національного фактора в утвердженні державності. Журнал опублікував

невідомі листи М.Драгоманова до В.Навроцького, датовані 1873 р. з аналітичним коментарем Д.Донцова, в якому критикуються характерні для соціалістів погляди, що мали пізніше фатальний вплив на українську політичну думку, ставлячи її в безпосередню концептуальну “підпорядкованість” російській твердженнями про необхідність визнання “спасеності російських культурних впливів” для всієї України, про пріоритетність класових інтересів певних верств населення перед національними. І, по-третє, акцент з опору пануванню чужої нації переносився на боротьбу лише з російським політичним режимом в особі царизму. Такі погляди були тим шкідливішими для національного руху, що висловлені були саме М.Драгомановим: “Певно, що можна назвати заслугою Драгоманова домагання активно боротися за соціальні потреби українського демосу: але він підпорядкував сим соціальним інтересам — інтереси того ж таки демосу як члена окремої раси, і тим ослаблював його відпорну силу в тій боротьбі народів, яка шаліла в цілій Європі, і яка вже тоді заповідалася і в Росії... Драгоманова виставляють у нас апостолом нової України. Він ним не був. Ukraine militants не має в собі нічого з його ідей, а, головне, нічого з духа сих ідей. Драгоманов виставив примат соціалізму і космополітизму, вона — примат нації. Він — еволюцію і гуманітаризм, вона — боротьбу і національний егоїзм. Він — російський Схід, вона — латинсько-германський Захід. Він — “паліївщину”, вона — мазепинство... Він став ідеологом України, але іншої”.

Публіциста особливо хвилював стан української політичної думки з огляду на те, які оригінальні ідеї, концепції створила вона в сучасності, сповненій глобальними переминами суспільного життя. Але природним мав би бути стан динамічних пошуків теорій, здатних організувати маси, запанувати

над хаотичними катаклізмами воєнно-революційних збурень. Системно аналізуючи зміст діяльності конкретних партій (головним чином, соціал-демократичних), їх програми, Д.Донцов наочно спостеріг засилля старих гасел, гру в термінологію, умоглядність підходів до вирішення нагальних проблем, а за всім цим — приховану байдужість (епатовану під професіоналізм політики), невміння бути творцями новітньої політичної дійсності, переінакшування чужих думок і теорій, схильність до безкарної зміни політичних переконань: “*Atrophia cerebri*” робить серед нас страшне спустошення. Симптоми сеї хвороби слідно в політичній думці, в пресі, в гуморі нації, в товариськім і культурнім житті. Поруч з нею йде вульгарна самозакоханість, обмеженість, параліч волі, оспалість творчої думки, конвульсивне тримання старих трафаретів, трусість критичної гадки, занепад почуття цивільної відваги, нездібність і нехіль до праці. Живий дух, агресивність думки, що не подається ні перед жодним відкриттям, перед анафеомою жодної кліки, ні перед обріхуванням дурнів, молода експансивність інтелекту, який не лякається накинути себе масі, — все це, здається, відлетіло від нашої інтелігенції. Якийсь дух квієтизму й непорушності заволодів нею... Інтелігенція не тільки перестане бути інтелігенцією, а й утратить духовний контакт з масою. Це найстрашніше, що може нас спіткати”.

Такий підхід жодною мірою не був всепоглинаючим очорненням чи тотальним нігілізмом у ставленні до українського руху, лише — нестримним, енергійним бажанням знайти ефективніші, ніж у минулому, розв’язки українського питання. Бо, навіть і критикуючи стратегію і тактику керівництва УНР, Д.Донцов порівнював цей період у житті нації з часами “першої любові” в житті людини, що був сповнений благородною свідомістю, пробудженням високої проби самореалізації

народу. Оперативно відгукнувшись, зокрема, на підле вбивство в Парижі колишнього голови Директорії, Головного отамана військ УНР С.Петлюри, публіцист чітко побачив панічний страх ворогів української ідеї та ще одне намагання знищити її, використовуючи будь-які методи. З цього випливав той урок, що, незважаючи на визначну роль, що її відіграв С.Петлюра в історії боротьби за державність, на безоглядну любов до рідного краю, він не зумів підкорити ентузіазм суспільної стихії твердістю, ясністю мети й безкомпромісністю руху до неї.

Моделюючи можливі обриси майбутньої української держави, Д.Донцов доводить невідповідність їй ліберальної доктрини, бо занепад європейського демократизму викликаний був лише його нездатністю розв'язати проблеми, породжені світовою війною та її наслідками. Творенню ж новітньої національної ідеології, на переконання автора, заважав традиційний консерватизм сучасних українофілів, які, незважаючи на поразку, поглядів своїх не змінювали, спричинюючи цим “агонію української політичної думки”. Дійсно, ідеалістично виглядали концептуальні засади “загальної волі народу” з одночасним нехтуванням чи недооцінкою атрибутів державної влади, її установ, що могли б практично втілювати це народовладдя не лише переконанням чи розвитком моральної самосвідомості, а й примусовим дотриманням державних норм: “Ліберальній доктрині завдячуємо ми розклад нашої політичної думки і невдачу наших політичних змагань. Коли власна національна “аристократія” в наш час, коли треба не дискутувати, а командувати, зрікається аргументу сили, замінюючи його силою аргументу, — її місце займає чужонаціональна аристократія (на В.Україні — комуністи), бо “природа не терпить порожнечі”, а суспільність не може лишити-

ся без авторитету. Чужа аристократія вносить відкинутий власною аристократією елемент творчого насильства у відносини між ініціативною меншістю, що стає владою, з одної сторони, масою і “партіями” — з другої”.

Для модерної еволюції націоналізму надзвичайно важливим було, з погляду Д.Донцова, подолати його “антиклерикальну” спрямованість, бо церква, як показав історичний розвиток, у найскладніші моменти історії залишалася чи не єдиним притулком національної енергії народу. Долаючи вульгаризаторський вплив ідей матеріалізму та раціоналізму з їх експериментаторською переорієнтацією в пріоритетах, виведених логічними схемами можливого поступу за принципом хвилевих, часткових акцентів, які не завжди істинно могли пояснити глибинні духовні явища, публіцист висунув на перший план “аксіоматичний характер ідеї”, що є самодостатньою і сприймається на віру, на традицію, на мораль нації, що єднали національну ідеологію з церковною догматикою.

Критичне ставлення виявив Д.Донцов до політологічних концепцій В.Липинського, означених ним “теорією українського нео-монархізму”, бо вважав утопічними прагнення творенням певних форм державного правління задовольнити соціальні потреби та інтереси народу через акценти на класово-соціальних домаганнях. Для Д.Донцова головний фактор — незалежність нації. Тому й державний устрій потрібно обирати такий, що найкраще її забезпечить. Дискутуючи із В.Залозецьким з приводу ідеології “хліборобів-державників”, Д.Донцов відповідає на три запитання, від вирішення яких, з його погляду, залежить ефективність устрою: 1) політична влада нації; 2) провід нової національної аристократії в єдності з масами; 3) безкомпромісне поборювання ідей, що протистоять національній: “Коли ідеєю Тарговіци дійсно перейняті ціла

тактика й програма “Хл.Укр.”, то суті ідеології, яка їй тут протиставляється, найліпше відповідає назва “мазепинство”... Тарговица чи Полтава? — Се прокляте питання все зморою стояло перед нами. Останній час, аби його розв’язати так, як того вимагає майбутнє нації, а не її “традиція”...

Поступово в політичних статтях Д.Донцова кристалізовано виступає проблема проблем усякого руху, що найяскравіше характеризує його та, зрештою, визначає його зрілість і здатність бути продуктивною силою у завоюванні національної державності. Ця проблема пояснюється відносинами т.зв. “еліти” і “мас”. Характерно, що акцент вини за стан нації публіцист переносив саме на еліту народу (інтелігенцію), зокрема на її нездатність продукувати ідеї й несхибно втілювати їх: “Коли нація хоче мати власний провід, то повинна тямити, що ніколи ніякий провід не уступає розхлябаній, неоформленій масі, лише завжди — іншому проводові. Проводові, який зуміє доконати “революцію характеру” наступного покоління, який зробить з наших ідей — аксіоми, з переконань — догмати віри, щоб сиділи вони не в книжках і програмах, а в крові, щоб зачали ми дихати тою гарячою пульсуючою “емотивною атмосферою”, без якої мертві найрідніші ідеї... Коли такого проводу не видасть з себе демократія, на зміну їй прийде інша доктрина. Коли й ся не допише, — ну тоді нам знов доведеться викреслити з нашої історії одну або дві сотки літ...”

За найперший обов’язок публіцист уважав виплекати у свідомості людей засади “націоналізму”, захистити їх від нападок як космополітично налаштованих соціалістичних діячів в Україні, так і галицьких угодовців, які свідомо “інтернаціоналізували” свої доктрини, підмінюючи поняття “національний” нібито, на перший погляд, синонімічним поняттям

“патріотичний”. Патріотизм же наповнюється сенсом любові до російської метрополії, коли впроваджувався у свідомість українців (та й інших народів) стереотип, що Україна може існувати лише в братерському союзі з Москвою, тобто “культурно-віросповідальний” патріотизм підмінювався “територіально-політичним”, по суті, культивував у народі пасивність, інерцію і зводив до традиції підпорядкованість іншим, чужим впливам і способів життя. На підставі системного аналізу модерних національних процесів у Європі та Америці, де якраз йшов процес творення націй, зокрема шляхом вироблення власних позицій щодо абстрактних патріотичних ідеалів, Д.Донцов дає узагальнене визначення “українського націоналізму: “Що є сей націоналізм? Се є власна політична ідея, не “союзанська” чи “федеративна”; се — з’єднання для своєї ідеї всіх мешканців України, але не шляхом підтягування Українців до Малоросів, лише навпаки; се — традиціоналізм, лише не “малоросійський” і не “руський”, а український; се — любов до рідної землі, але як самостійного політичного осередку без будь-яких інших над собою; се — консерватизм, оскільки він поборює всякий “інтернаціоналізм”, всяку абстрактну доктрину: білу чи червону; се — здисциплінована держава, все одно, яка в ній форма правління панує; се — пошана до церкви... се — повернення рівноваги між нашою захитаною національною думкою та інстинктом мас. В ім’я сього ідеалу хоче український націоналізм з’єднати народ в одне ціле, щоб він міг вирватися з усяких “східних Європ”... Можете називати се ширенням ненависті і зоологічним шовінізмом, але лише він дає силу націям, що мислять про майбутнє ...”

Дедалі частіше й усвідомленіше Д.Донцов обирає об’єктом публіцистичних вислідів молодь, як те покоління, що мало

б засвоїти не замулені часом і політичними непорозуміннями ідеали нації, щоб досягнути їх і зробити реальністю. Для того необхідні були сильні особистості, що їх означував автор поняттям “сильний характер” і намагався окреслити головні якості, які складають “найтвердішу вдачу”, завзятість цих людей. Історичними постатями, “моторами історії”, своєрідним еталоном слугували постаті Мойсея, Магомета, Олександра, Тамерлана, Атили, Цезаря, Рішельє, Піта, Бісмарка, Кромвелля, Наполеона... Необхідними якостями лідера Д.Донцов уважав витривалість у досягненні суспільної мети; впевненість у собі й обраній стратегії; вірність переконанням, ідеї; пошуки нових розв’язків і шляхів; незламність перед невдачами чи поразками; культ успіху, замішаного великою працею; почуття честі, готовності завжди виконати свій обов’язок, нехтуючи власними інтересами. Саме в такий спосіб бачився Д.Донцову моральний гарт нації, що єдино спроможний був зробити її здатною на великі діла: “Хто виховає в собі силу характеру — той виховає те, що є єдине на потребу, бо решта приложиться! Хто сеї сили не виховає, тому програми і чужі костурі допоможуть, як мертвому кадило”.

Найпродуктивнішим чинником суспільного життя вважав публіцист “непомильний національний інстинкт”, що єдиним критерієм має корисність чи шкідливість для рідного народу тієї чи іншої теорії, тієї чи іншої дії, однозначно виявляючи фальш слів і намірів: “Історія вимагає не засад, а людей, не дискусій і теорій, а типів і характерів, які керуються не програмами, а інстинктом раси. Особливо, коли нормальне стає фантастичним, непевне — нормальним. Найбільш пристосованим до життя є той, хто є в гармонії з оточенням — таким, яким воно є”. Відкидаючи поширені на той час в українській пресі полеміки, учасники яких намагались переконати

загал в анархічності й деструктивності молодого покоління, Д.Донцов рішуче вказував на необхідні зміни методології політичного виховання: критикою чужих, ворожих українству ідей не можна їх “зломити”, відвернути від них симпатиків. Цим “фальшивим ідеям” необхідно протиставити власні нові ідеали, якими для публіциста була ідеологія націоналізму, за “догматизмом і фанатизмом” рівноварта найвпливовішим ідеологіям сучасності: “На нашу думку, це є та ж віра, та ідейна революція “в головах і серцях”, — підсумовував політологічні роздуми в журналі Д.Донцов, — без якої безплідною є найдрібніша праця громадська. Це є та “центральна воля”, що бракує нам, це є те, чого відрухово шукає молодь... Я думаю, що майбутнє буде за течією, за якою буде молодь, — такий вже біологічний закон...”

Інший цикл статей Д.Донцова у “Літературно-Науковому Вістнику” — літературознавчий — органічно пов’язаний з першим, адже саме серед творчих постатей України публіцист знайшов найкращі зразки вияву особистісних рис національного характеру — відвагу думання, завзяття та волю, володіючи якими, нація могла встояти серед розбурханої стихії новітньої епохи, не розчинившись в ній, не втративши ідеалів і високих моральних орієнтирів. Не випадково погляд публіциста відразу ж був звернутий у бік великої пророчиці нації Лесі Українки. Саме в її поезії знайшов поліфонію настроїв і енциклопедизм змістових мотивів, що органічно лучили найсильніші вияви людського духу різних народів із психологією її доби, з баченням непідробного пафосу власного народу, здатного в собі знайти кінетичну силу й вічний вогонь щасливої долі: “Для неї лиш те творить життя, що постійно переливається через границі, що вічно постає наново, як Воскреслий, що “смертю смерть поправ”; як її улюбле-

ний Прометей, що підніс руку на свого пана і Творця. Для неї — лише сей вічний шал творчості, ся вічна ребелія не дають міцним націям зледачити в нещасті, ані zdeгенеруватися в щасті; лише сей шал зуміє обернути нудний світ в хаос, а з хаосу створити новий всесвіт. Лише хто розуміє се, потрапить співати гімни життю і смерті, любові й ненависті, добру і злу, тернам і квіткам, святині і темниці, вину і крові, гімни одвазі і ризику”.

Найцінніше філософсько-естетичне кредо в національній літературі для Д.Донцова, за його ж означенням, — “думка без страху”, здатна викликати в душах людей справжній неспокій через невдоволення світом, як викликали протест несправедливість, рабство і приниження особистості. Захищаючи космічну постать Т.Шевченка від різнопартійних інтерпретаторів, публіцист емоційно видобував із Кобзарєвої поезії провідний мотив протесту і гніву проти смиренного спокою “мільйонів свинопасів”: “Свобідне і повне життя, напружена аж до можливих границь його, фантазія, що не корилася життю, а формувала його, як Бог людину, по своїй подобі; що негувала світ, бо не знаходила собі місця в його тісних границях... Не тягар боротьби і страта лякали його лише — “в багні колодою гнилою валятися”. Не кари лякався він, не того, що затулено йому уста, лиш того, що голос його залишиться без відгомону, що не удариться дзвінкою луною о уха оспалих земляків, що не зрозуміють його пророчої фантазії їх порослі цвіллю серця”.

Саме важкий земний шлях Т.Шевченка чи не найяскравіше засвідчує добровільне самовідречення від урізаних обставинами мирських радощів заради майже пекельного чистилища, коли дух людський стає провидцем і пророком нового життя. Своєю трагічною присутністю в епіцентрі люд-

ського лиха поет досяг апофеозу бунтарського спротиву не лише тиранії, а й, не менше, “німоті” земляків. Естетику Т.Шевченка побачив Д.Донцов у свідомій заміні “мертвої”, “рожевосяйної” краси гармонією драматизму, вічного горіння, незламної дії, самоутвердження й зростання, що не вписувалися у сучасні ідеологічні настанови примиренського українства. Від нього та його нападок, як не парадоксально, змушений був захищати генія “ЛНВ”: “Ідеологи українства, що капітулює, стараються скинути сього неспокійного духа з постаменту, на який винесла його нація. Він, мовляв, не мав “завершеного національно-політичного світогляду, живши переважно не на Україні”... Ах, сі критики забувають, що вони можуть жити на Україні по сорок і по сто літ, і ще не знати, як удосконалити свій світогляд, а все ж — не будуть гідні “одв’язати ремінь від ноги його”... Можна побажати, щоб відновлення культу Шевченка остаточно змусило до мовчання тих “золотосередників”, через яких духовних предків самохіть тікав з України її великий Вигнанець”. Напрочуд точні паралелі із сучасними суспільними катаклізмами світової війни, революцій дозволили Д.Донцову побачити показані Т.Шевченком закономірності “оживання” варварства минулих часів, що вривається в благодатну для нього атмосферу безжурного політичного базікання, і яке можна долати “лише вогнем кривавим, пламенним мечем, нарізаних на людських душах”.

Незвичайний погляд виказував публіцист і на постать І.Франка через призму трагізму національного відродження. Нічого неприродного не було в тому, що Каменяра не розуміли й нищили його сучасники. Так бувало з багатьма творцями нових суспільних цінностей, випереджувочих епоху. Вважаючи І.Франка “одним з найбільших творчих умів України”,

Д.Донцов ясно побачив внутрішні глибинні суперечності титана, його внутрішню боротьбу, що вимотала сили й прискорила земний кінець. З одного боку, він пішов значно далі М.Шашкевича та Ю.Федьковича з їх оплакуванням гіркої долі народу без чіткого причинного бачення діалектики панування чужих націй над рідною. І.Франко з властивим раціоналізмом відважно поставив біди й поневір'я земляків на підвалини суспільної ідеології, яскраво побачив у них не кривди долі, а “національні кривди”, своєю творчістю даючи відважне усвідомлення нацією самої себе і свого підневільного становища. З іншого боку, І.Франко, проповідуючи вселюдський гуманізм й ідеали любові, прийшов до того ж таки непротивлення насильству силою. Як підкреслював Д.Донцов, “з апофеозу терплячих прийшов він до апофеозу терпіння... Відкинення насильників привело до заперечення насильства. Раціоналізм, добра зброя в поваленні фальшивих богів, не дав йому змоги створити собі нових. Будучи негатором, він не був будівничим. Він замикав очі на те, що нема дилеми — мир або війна, лише — поразка або перемога; що нема дилеми — віра чи безвір'я, лише — правдива віра чи фальшива... Але відноситися до його очищуючої роботи, до тої титанічної роботи — розпорошення чару овіяних містиккою чужинецьких правд і цінностей, що душили нас, то перед сею роботою ми можемо лише в пошані схилити чоло. Одним могутнім зусиллям пхнула заблуканий човен нашої національної думки на цілі милі наперед і дала нам яскраву мету — вирватися з проклятого льоху, де нас зіпхнуто, на вільний світ вільних націй”.

Із особливою прихильністю оцінював Д.Донцов інтелектуальний внесок тих, хто силою власних переконань намагався розірвати, переглянути “наш затишний і вигідний

світогляд”, тією чи іншою мірою прогнозувати майбутній рішучий наступ нації. До таких провидців беззастережно за-раховував, зокрема, В.Стефаніка: “Бухнув у нього в серці племін, в яким спалилася внівець недолужна філософія втомлених життям. Над сею філософією... зродилася інша, нова, без скарги, ні жалю, тяжка, мов земля, сувора, як її право”. Тому так рішуче відкидав публіцист усілякі епітети нерозбірливих критиків, очищаючи В.Стефаніка від звань “поета безмежного смутку”, “селянського поета” і т.ін., зважаючи на їх поверховість, традиційність. Справжню естетико-емоційну вартісність письменника відкрив він у тому, що В.Стефанік “не був “реалістом”, що вмів найлаконічнішою фразою збудити в душі людини (навіть описом найбезвихідніших ситуацій) твердість, готовність опірності злу, безмежну віру в непохитність людської волі, її відпірну силу: “Затвердий він був, щоби ломитися... Його всесвіт була — земля. Їй він був відданий словом, духом і помишленням... Їй належить його любов. З неї родилась його ненависть... Любов — ніжна, але не сентиментальна; не надумана, не до “всіх”, не до “людськості”, а до своїх, і до своєї землі”.

Д.Донцов намагався розглянути в кожному з великих митців параболу новизни, зверненості до майбутнього оригінальністю мислення, концепцій, системою образності, активним ставленням до світу, вмінням збудувати над сірою буденністю власний духовний храм, до якого закликав інших. Саме так оригінально осмислив неординарну в українській літературі постать Марка Черемшини — натури сильної, здатної тонко сміятися над земними бідами, бо його кредо — не дати себе зломити тиранії зовнішнього світу, не шукати заспокоєння у сльозах, оплакуванні горя, не дати “долі” стати керманічем особистості, узгіднюючи концептуальні виснов-

ки з відомим афоризмом, що переможеним є лише той, хто себе таким вважає: “Се був одвічний, чисто анімальний пафос життя, який робить одушевлений ним колектив незнищимим, і який підгледів поет під безхмарним небом своєї декамеронівської Гуцулії... Цілий той світ, де змішано в одну красу і погань, комізм з трагізмом, — вщерть був переповнений незнищимою, я сказав би, вегетаційною енергією розросту, що не дає сій стихії згинуть, внівець обертаючи всякі спроби її викоринити... Виражена в двох словах вона є — непоборний оптимізм життя, що тріумфує над зовнішніми перешкодами і над своїм сумнівом; що не бере трагічно ні власної безпорадності, ні нікчемності; свобідний і веселий, а марнотратний, як природа, і жорстокий, як вона”.

Надзвичайно тонке вміння побачити в кожній з виокремлених ним постатей горду небуденну душу на тлі такої нестерпної для нього, приспаної недругами “української безобличності” вирізняє літературознавчу публіцистику Д.Донцова. Однією з таких особистостей, що потребувала своєрідного захисту від не в міру суворого критиканства, була мати Лесі України, поетеса й белетрист Олена Пчілка. Той самий — такий достойний для Д.Донцова — мотив чинного протесту проти експлуатації людності був провідним у творчості митця, а світоглядні засади акцентували не на способах завоювання хліба насущного, а на боротьбі за нову, достойну власного призначення людину, здатну завоювати для себе гідне життя: “Вона, не її противники, мала рацію, коли підкреслювала, що ніяке угруповання не переможе, яке не виховає у своїх членів передусім силу характеру, коли не створить людей “міцного переконання”, фанатиків ідеї. Разом з Грінченком належала вона до тих “ізгоїв” власної суспільності, які голіруч, самітні — ломили запліснілий, але твердий мур

туподумства в ім'я найвищої цінності — людської і національної гідності, належала до тих, що не вагаються стати “з громадою на поєдинок” в ім'я своєї правди. В історії воюючого українства займе постать цієї жінки одне з найперших місць”.

Водночас, Д.Донцов з гіркотою спостерігав іншої якості явища в сучасній йому Україні, де ідеологія більшовизму робила потужні спроби надати самобутній національній культурі народу специфічного імперського змісту й форми, зрусифіковуючи її та примушуючи “молитись чужим богам”. Ця тенденція вже мала місце в часи царату, привівши до трагедії українську еліту XIX ст., класичними прикладами чого стали, зокрема, постаті М.Гоголя та П.Куліша. Нині ж духовному шматуванню піддавалося покоління українських радянських письменників. Оглянувши творчість В.Сосюри, М.Хвильового, В.Поліщука, Є.Плужника, Д.Фальківського, А.Головка та ін., Д.Донцов зазначав: “І, власне, та праця, яку вимагає від нас червона Росія, запрягаючи нас у шарабан російської державності, се якби від бджоли вимагали гонити за зайцями, або від хортів — збирати мед. Марна праця знівечених душа, позбавлена всякого коріння в нашій психіці і в нашій землі”.

У цьому контексті на українських теренах зринула хвиля дискусій про культурну “приналежність” нації. Які орієнтири в цій сфері є органічними й пріоритетними для неї, на кого орієнтуватися — на “Схід чи Захід”, “Європу чи Росію”? До дискусії на шпальтах “Літературно-Наукового Вістника” активно долучився й Д.Донцов, який побачив у цій суперечці суттєву методологічну недолугість. Адже ні “москвофіли”, ні “західники”, прагнучи до наслідування певних взірців, не акцентували на активному праві творити змістові параметри власної культури, ідейної цілісності, не пристосовуючи їх до

чужих: “Питання — на Захід чи Схід?, тільки — додаток чи суть, провінція чи нація? Бо, абстрагуючись від тої чи іншої орієнтації, поки ми не наллємо форми, яку прийняли, своїм міцним змістом, що глядить у майбутнє, поки органічно не зростемося з нею, — ми все будемо іграшкою в руках чужої ідеї. Світ може числитися з нацією, що живе ідеями Леніна, якими б абсурдними вони не були, але ніколи не рахуватиметься він з нацією, яка живе перекладами з Леніна... Світ міг би числитися з нацією, що має свою відмінну релігію, що стоїть посередині між Римом і Візантією, але лише коли вона надасть сій мішанині рацію буття яскраво вирізьбленою, маркантною, своєю формою...”

При цьому, Д.Донцов однозначно орієнтував українство на Захід, вважаючи свою націю європейською, що здавна зазнала цивілізаційних впливів у концептуальному тлумаченні особистості, родинних зв'язків, законів власності та ін. Водночас, усі суспільні параметри прогресу мали саме там необхідну якісну означеність, стиль, довершеність форми, що єдино могли протистояти східній анархії та аморфності. Публіцист ясно бачив непоправну шкоду, якої завдавали “революційні шаблони” більшовицької Росії усьому по-справжньому сміливому, сильному, талановитому, стримуючи вільний розвиток думки, національної самосвідомості, вихолостивши заідеологізованою критикою навіть найяскравіші явища в українській культурі.

Кризу української літератури вбачав Д.Донцов не у відсутності зразків до наслідування, а в самому її змісті, в абстрактному народолюбстві, названому “філантропією”. Проповідаючи любов і милосердя до покривдженої людини, проливаючи над нею потоки гірких сліз, письменство (захоплене всепоглинаючим милосердям) забувало про наскрізний вплив

ідей Прометея, що зазіхнув на вогненний смолоскип самого Всевишнього: “Атрофія сеї душевної здібності, атрофія стремління розширити поле своєї влади, стати з закутого — Богом і паном, і засудила нашу літературу на безплідність. Незгасима жага далекого й непевного budouчого — головна прикмета фаустівської людини — висміювалася в нашій задемократичній суспільності... А, одначе, саме з цих емоцій било джерело найсильнішої поезії — майже цілого Шекспіра, Гомера, Есхіла, Байрона, Сервантеса, Гете”.

Справжня література була для Д.Донцова вираженням у слові світом людських емоцій, тому вона й належить до загальнолюдських культурних явищ. Її не можна, отже, розглядати за партійно-класовими критеріями, а тільки — за своєрідністю тієї культурної спільноти, з якої виріс митець. І нею є нація або цивілізація, спільна для кількох націй. Виходячи з цього, вищою спільнотою публіцист вважав не людство загалом, а континентальні феномени Європи, Азії, Євразії... Європейський континент, з його погляду, витворив той своєрідний дух героїзму, що перемагав лицарством ворожий дух схоластики й насильства над особистістю, прокладаючи людськості шлях до відродження, зростання й поступу. На відміну від європейської, в російській літературі домінувала безвольна людина, покалічена суспільством, обставинами й власною концептуальною недосконалістю. На прикладах героїв А.Чехова, І.Гончарова, Ф.Достоевського, Л.Толстого, М.Горького доводить публіцист, що саме їх зроблено шукачами правди й людських чеснот на рівні полагодження наймеркантильніших потреб, замішаних на терпінні й покорі безвольної — людини перед деспотизмом соціального устрою. Тому й висновок з дискусії впливав однозначний: “Російське письменство з його культом безволля і хаосу

не дає в нас стверднути старому варязькому первневі, до-
вкола якого скристалізувалась би сильна та відпорна на всякі
чужі впливи душа нації. Коли наша література хоче сю душу
оздоровити, мусить її перетопити в огні і залізі тої європей-
ської культури, в якій виковувалася блискуча й міцна душа
Європейця, яка любить насилувати життя по своїй уподобі...”

Нагальна потреба творити нові моральні цінності, вивес-
ти на нові шляхи народ (після трагічних суспільних потрясінь
20-х рр.) цілком мотивовано звертала погляди еліти на роз-
вій вільного белетристичного слова, що завжди було одним
із наріжних каменів духовної творчості нації. Саме перед су-
часною літературою ставив Д.Донцов завдання розкривати
потенційні сили й енергію мас, єдино спроможну виковувати
волю до життя в ім'я втілення високих ідеалів людськості:
“Що дивного, коли, відкидаючи емоції боротьби й руху, сеї
основи життя, її трагічного, що дає життю глибину і зміст, не
могла наша література в своїй арфі, якій бракувало полови-
ни струн, — викресати могутні акорди, які знаходимо в сві-
товому письменстві. Наша література хвора. Одна з причин
сеї хвороби лежить, як уже згадано, в ній самій, в декадент-
ському розумінні краси, виробленому віками рабства і зане-
падом всякої політичної активності нації. У добу розплутан-
ня всіх укритих досі енергій нації — в такий момент носитися
з ідеями пасивної гуманності і безплідного мрійництва — се
небезпечна хвороба. Ся хвороба грозить затруєнням цілому
організові нації, роблячи його невідпорним, нездатним до
великої ривалізації між націями”.

Пристрасне слово Д.Донцова зверталось, в першу чер-
гу, до молодих творців, яких уважав він “мозком нації”, дис-
кутуючи з Є.Маланюком з приводу спрямованості останніх
белетристичних публікацій початкуючих авторів, Д.Донцов

висунув найвищі естетичні критерії в оцінці кожного твору, рішуче протестував проти самоцільної погоні за оригінальністю форми — сюжету й слова, що нерідко позбавляла прозу й поезію їх глибинного змісту, бо мова образів підмінювалася поняттями, поезія — віршованим викладом, а асоціації — детальним описом об'єкта відображення: “Для того в них, як сказав М.Рильський, — “і мертвий гнів, і нежива любов”. П.Тичина навіть революції не уявляє собі “без музики”, у нього навіть грози “розцвітають”, він хотів би лише “цвісти й пливати”, або буяти, як ластівка... Розбурхане ж життя викликає в них не активне бажання вмішатися в нього, лише — “прокляття всім, хто звірем став”, хто порушив їх “рожевоцвітне”, “зоретканнопоясне” “*dolce far niente*”.

Публіцист рішуче звертав увагу всієї української інтелігенції на динамічний пульс життя, в якому вирішуються глобальні проблеми народів, де інтелектуальними зусиллями еліти витворюються потужні ідеали, здатні зламати старі стереотипні підходи до дійсності, й вони знаходять гідне відображення в літературному процесі цивілізованих націй. В українській же літературі традиційно слабкою є пропаганда засад боротьби й перемоги, моральних цінностей, з ними поєднаних. Він закликав рішуче змінити урізане світосприймання “моральних кастратів” у всьому — в літературі, політиці, мистецтві й щоденному житті.

Критерії краси та творчості, як естетичні категорії, були чітко означені Д.Донцовим у напрямі, що не розслабляє душу, а спонукає до активного життя й вироблення активної позиції особистості. Красу треба шукати в самому житті, а не втечі від нього, адже, з погляду І.Франка, вічна гармонія природи здебільшого є найжорстокіша боротьба за існування. Цілком поділяючи думку першого редактора “ЛНВ”, Д.Донцов

закликав швидше вийти з добровільного гето примітивних емоцій “травоїдної” естетики. Таким чином, обгрунтовуючи теоретичні принципи нової української етики та естетики, публіцист особливо наголошував, що їх моральна вартісність — у беззастережному відкиненні “безпредметного культу терпіння”. Людина має реагувати на удари життя як на особисту зневагу, протиставляючи йому всю свою енергію, розум, волю, великий темперамент, одним словом, яскраву індивідуальність власного “Я”, що творить з людини постать громадянина, активного представника народу й нації, свідомого власного патріотичного призначення Прометея...

НОВИЙ СВІТ І ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНСТВА

Після багаторічних воєнно-революційних катаклізмів, що потрясли Європу, в 20-х роках ХХ ст. співтовариство народів прийшло до розуміння необхідності на міжнародному рівні дійти згоди у закріпленні існуючого status quo й переходу до мирної праці, стабілізації економічного й політичного становища країн. Журнал “Літературно-Науковий Вістник” традиційно мав власний погляд на ситуацію, прагнучи аргументованим публіцистичним словом вплинути на сприйняття громадськістю **української справи як справи міжнародної**, що нагально вимагала об’єктивного розгляду й справедливого вирішення. Аналіз актуальних подій та явищ політики періодично подавався редактором видання Д.Донцовим у циклі публіцистичних оглядів під рубриками: “На світовому екрані”, “На світовій шахівниці”, “На політичному екрані”, “На східно-європейському екрані”, “До міжнародного становища”, “До останніх подій” та ін.

Виховання “упертої, інтелігентної, безстрашної волі” чинних національних політиків у досягненні стратегічних цілей утвердження України як рівноправного суб’єкта міжнародного життя — традиційний напрям діяльності “ЛНВ” у нових обставинах — осягалось і політологічно-науковим рецензуванням відповідної тематики книжкової продукції. Пробуджуючи в українцях нескорений прометеївський дух, порив до дії, в одній із програмних статей Д.Донцов гнівно розвінчував психологію змиренства й відсутність високого пориву до ідеалу: “І тому: як власні промисел, торгівля, так і українська державність є на Україні ще в царстві “божевільних” (як казав Панейко) мрій. Ховається перед чужим містом — “під тихими вербами”; перед повнотою політичного життя — в

провінціальній хуторянській “норі”, перед широкою економічною експансією — в “селянській мирній країні”. Безкрай імперіалізм заходу (і сходу) не витворив у нашій психіці жодної протиотруї. Ми не любимо “безкраїх вулиць”. Ні наш антиурбанізм (поети, С.Рудницький), ні соціалізм (Шаповал), ні утопізм (Винниченко), ні революціонізм, ні антибуржуазність, ні більшовизм (сторонники Рози Люксембург), ні “державництво” (Липинський), ні література (Рильський, Поліщук) — ніщо не має в собі гострого присмаку бунту, *passion de dominer*; скорше — внутрішнє епікурейство, а тому не ушляхетнення акції, лише її обезвартнення, культ “неделанія”. Спотворений світогляд колоністів, що хоч не раз і бунтуються, але все ж: волють сидіти на узбіччю, полишаючи великі шляхи (з їх “жорстокістю” і небезпекою метрополії”).

Журнал без особливих зусиль знаходив на світовій карті безліч підтверджень тому, як шляхетні раси і культурні нації, очищені вогнем самопосвяти, невтомно трудилися, щоб зробити зі своїх мрій та ідеалів реальність, не чекаючи “ліпших” історичних нагод і вистелених іншими битих шляхів, цілком поділяючи думку, висловлену де Валера: “Всі армії всіх імперій світу не здолають зігнути одну-однісіньку щирю й чесну душу”. Серед перших публіцистичний погляд виділив пробудження державницьких устремлінь у єгиптян, що, як піски пустелі вологу, активно вбирали конструктив новітньої європейської національної думки, формуючись як нація, заявляючи про незворотне бажання домогтися власного рівноправ'я у сім'ї народів.

Уже вкотре підтверджувалась аксіома, що нехтування національними інтересами будь-якого народу в ім'я іншого не сприяло конструктивному вирішенню проблем міждержавних взаємин. Так, сіоністські принципи декларації Бальфура

(1917 р.) заклали фундамент під багаторічний конфлікт на Близькому Сході. Класичні зразки старого світу наочно демонстрували переваги розважливого еволюціонізму в цивілізованому суспільному розвитку, що давав підстави формуванню гармонійної людської особистості і народженню нових форм суспільного життя, спертих на засадах колективізму. Таким чином особистість ставала національною, а колективна народна свідомість запліднювалася національною ідеєю в етнічних межах держави. Великим пізнавальним змістом наповнені подорожні нариси журналу, в яких з властивою жанру наочністю, переконливістю та етнографічною прискіпливістю показана динаміка розгортання національних рухів і національної солідарності на різних теренах.

Вражаючи своєю векторною спрямованістю, незворотністю, вимальовувався часописом рух Магатми Ганді в Індії — азійського речника “непротівлення злу” й водночас Месії з мечем у руці, що символізував прагнення великого народу, готового (залежно від обставин) застосувати будь-які засоби для досягнення омріяної свободи. У відточеному публіцистичному слові постає загадка Японії: “Для Японця його земля священна. La Patrie є свята річ для Француза, Німець обожає свій Vaterland, маленький острівець положений серед Срібного Моря Шекспіра — дорогий, наче кров серця, Англійцеві... Але японський патріотизм є гарячіший і примітивніший інстинкт. Є в нім і гордість раси, і племінне братерство, спадщина феодальних часів та інстинкт бджолиного вулика до своєї королеви. Відношення Японців до всіх предметів на землі і на небі може різнитися — oprіч до одного, до їх цісаря... Навіть цісареві Мейджі не здвигнуто жодної статуї, ніде нема пам’ятної таблиці на його честь, але його вітвар кличе народ, аби віддавали йому хвалу. Там, де прочане тричі

схиляються перед внутрішнім вітарем, Святая Святих, украшеним шістнадцятипелюстковими хризантемами, — там є душа Японії... Думаючи так, я схилив свою голову перед мовчазним вітарем, а глянувши вгору, помітив свій відбиток у дзеркалі, єдиний образ віри Шінто. Се був старий, грецький, але zarazом вічний і загальний символ: “Пізнай самого себе!” Японці збагнули його значення. В нім перебуває серце і душа загадки, якою є Японія”, — писав на шпальтах журналу Е.Седжвік.

Конкретика міждержавних взаємин, напружених через післявоєнну ринкову конкуренцію між розвинутими європейськими країнами та стрімко прогресуючою Америкою за ринки збуту, доступ до сировинних ресурсів, оволодіння “свободою” мореплавання і, природно, змагання у військовій сфері не заслонили у “Літературно-Науковому Вістнику” проблем російської політики із зрозумілих причин їх постійної актуальності з огляду на українське питання. Журнал на численних фактах показував подальше падіння престижу комуністичного режиму на світовій арені, його відстороненість від міжнародних договорів, ізоляцію від світової дипломатії, невизнання СРСР американцями, згортання торгівлі тощо в поєднанні з внутрішніми катаклізмами, викликаними невмілим керівництвом економікою та небаченими репресіями.

При тому, українське питання з новою напругою почало дискутуватись у польській, російській (більшовицькій та емігрантській) пресі, далі — і в німецькій, звичайно ж, головним чином у зв’язку з територіальними інтересами й акваторією Чорного моря. Журнал висловлював тривогу з приводу **недостатньої активності національної політичної думки**, будив її всіма можливими засобами: “Але ж на чім полягає завдання інтелігенції, як не на тім, щоб відкривати очі масам на

те, що є? — писав Д.Донцов, коментуючи останні події в Росії. — Бо що pomoже “відкривати очі” на те, що вже і сліпий уздрить? Але ся остання процедура є, власне, нашою національною: крий Боже, не озватися голосом протесту проти якоїсь сили — хоч нам шкідливої — поки вона ще стоїть. Ліпше яко-такo до неї пристосуватися. Як ті Щедрінські “пошехонці”, “ми визнаємо за правду лише ту правду, яка б’є нас по лобі... В свій літопис записуємо лише той факт, який має привілей бути фактом довершеним”. А упадок більшовизму поки що таким фактом не є... Розумування гарне, але чи з ним можна заглядати в майбутнє і готувати до нього народ?.. Є се наша соромливість визнати перед світом своє “вірую”... Ні до своєї релігії, ні до землі, ні навіть до свого класу (не кажучи — до нації) не прив’язана органічно наща інтелігенція, і така інтелігенція хоче взяти право когось орієнтувати, когось будити, когось виховувати!” Проблеми суспільно-політичні оглядалися системно й через концептуальне моделювання матеріального світу в контексті ноосферних явищ, досліджуваних у науковій теорії В.Вернадського.

Серйозно стурбований моральним і фізичним здоров’ям української нації, часопис ставив завдання активно працювати над вихованням сильної волі, опануванням кожною людиною власними пристрастями, бажаннями й прагненнями, закликав беззастережно вчитися цього в цивілізованих народів. Втомлене безкінечними суспільними негараздами, економічним пригніченням, українське громадянство щораз виразніше виявляло невдоволення сучасним устроєм життя, бажання конструктивної його реорганізації. Шукаючи продуктивних концептуальних засад його зміни, часопис уважно придивлявся до найпоширеніших **ідеологічних доктрин і концепцій**, намагаючись системно проаналізувати їх впливи на

маси людей у різних країнах, віднайти суспільно-політичні фактори реальної консолідації українського етносу на засадах національних ідей та ідеалів. У публіцистичних статтях досліджується генеза **європейського націоналізму**.

Змістовно-цікавими в “Літературно-Науковому Вістнику” є спостереження над явищем т.зв. **американізму**. Витворена на міжнаціональній основі держава синтезувала й закріпила нові гуманістичні цінності у процесі колонізації необжитої землі, подоланні перешкод, поставлених на шляху людини природою, визначивши пріоритет динамічного розвитку цивілізації, чіткість мети й уміння згуртувати вільною акцією в міцну громаду волю одиниць, індивідуальностей, об’єднати конституцією демократизм політичного життя і авторитетне право президента. Оглядаючи таїни “нової душі нової нації”, Д.Донцов наголошував: “Ми, що все оглядаємося на задні колеса, що боїмося вилізити з своєї клуні (де сіно таке м’яжке!), І ми, яких лякають “промені міських вогнів”, — вчімося від Америки її божевільному темпові життя, її галасливому гону наперед!.. Відкинути наші освячені віками хитання справа наліво, щоби засвоїти собі американський догматизм. Засвоїти замість нашої зневіри і панікерства, — їх віру в себе і любов до життя. Замінити нашу плебейську заздрість до всього, що над нами, — на їх демократію — щоб усе низьке стало високим. Навчитися, що вище нашого запобігання ласки всіх і вся — є національна гордість янки, що не зносить труйливого повітря інтернаціоналізму, а над собою — жодних інших рас — чи се не був би великий здобуток для нашої скаліченої душі?”

Дедалі гучніше заявляла про себе на Близькому Сході ідеологія **сіонізму**, що поставила метою силовими методами утвердити на арабській землях єврейську державу.

Журнал однозначно заперечував диктат зброї, пропагуючи виважені дипломатично-правові методи облаштування взаємин між народами, незалежно від раси й національності.

Розпалювання “класової” боротьби на міжнародних теренах, що неприховано виказувало плани російського **комунізму** з допомогою гучних гасел маніпулювати організованим робітництвом Західної Європи, призвело лише до зменшення впливів диктаторської політики Кремля, а подекуди й до розколів у лавах міжнародного пролетаріату й партій, які претендували на керівні ролі у ньому. Журнал звертав увагу читачів на небезпечність для руху демагогічних гасел ідеології, яка вмiлим маніпулюванням словом здатна на деякий час “збаламутити цілий світ”. Загальна ж тенденція була такою, що “московський комунізм... відступає перед здоровим розсудком, почуттям карності і старими демократичними традиціями західноєвропейського робітництва... Навіть панове Зінов’єви і Троцькі не вірять в існування більшовизму без скорої перемоги комунізму в Європі. Невдача комунізму там є початком кінця Совітів у Росії. Сей початок уже зроблено, і коли Україна хоче в сім процесі виступити як суб’єкт, а не об’єкт історії, то повинна зробити все, щоби кінець совітської революції не знайшов її так непередбаченою, як перший день більшовицького перевороту”.

Від самого початку в поле зору відновленого “ЛНВ” потрапляють ідеологія і практика **фашизму** із створеними ним партіями та їх програмами. При тому, загрожуюча фразеологія руху попервах не викликала у публіцистів часопису перестороги, обіцяючи сміливе оновлення національного життя, його “омоложення” рішучими й радикальними реформами. Однак, із виходом на політичну арену Гітлера з націонал-соціалістичними ідеями зростає занепокоєність місячника

беззастережною проповіддю у Німеччині “чистокровного арійського германізму”, що протиставлявся іншим національностям, а уважний аналіз його програмних засад призвів до невтішного висновку про неминучу мілітаризацію та війну, яку може розв’язати фюрер. Безумовно засуджуючи мілітаризм, “ЛНВ” через історичну об’єктивність руйнівних воєнних конфліктів намагався збагнути їх причини — і політичні, і національні, і психологічні, замислюючись над феноменом, що серед війн, які знало людство (завойовницькі, династичні, релігійні), найчастіше виникали катаклізми на національно-расовому ґрунті. Тому, мабуть, не випадково своєрідним резюме до огляду й оцінки новітнього, лякаючої своїми однозначно-категоричними постулатами ідеології став передрук журналом звернення одного з найвидатніших німецьких письменників Томаса Манна до молоді під час відвідин ним родинного міста Любека з нагоди 400-річчя Катерінеума: “В наші часи постала ідея про “гемайншафт”, яка протиставляється індивідуалізму й лібералізму минулого віку. Але великою помилкою є думати, що в житті та в мистецтві окциденту можна знищити вартість, права і привабливість поняття **особистості**, яке вроджене нам, яке, забите, народжується знову і завжди народжуватиметься, коли ми його утратимо. В ідеї “проводу” молодий колективізм знову віддає честь тій ідеї особистості, яку хоче забити, і я не знаю гарнішого образу від молоді, яка шукає провідників, готова до послуху їм. Але ніколи при тім пошанівку до авторитету не сміє вона забувати почуття **самовідповідальності і свободи**. Бо свобода, ідеалізм, відданість — нарівні з правами особистості — є незнищимі добра нашої цивілізації”.

У контексті високих моральних пріоритетів розглядав часопис проблеми **відносин суспільства і особистості, особис-**

тості й суспільства. Серед “нових політиків нових націй” увагу Д.Донцова привертає постать сербського прем'єра М.Пасіча, який своїми авторитарними методами немало спричинився до того, що Сербія не лише стала об'єктом європейської уваги, а й завоювала незалежність. При всій неоднозначності цієї особистості, М.Пасіч поставив велику мету — зруйнування тисячолітньої імперії Габсбургів — і досяг її, вписавши своє ім'я в число великих борців за національну ідею. Журнал, як відомо, не проповідував насильства, лише привертав увагу до різних історично означених постатей, які, тонко враховуючи умови міжнародного політичного й суспільного життя, виразно спричинялися до векторного розвитку власних народів. Так, цілком гуманістичним бачився внесок датчанина Н.Грунтіва у поступ батьківщини впровадженням і розвоєм її матеріальної й духовної культури, що проступає в кожному громадянині завдяки ефективній системі освітньої роботи, яка піднесла на зразкову висоту і виробництво, і солідарність нації, і повагу до рідної мови, і зразкове законодавство, і, зрештою, визнання країни всім цивілізованим світом.

Внесок у національну скарбницю може бути різним, як, наприклад, американського льотчика Ліндберга, який уперше перелетів Атлантику, однак це було на той час єдине в цьому плані досягнення, і принесено воно особистістю на вітар Вітчизни. І навіть у найсуперечливіших, найскладніших особистостях, до яких, безперечно, належав і Н.Макіавеллі, Д.Донцов умів побачити й підкреслити вияви небуденної громадянської відваги й гостроти думки, безроздільно відданої патріотом тоді ще уярмленій та розшматованій політично Італії: “Коли читаємо в наших вчених, що “погляди, висказані Макіавелі на політику, не відповідають нашим переконанням...”, то хочеться вовком вити з заздрости, що Італія мала

одного Макіавелі замість соток наших “учених” з вразливим серцем... В Італії теж колись, як у нас Мазепу, палили Макіавелі in effique. Але тепер здвигнуто пам’ятник йому, як і Гарібальді і Кавуру, але жодному австрійському цісарю, і Італія є вільна... В нас від Мазепи досі відхрещуються, на свого Гарібальді (вже неживого) пишуть пасквілі, а пам’ятники ставлять лише Кочубеям, Столипінім і Леніним, а Україна є досі під чоботом”.

“Літературно-Науковий Вістник” звертає увагу читача, з яким умінням, терпінням і наполегливістю “змодернізував серця підростаючої генерації” лідер нової Туреччини П.Кемаль, визначальною рисою якого була непохитна віра у велике призначення свого народу, вміння “злитися” воєдино з інтересами “останнього анатолійського селянина” й піднести його до рівня власних сміливих стратегічних думок, планів реформації вітчизни.

Своєрідною кульмінаційною домінантою цього проблемного циклу публіцистичних матеріалів, безсумнівно, став портретний нарис Д.Донцова про Жанну д’Арк з приводу її п’ятсотліття. У долі легендарної орлеанської дівчини автор знаходить невичерпне джерело аналогій та спостережень для розгляду актуальних аспектів вічної дилеми відносин “героя та юрби”, “новатора й скостенілої старої ієрархії”. Досліджуючи цю легендарну особистість уже після таких відомих літераторів, як Вольтер, М.Твен, А.Франс, Ф.Шіллер, Б.Шоу, Д.Донцов (услід за останнім із названих авторів) акцентовано наголошував, що найзнаменнішим у подвижництві Жанни д’Арк була незламна ідея незалежності, ідея вітчизни, що виразно виокремлювалася рисами новітнього націоналізму. Тимчасово розбитим французам (поневолювачами — англійцями) **вона приносить віру**, декларуючи власне credo: “Я

хочу увільнити вас від страху”. А коли їй кричать, що ніхто не йде за нею в наступ, відповідає, що й “не гадає оглянутися назад, чи хто йде за нею чи ні”. Певна, що такі підуть: “Що, зрештою, вчить нас історія тої доби найважливішого: Жанна д’Арк згинула як “єретичка” в обороні аксіоми майбутнього — єдиної, вільної Франції, в боротьбі з аксіомами сучасного та його негідними оборонцями. Але, згинувши, вона перемогла... Хто хоче знати, як з найглибшого занепаду постає душа великої нації, як перемінюється зневіра в завзяття, а ганьба в славу, хай студіює історію Жанни д’Арк”. Той же незборимий пафос людської енергії, що підносить особистість без зайвого моралізаторства до дії, чину, роботи, діяльності, які виконуються “радісно й гордо”, гарантуючи вартісні здобутки, виокремлює журнал із оптимістичної творчості англійця Р.Кіплінга, однією з бравур якого став афоризм: “Треба великої відваги навіть, щоби вдосвіта покинути теплу постіль, не кажучи вже про марш у бруді і в холоді, назустріч смерті...”

Від легендарно-романтичних екскурсів часопис знову повертається до реальності, досліджуючи публіцистичними методами діяльність найвідоміших політичних постатей Європи, спостерігаючи тенденцію логічної зміни авторитетів під впливом нових суспільних ситуацій, які неможливо, догматизувавши, штучно стримати чи зламати без урахування динаміки їх розвитку. Незважаючи на виняткові особисті дані, передовсім на надзвичайну силу характеру, яскраву індивідуальність, вимушений був піти в політичну тінь французький прем’єр Ж.Клемансо, відкриваючи дорогу до нового поступу батьківщини, до приходу іншого лідера, що впевнено новів народ у майбутнє. Висновок для “ЛНВ” — однозначний: “Сильна індивідуальність є підставою кожного родиму і лише той родим хилиться до занепаду, який не в стані біль-

ше такі індивідуальності з себе видати...” Кожна нація мусить навчитися вчасно враховувати всю сукупність нових суспільних фактів, виробляючи і теоретичну платформу, і тактику лише з урахуванням реальних політичних важелів, маючи при цьому сміливість відкрито й виразно заявити про власні наміри та інтереси перед світом, — таке резюме зроблено в публікації, де прослідковано саме таке тонке вміння в концептуальних вислідах одного з найцікавіших політиків Англії В.Черчіля. Водночас, наголошувалося на безперечній шкоді, яку завдають націям суспільні теорії, витворені окремими особистостями з огляду на їх амбіції, “оригінальні” літературні вправи чи інтелектуальні експерименти. Вони нерідко є привабливими й ефективними, але їх реалізація може призвести до непередбачуваних наслідків.

Парадоксальні відхилення від гармонійного сприймання суспільних процесів і невміння чи небажання знайти справжні гуманістичні вектори розвитку народів бачаться журналістові в “аномальних” чинниках духовного єства їх лідерів, що вказують однозначно на відсутність гармонійного розвитку їх особистості, переважання тих чи інших рис вдачі чи характеру, що, стаючи акцентованими, гіпертрофують відображення, імпульсивно приковуючи увагу людей до об’єктів хвиливого зацікавлення, витворюючи з них догмати теоретико-ідеологічного плану. Вони ж, не отримавши пізнішого підтвердження у суспільній дійсності, “вдаряють” по всій суспільності у певний проміжок її історичної долі чи шляху. Через те так уважно й ретельно досліджуються на шпальтах часопису проблеми **гармонійного розвитку особистості** з виділенням конкретних її рис і особливостей, які багато важать у її повноцінних реакціях на реальність і процеси, що в ній відбуваються. Питання ставляться не інакше, як “відродити” в лю-

дині та суспільстві філософський світогляд, організувати всю систему духовності в гармонійному взаємозв'язку людини й середовища як умову якісно нової зміни у формуванні повноцінної української нації, здатної створити незалежну державу: “У нас утверджується віра, що наближаємося до здійснення нашої державної мрії. А може, одночасно з прапорами своєї політичної державності замає радісний прапор нової держави духа, що покладе край анархії й витворить центр, духовне ядро, гору спасення... Розпалім же тугу за **героем духа** — і він явиться. Мрією нашого життя мусить стати **зустріч з тим генієм у своїй державі**, щоб, хоч умираючи, могли ми шептати: “Нині відпускаєш мене, бо виділи очі мої спасенне Твоє”.

У своєрідній системі духовності акцентовано підносила **здатність людини до чину, продуктивної діяльності**, спрямовані на високу мету — беззастережне самовіддане служіння Україні. Під цим оглядом пропагувалися відвага та її психологічний елемент — насолода від ризику й потяг до нього як антитеза ментальному спокою і застою, “оберіганню” їх за будь-що, коли небезпека подалі від власного порога. У свою чергу, ризик виказує здатність до змагання, поборовання перешкод. Хвилинна невдача лише розпалює готовність до протесту, боротьби. “Любов до небезпеки”, на думку часопису, споріднена з “**духом посвяти** — найшляхетнішим і найчистішим із почувань, які складаються на поняття відваги... Тут маємо діло з людиною-мучеником або запаленим мрійником, що лицем до лица зі смертю, перенятий лише почуттям суворого обов'язку віддати себе цілого, без жодних “але” якійсь справі”.

Журналу не імпонує звична для обивателя і традиційна філософія любові до спокійного життя, висловлена ще од-

ним із героїв Гомера, який волів бути “аргонським гречкосієм”, аніж володарем у царстві мерців. Цей принцип був фатальним для героїчних вчинків, які, як правило, вартують життя, але для їх творців є істинною нагородою, самоствердженням, щастям. З пієтетом заглиблюється “ЛНВ” у природу героїзму, досліджуючи його можливі мотиви й “безумства”, моделюючи фантастичну творчу силу героя: “Тоді, як різьбяр, маляр, музика або поет мусять запозичувати ззовні, щоби здійснити свій образ у мистецькому творі, — герой здійснює його в субстанції власної енергії. Своім вчинком він віддаляє світ образів від світу дійсності і творчим жестом забезпечує світові, який він носить у своїй думці, **перевагу над світом, що існує зовні**”. Звідси виводиться сентенція про **духовну потребу чину**, а не засобу існування. Чин є смислом настільки, наскільки дає можливість змінити суспільство, звичний порядок речей і від того набиратися натхнення, нових сил для подальших дій. Багатство внутрішнього життя людини і “смак до зовнішнього чину” — поняття нероздільні. Кожному слову має відповідати діло. Потрібно навчитися творити із власної мети ідеал для інших. Людина чину не шукає оплесків; діло є потребою серця, як у коханні: “Чинити — значить вибирати щохвилини з заплутаності фактів та обставин просте питання, можливе для порв’язання в даний момент... Коли людина чину пише мемуари, то значить, що вона перестала розуміти свою добу”.

Звичайно ж, розмірковування про морально-етичні цінності особистості не були для редакції метою. Так чи інакше, вони виходили на ідеолого-політичні параметри української нації, оскільки йшлося про її спроможність у новітні часи стати активним чинником суспільного життя. І в цих проблемах найактивнішу позицію займав редактор “ЛНВ” Д.Донцов.

Прискіпливо аналізуючи українську ментальність, автори незмінно робили наголос на необхідності виховання у загалу почуття суспільної моралі, почуття обов'язку перед суспільністю, долання пристосуванства, недовіри й підозрливості у всьому, що не стосувалося самого себе. Я.Окуневський, осмислюючи численні негативні факти дійсності з народних першоджерел, емоційно резюмував: “Український народ свої вимоги до життя на такий низький рівень ставить, ся проклята вдача приспособлюватися до найгірших зовнішніх обставин, той проклятий очкур і та довготерпеливість, се є, що мене в душі найбільше болить. Інший народ з іншою вдачею, не такою довготерпеливою, вже давно не видержав би і все в пух і прах розбив би і в тій боротьбі або би з честю загинув, або би собі життя ліпше і краще устроїв...”

У національному житті лише геройський дух народу може витворити чудеса в поступі суспільства. Міщанське самозадоволення, натомість, лише продовжує агонію безвиході. Публіцистичне слово сполошним дзвоном будило в людно́сті жагу до “політики множення”, а не “додавання”, тобто пристрасті воїна, який один лише може відчути насолоду перемоги над обставинами і собою: “Дух меркантилізму перелічує видиме; героїчний дух — рахує невидиме... І героїзм має рацію, бо якраз невидимі вартості є єдиним і правдивим капіталом кожної людини і кожної нації”.

І вже вкотре для підтвердження власних теоретичних сентенцій журнал вдається до найповнішого джерела — **традицій**, які поважно студіював за багатогранною і багатоаспектною українською історією, історіографією. Найгостріша дискусія спалахнула на сторінках часопису з приводу батьківщинних коренів українства у зв'язку з постійними непорозуміннями щодо початків заснування Руської держави й ети-

мології терміна Русь. Детально аналізуючи наукові теорії й опубліковані на той час відомості, М.Кордуба висловлює кілька гіпотез, згідно з якими Руська держава постала під впливами цивілізаційно-міграційних процесів на навколишніх територіях. Лише в кінці ґрунтовної розвідки на цю тему, ніби піддавшись впливові предківського інстинкту, висловлює тезу про доцільність шукати пояснення ймення батьківщини в рідних джерелах, зокрема в народних піснях, де часто згадується “дівоча **руса** коса”, враховуючи всю неоднозначну збірність досліджуваного поняття. Значно виразніше й категоричніше ця концепція прозвучала в публікації К.Чеховича: “Українська наука мусить йти твердим шляхом самостійного досліду, залишаючи на боці трясовину всяких апріорних формул, а вже найбільше тої, що Українці — це частина колишньої “руської” (т.зн. общеруської) цілості, і то така частина, яка від тої цілості щойно завдяки зовнішнім впливам в історичних часах “відірвалася” чи “відкололася”. У справі початків української нації лише самостійні наукові дослідження приведуть нас до пізнання дійсної об’єктивної правди, чистої від усіх національно-політичних тенденцій сусідів”. Рішуче виступив проти нападок офіційної російської науки на актуальну дискусію, яка вважала її предмет (розсліди про печатки української нації) “запізнаним анахронізмом”, І.Огієнко. Він однозначно і мотивовано захищав самоцінну оригінальність й історичну першорідність української культури, витвореної древнім українським народом. У такому ж контексті розгорнуто аргументацію і в інших публікаціях за цією темою.

Однак, ґрунтовні розвідки мали лише підтвердити ті проблеми, які українство мусило розв’язати в реаліях нового світу, щоб відчувати себе повноцінним народом у колі цивілізованих націй. На тлі марксистської суспільної “зрівнялівки” знач-

но зростала роль правильного усвідомлення значення національної еліти, адже, на переконання журналу, від її інтелекту безпосередньо залежав науковий, мистецький, економічний поступ усього народу: “Роль духовної заразливості (contagion mentale) в більшості історичних явищ є велика. Без неї не було б жодного вірування, що стало потужним чинником в історії... Вона дозволяє розгорітися широким рухам, новим течіям громадської думки, через них теж родиться душа епохи”. Публіцистика мала яскраво розпалити ватру **патріотизму**, щоб **завжди в народній душі звучала неповторна мелодика національної пісні**. І саме палке і пристрасне слово “Літературно-Наукового Вістника”, витворене, за висловом В.Липинського, кров'ю серця і соком нервів, було в усіх найскладніших ситуаціях міцно пов'язане з настроями доби, в якій зродилося, з радіощами й болями поколінь українства, назавжди ставши елементом культурної і життєвої спільноти народу, навіки поименованого **українською нацією**.

ОСЯГНЕННЯ НООСФЕРИ

У листі від 23 квітня 1921 року Володимир Вернадський (1863-1945 рр.) звертався до Агатангела Кримського: “Пишіть по-українськи, бо тут я можу чути українську мову тільки від моєї дочки... та часом рідко від кого-небудь з українців...” В. Вернадського справедливо вважають родоначальником цілого суцвіття наук і напрямків — геохімії, біогеохімії, радіогеології, творцем багатьох наукових закладів, в їх числі, або в першу чергу Академії наук України, першим президентом якої він був.

У серії нарисів “Наукова думка як планетарне явище”, “Простір і час в неживій і живій природі”, статтях “Етика (80-ті роки ХІХ ст.)”, “Природознавство і філософія”, “Про відповідальність учених”, “Про роль особи в історії”, “Про загальний хід розвитку філософії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)”, “Про важливість охоплення явищ в їх цілісності”, “Математика й природознавство”, замітках з історії філософії, щоденниках, листах та інших працях домінантою філософських роздумів В. Вернадського над буттям стала людина, в загальному плані тотожна для нього з усім живим, природним, з біосферою, як певною геологічною оболонкою планети Земля, що визначається своєрідною організованістю з певним обмеженням, закономірно встановленим місцем мікрорівнів.

Протягом мільярдів років складалась із взаємодії складних геологічних сфер вразлива оболонка планети — біосфера, поступово пробиваючи життєві ростки, шукаючи ту рухому рівновагу, дуже мінливу в межах простору й часу, підвладну проникненню космічної речовини й енергії: “Чим ближче наукове охоплення реальності до людини, тим обсяг, різноманітність, поглибленість наукового знання неминуче збіль-

шується. Безперервно зростає кількість гуманітарних наук, число яких теоретично безкінечне, бо наука є творінням людини, її наукової творчості та її наукової роботи; меж шуканням наукової думки немає, як немає меж безкінечним формам — проявам живої особистості, особливо людської”.

Життя у виявах людської особистості настільки змінює біосферу, що вимагає пильної уваги і з боку людини, і з боку науки. Водночас, наукове поняття життя для В. Вернадського не замикається людиною чи планетою. Він філософськи виводить його в космічну реальність з її вимірами простору, часу, матерії та енергії, хоча й не ототожнює з термодинамічними й хімічними спектрами біосфери. У зворотному ж плані, пізнання людини не замикається точними межами наукового знання чи експерименту: “Допущення життя як особливої властивості, що може проявлятися поза конкретним зв’язком з функціями живого організму, відкриває широкий простір в біології проникненню в неї філософських, не кажучи вже про релігійні, містичні уявлення... При такому розширенні поняття життя припустимі й інші уявлення про місце її вияву, з якими доводиться рахуватись... В проявах окремих осіб — для людини, окремої особистості, яка в ряді випадків різко відходить від середнього рівня”.

Розмірковуючи над безмежністю “поля життя”, В. Вернадський любив наводити класичний приклад із філософських бувальщин Лейбніца. Той, знаходячись в саду, звернув увагу оточуючих на неповторність кожного листка на дереві, хоч належали вони до одного біологічного виду. Цей вихідний постулат служив для В. Вернадського методом пізнання людської особистості, що утверджує відсутність двох тотожних індивідуальностей, не відрізнених одна від іншої. Вчений вважав особливою справою життя мислячої особистості

усвідомлення нею необхідності пошуків наукового розуміння оточуючого: “Наука й наукові організації створились, коли особистість стала критично вдумуватись в основу оточуючих знань, і шукати свій критерій істини... Особистість невіддільна від філософського розмірковування, а розум не може дати для нього мірку, цілком охопити всю особистість. Філософська істина завжди може бути піддана сумніву вільною шукаючою особистістю”.

В. Вернадський закликав людину глибоко й самостійно розмірковувати над оточуючим, жити свідомо в своїх власних межах: “У самому собі, в розмірковуванні над своїм Я, в заглибленні в себе — навіть поза подіями зовнішнього для особистості світу — людина може здійснювати найглибшу філософську роботу, підходити до величезних філософських досягнень”. Хоча, звичайно, він безапеляційно визнавав пріоритет наукового знання з його апаратом, емпіричною базою для точнішого пізнання дійсності. А тут бувають, зачасти, важливим саме факти, узагальнення, системи й класифікації, які не абсолютизують індивідуального вияву особистості, як це буває в філософському, релігійному чи художньому світосприйманні, баченні, поясненні.

Людина в біосфері невіддільна від неї, відчуває її всіма своїми органами й реакціями в безпосередності, не може нехтувати прогностичними науковими знаннями, як планетарними, так і космічними, для заглиблення в суть процесів, визначення її поведінки, в свою чергу, проникнення свідомо в людську особистість, формуванні її.

Справжнім прозрінням В. Вернадського було те, що він побачив, відкрив і обґрунтував значення і незворотний вплив в еволюційному процесі нової геологічної сили — “наукової думки соціального людства”, яка впливає на зміну біосфери,

а та поступово переходить в новий стан — ноосферу. Цей поступовий, закономірний рух людства протягом багатьох тисячоліть співрозмірний сьогодні з геометричною прогресією, створює в біосфері й нові тіла, й нові природні явища. Людина має зрозуміти, що не є “господарем планети”, і не від її волі, а саме від стихійного, об’єктивного процесу в біосфері, від якого вона залежить, як одне з природних явищ, складається чи руйнується її органічне життя, майбутнє. Тому цивілізація не має бути руйнівною, призвести до самознищення людства: “Наукове знання, що проявляється як геологічна сила, створююча ноосферу, не може приводити до результатів, які суперечать тому геологічному процесові, творінням якого вона є. Це не випадкове явище — коріння його надзвичайно глибокі. Протягом довгих поколінь єдність людських суспільств, їх спілкування та їх влада — прагнення до вияву влади над оточуючою природою — проявились випадково, перш ніж вони виявились і були усвідомлені ідеологічно”.

Вченого по-справжньому турбує творення людиною нестійкого становища в біосфері, яке може викликати великі нещастя, а в майбутньому й катастрофу світової цивілізації. Хоча, рахуючи наукове знання головним джерелом до розвитку ноосфери, він висловлює впевненість, що саме це доказове знання виявить визначальний вплив на розумовий розвиток людства у всіх сферах — і в державній, і в політичній, і в економічній, і філософській, і моральній. Катастрофічним при певних умовах може стати повне захоплення людиною біосфери для життя при недостатньо цивілізованому рівні взаємодії та взаєморозумінні між окремими частинами людства, адже “ніколи в історії людства інтереси і благо всіх, а не окремих осіб чи груп, не ставились реальним державним завданням”. Він говорить як про реальну проблему — свідоме

регулювання народжуваності, продовження життя, ослаблення епідемій, які загрожували б людству.

Показово, що вчення В. Вернадського не замикається біо- чи геосферою. Вже саме висунення спочатку гіпотетичної, а потім — і аксіоматичної ідеї про реальне існування ноосфери для вченого, природно, було виходом на соціальні її аспекти, невідривні від державних утворень, політичних течій і їх програм. На якій основі досягти взаєморозуміння? Як спрямувати пізнання і впливи на біосферу, уникнути руйнівних наслідків? Бо розуміння невідворотності проблем, реальні впливи людей на середовище й взаємовідносини між собою, виявлені складним досвідом історії, на жаль, не одне й те саме: “Й релігія, і державні соціальні утворення протягом цілих тисячоліть намагались і намагаються створити єдність і силою включити всіх в одне ціле, єдине розуміння сенсу і мети життя. Такого єдиного розуміння в багатотисячній історії людства ніколи не було. Увесь час існували одночасно ворогуючі чи примирені різні їх розуміння. Таке прагнення, що зараз ніби для всіх стає ясною ілюзією, після безплідної боротьби і втрачених сил починає відходити в минуле. Бували такі спроби і в історії філософії, вони також закінчились повною загибеллю”.

Вихід, на думку В. Вернадського, логічний, сильний і відносно зрозумілий. Саме наука зі своїми обґрунтуваннями реальних процесів і тверезим передбаченням їх створює прекрасні передумови й умови для того, щоб охопити своїми концепціями все людство, дати йому наукову єдність, яка може при певних умовах забезпечити і єдність ноосферичну: “Вперше в історії людства ми знаходимось в умовах єдиного історичного процесу, що охопив всю біосферу планети... Матеріальна, реально безперервна пов’язаність людства,

його культура — неухильно й швидко поглиблюється і посилюється”. І саме цю загальнообов’язковість і очевидність наукових істин в ноосфері мають допомагати утверджувати в свідомості планетян інші духовні побудови людства — філософія, релігія, художня творчість, побутова сфера здорового глузду і вікові традиції народів.

Наукове знання незмірно поглиблюється, коли точкою пересічення його координат стає людина, а вже через неї — пізнання космосу й земних надр, де можливості ці значно обмежені. Постійне збільшення числа гуманітарних наук є об’єктивним процесом вияву живої особистості, її шукань, творчості, роботи й пізнання. Енергією, яка створює ноосферу, В. Вернадський вважав “енергією людської культури”, називав її новою формою “біогеохімічної енергії”, що, на щастя, за його спостереженнями й передбаченнями, не має певних рукотворних обмежень, а є стихійним природним явищем. В той же час, діалектично процеси ці є соціальними: “Наукова думка є й індивідуальне, і соціальне явище. Вона невіддільна від людини. Особистість не може при найглибшій абстракції вийти з поля свого існування. Наука — реальне явище і, як сама людина, найтіснішим і нерозривним способом пов’язана з ноосферою. Особистість знищиться — “розчиниться” — коли вона вийде з логічного охоплення свого розуму”.

В. Вернадський вважав процес демократизації державної влади, якщо він забезпечений “вселенськістю науки”, процесом стихійним в плані його незворотності. І хоч тривати він може протягом поколінь, для історії це лиш геологічна мить. Та його непокоїла думка, усвідомлення “основного значення науки для “блага людства”, водночас її величезної сили й для зла: “Вже зараз історичний процес вніс глибокі зміни в

поняття демократії..., реально поставив ідею державного об'єднання всього людства для створення й здійснення ноосфери — з уживання всіх державних засобів і всієї потужності науки на благо всього людства”.

Безпосередньо займаючись проблемами радіоактивного розпаду, нового, непередбачуваного для того часу явища, називаючи незвичайну силу природи “променистою”, В. Вернадський замислювався над використанням цієї накопиченої в планетарних масштабах вільної енергії та попереджував: “Недалекий час, коли людина отримає в свої руки атомну енергію... Чи зуміє вона скористатись цією силою, спрямувати її на добро, а не на самознищення? Чи доросла вона до вміння використати ту силу, яку незворотно повинна дати їй наука? Вчені не повинні закривати очі на можливі наслідки їх наукової роботи, наукового прогресу. Вони повинні себе відчувати відповідальними за наслідки їх відкриттів. Вони повинні пов'язувати свою роботу з кращою організацією всього людства”.

Ця тривога, як виявилось, не була безпідставною. Адже органічна стихійність природних процесів і стихія в їх використанні людиною вступили на певному історичному відтинку в очевидну суперечність не лише один з одним, але й з культурою, життям цивілізації. Чорнобильська катастрофа повною мірою відкрила не тільки непередбачуваність “променистої” енергії, а й цілі пласти людської психології, політизованої логіки, практичного варварства, байдужого споживацтва й безкультурності у відношеннях “ноосфери” й “біосфери”. Це вже потім на його рідній Україні вибухне четвертий реактор Чорнобильської станції. Вже потім черговий начальник пожежного караулу лейтенант В. Правик піде разом з товаришами в смертельну вахту, а листи його світлої лю-

бові до дружини Наді ляжуть на сторінки документальної повісті Галини Ковтун “Я писатиму тобі щодня...” Потім все тихше і тихше, поскрипуючи, буде зупинятись забутий шкільний глобус в романі В. Яворівського “Марія з полином в кінці століття”. Буде засновано міжнародний приз пам’яті українського кінодокументаліста Володимира Шевченка, автора фільму “Чорнобиль: хроніка тяжких тижнів” і захоронено його кінокамеру через неможливість дезактивації. Це вже потім побачить публіцист Ю. Щербак в руках своєї доньки Богдани в переддень Великодня писанку — символ життя й сонця — із зображенням атома, силуетом Чорнобильської станції з написом “Заборонена зона!”...

...Україна була й протягом життя залишалась для В. Вернадського частиною духовної ноосфери, любов до якої вчила осягати й берегти все людство. Родом з української професорської родини, в якій були “сильні національні традиції” з дитинства й гімназичної юності, що пройшли в Харкові. Пізніше, як член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, особисто знайомий з М. Драгомановим, М. Павликом, І. Франком, В. Вернадський всерйоз замислювався над проблемами підняття духовності, наукової озброєності рідного народу, став біля джерел — організаційних і творчих — Української Академії наук. В листі до Агатангела Кримського зазначав: “Я взяв на себе керівництво у Комісії по створенню Української Академії наук. Особисто я визнаю дуже важливою цю установу і з точки зору українського відродження, що, як Ви знаєте, завжди було мені дорогим, і з точки зору загальнолюдської — створення крупного науково-дослідного центру”. Діяльну участь взяв Володимир Іванович і в створенні першої наукової бібліотеки України, яка нині носить його ім’я. Працював ректором Симферопольського університету.

Засмучувався, коли його дітище — Академія — розвивалось мляво й без відповідного ентузіазму з боку залучених до цієї справи людей: “І як це складається в українській історії, що свої — бог зна з яких мет псують і нівечать найважливі свої інституції”.

Розмах його творчого мислення порівнюють з Аристотелевим чи Леонардо да Вінчі. Інтереси його виходили далеко за межі якогось регіону чи, навіть, Землі в цілому. Працював багато в Росії, Чехословаччині, Польщі, Франції, Італії, США, Англії, Німеччині, Норвегії, Японії, Індії та ін., насичуючи найсильніше з його погляду бажання — пізнання, і хоч володів більшістю слов'янських, романських та германських мов, в одному з останніх листів до А. Кримського написав: “Підводячи підсумок життя, переді мною проходять наші зустрічі. Загалом підсумок — один-єдиний підсумок: наукова творча робота і вільна культурна діяльність за Україну і рідну мову, які мені передав батько з дитинства. І я, виходячи з думок, що мені приємні, в обох течіях узяв найактивнішу, до певної міри провідну, участь. І на обох шляхах я йшов поряд з Вами. Моя наукова робота для мене, а, власне, і для Вас, вона стоїть на першому місці, але культура українського народу рідною мовою, — і наукова його творчість, і думка цією мовою в критичний момент історії нас об'єднала, і ми з Вами обрали правильно, як це видно з наступного”.

Думки В. Вернадського мали в собі той метафорично-художній елемент польоту фантазії, який дозволяв не лише анатомізувати окремі природні процеси, а й побачити життя у веселково-квітухих барвах єдино можливої єдності, гармонії й любові, що має об'єднувати всі наші зусилля зі збереження сфери існування, підпорядковуючи їй усі інші види розумової діяльності, включаючи політичну: “Людина вперше реа-

льно зрозуміла, що вона житель планети і може — повинна — мислити й діяти в новому аспекті, не тільки в аспекті окремої особи, сім'ї чи роду, держав чи їх союзів, але й в планетарному аспекті. Вона, як і все живе, може мислити й діяти в планетарному аспекті тільки в сфері життя — в біосфері, в певній земній оболонці, з якою вона нерозривно, закономірно пов'язана і піти з якої вона не може”.

Планетарність мислення В. Вернадського, діяльність якого не піддається жодному звуженню чи стереотипному прочитанню, примушує його в 1921 році, незважаючи на те, що Українська Академія наук “дорога мені”, що вона буде мати велике значення в розвитку української культури”, залишити Україну в пошуках нових джерел інформації, наукової літератури, зрештою, світового дослідницького досвіду, який не виносить дроблення наукових проблем на осколки, особливо, в галузі природознавства, вимагає загальної картини світу й людини в ньому, розуміння взаємовідносин Розуму, природних та суспільних процесів.

ЧОГО НЕ ГОЇТЬ ОГОНЬ

Так назвав один зі своїх післявоєнних романів, написаних в еміграції, Улас Самчук. Герой твору командир підрозділу Української Повстанської армії Максим Троян, стоячи на клапті розтерзаної боями рідної рівненської землі у вогненному пеклі зими 1944 року, розмірковує над розв'язками життя власного й своєї України, — не як мрійник чи фанатик, а як реаліст, перед лицем голої істини: відступитись з цієї землі, “визначеної й вимріяної їм невідомим землеміром, як тільки вони увійшли сюди з лона своїх матерів” чи перетворились під натиском танків у залузьку глину, злившись з нею навіки. Йому, як і його однодумцям, не дали виходу. Він мусив не тільки тілом, а душею своєю, останнім вчинком подолати порожнечу безрезультатної вікової війни за те, щоб довести існування прагнучого свободи й державності великого українського народу. Його земля була під ним, рушитись з неї він не міг і не хотів, обравши “тактику вмерти”. А потім був стертий з географічної карти рідний Дермань з невтомними господарями-селянами, з його традиціями й добробутом, з історією й давньою славою...

Фундаментальний аспект теорії Другої світової війни — реальне співвідношення політичних сил і його вплив на витки й розвиток визвольного національного руху. Відносно недавно стали відомими секретні сторінки радянсько-німецького договору про ненапад (23 серпня 1939 р.). Так званий компроміс із гітлерівським режимом увінчувався розподілом “сфер інтересів”, передбаченим секретним додатковим протоколом. Як засвідчують історики, з жодним передвоєнним завданням політичне керівництво СРСР, обтяжене прорахунками й беззаконням, належним чином не справилось.

(Див.: История Отечества: Люди, идеи, решения. — М.: Политиздат, 1991. — 336 с). На початковій стадії війни підтримувана пропагандою гордість країною, що здатна здолати будь-якого ворога на його території, формувала моральний настрій народу й армії, об'єднаних жорсткою державною, ідеологічною та військовою дисципліною.

І хоч згусток проблем війни практично концентрувався навколо України, про її державні інтереси мова не велась. У щоденнику О. Довженка того часу знаходимо думку: “Одним з парадоксів нашого часу є наявність у многих людей ідеї визволення Батьківщини од ярма гітлеризму без змісту самої ідеї”. (Довженко О. Україна в огні: Щоденник. — К.: Рад. письменник, 1990. — С. 229).

Видатний український кінорежисер, письменник, публіцист, який пройшов війну, звинувачений Сталіним у націоналізмі й позбавлений можливості нормально працювати, говорити про Україну, бачив на наших просторах, в містах і селах “кошмарно низький рівень життя, убогий рівень матеріальної культури народних мас”, ні на мить не сумнівався в перемозі над гітлеризмом, з болем писав у 1942 році: “Чи надивлюсь на пустелі, на кладовища чи поплачу на руїнах і перелічу мільйони втрат? А потім умру від горя, щоб не бачити, як заселятимуть тебе, мати моя Україно, чужими людьми, як каратимуть твоїх недобитих синів і дочок за німецьке ярмо, за німецьких байстрюків, за каторжну працю в Німеччині, за те, що не вмерли вони з голоду й діждались нашого приходу. Прокурорів у нас вистачить на всіх, не вистачить вчителів, бо загинуть в армії, не вистачить техніків, трактористів, інженерів, агрономів. Вони теж поляжуть на війні, а прокурорів і слідчих вистачить... Напрактикованих краще од німців ще з тридцять сьомого року”. (Там же. — С. 205).

Цей палкий чернігівчанин усвідомлював, що й після перемоги на кістках мільйонів людей буде підведена “діалектична” причинна база, і звична інерція покриє й двоєдушність, і брехолюбіє. Стереотипи виховання системою при всьому палкому патріотизмі, яким О. Довженко виділявся серед еліти тогочасної української інтелігенції, не дозволили йому зрозуміти, прийняти ідеї суверенітету України, тому її носії для нього залишались “авантюристами-фанатиками”. Любов до народу так розуміла більшість людей на тодішній радянській Україні. Трагізм історичного періоду війни полягав у тому, що в цій нечуваній сутичці двох тоталітарних систем український народ знову виявився по обидві сторони фронту. І коли йшлося про виживання однієї з цих сил, розраховувати на увагу до українського питання було утопією: “Чи можемо на щось надіятися? Дуже сумніваюся, — писав У. Самчук. — Ви ж бачите: це є крик за простором, це запізніле конкіскадорство... Розуміється, що щось дістанемо. Але ніколи не те, чого потребуємо”. (Самчук У. На білому коні: Споми́ни та враження // Дніпро. — 1993. — № 2-3. — С. 103).

Реальне життя поставило людей у конкретні умови і виходу з них не було. Ідея незалежної України виглядала ідеалістичною з точки зору прагматизму історії, але люди, які вірили в неї, несли її масам в межах відпущеного їм відрізка часу з дійсно фанатичною відданістю. Лише з позицій сьогодення можемо подивувати як чернігівчанин О. Довженко й волинянин У. Самчук, висловлюючи подібні погляди на долю свого народу, могли вважати себе політичними опонентами.

Гітлеризм у перші ж дні з усією цинічною відвертістю показав примарність сподівань на його “визвольні” кроки щодо України. Згідно сумнозвісного плану “Ост” (фактичної державної доктрини третього райху), схваленого Гітлером,

велось планомірне виселення й знищення унтерменшів з наступним заселенням “звільнених” територій чистокровними арійцями. Розпочалось шматування української землі. В серпні 1941 р. гауляйтер Франк за згодою фюрера приєднав до польського генерал-губернаторства так званий “дистрикт Галичину”. Тоді ж представники вермахту й Антонеску підписали в Бендерах угоду, за якою Одеська, Миколаївська й Вінницька області (т. зв. “Трансністрія”) передавались під протекторат румунського королівства. Дванадцять центральних областей стали рейхскомісаріатом “Україна”, а Чернігівська, Сумська, Харківська, Донецька й Луганська області лишалися в юрисдикції вермахту й відділялися від іншої території зоною найсуворішого режиму.

Як стверджує відомий дослідник проблеми В. Косик, Гітлер прагне перетворити Україну в німецьку колонію. Ідеї його все чіткіше вимальовуються із просуванням німецьких військ на Схід. Особистий радник Гітлера Вернер Кеппен записав: “Фюрер і рейхскомісар (Еріх Кох) відкинули ідею вільної України”. (Косик В. Україна й Німеччина в другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. — С. 168, 169).

Кажуть, історія не повторюється. В березні 1918 року після укладення Брест-Литовського мирного договору кайзерівські та австро-угорські війська вступили в Україну, виказавши повною мірою грабіжницькі апетити й мінімальний інтерес до її державності. Пояснюючи мотиви встановлення Гетьманства, Павло Скоропадський, який фактично діяв в умовах українсько-німецького двовладдя, помітив: “Пам’ятайте, що коли б не було мого виступу, німці, кілька тижнів пізніше, завели б на Україні звичайне генерал-губернаторство. Воно було б оперте на загальних основах окупації й нічого спільного з українством, розуміється, не мало б”. (Гетьман Павло

Скоропадський: Спомини. — К.: Україна, 1992. — С. 112). Відомий афоризм, згаданий вище, був спростований. Історія повторилась ще більшою трагедією.

У розмові представників німецької влади з членами Українського національного комітету в Кракові 3 липня 1941 року державним підсекретарем Кундтом було заявлено: “Фюрер — єдиний, хто керує боротьбою, і ніяких українських союзників не існує... В розумінні державної термінології ми не є союзниками, ми є завойовниками російсько-радянської території”. (Косик В. Україна й Німеччина в другій світовій війні: Документи. — С. 509).

Так само трагічними були наслідки воєнного періоду для українського народу й з боку сталінського режиму. Та правда, яка прийшла сьогодні із засекречених документів, дає можливість пізнати масштаби чергового геноциду українського народу (з осені 1944 року) під приводом знешкодження бандерівських симпатиків: насильницьке вивезення до Сибіру цілих районів Західної України. Як засвідчив на XX з’їзді КПРС М. Хрущов, сталінський план не був виконаний до кінця тільки тому, що українців виявилось надто багато й в СРСР просто не вистачало транспорту для їх депортації. (Див.: Мусієнко О. Україна в завойовницьких планах гітлеризму // Літ. Україна. — 1991. — 27 червн.). Та правда, безперечно, була відома письменнику У. Самчуку, який один із перших у повісті “Марія” розкрив психохроніку голодомору в Україні 1932-1933 років через драму життя й смерті від голоду головної героїні: “Ну а хто ж буде винним? Чи ті, що там високо? Чи ті, що придумали все оте божевілля?..” — питання не риторичне для героїні й для письменника.

Не будував У. Самчук ілюзій з приводу “сюзництва” з німцями. Його спогади містять замітки про неодноразові виклики

до гестапо, під час яких він уперто стверджував свою непартійність. Він дивувався деяким своїм колегам, які потрапляли в лабета фашистів, наївно вважаючи, що ті переслідують лише комуністів: “Вони ще не читали “Мейн Кампф” Гітлера, “Міту двадцятого століття” Розенберга і взагалі не дуже орієнтувалися в певних засадах імперіалістичної політики. Це те саме, що робили совети, “визволивши” Західну Україну, виарештовуючи побіч націоналістів також українців-комуністів, і що вони робили свого часу, зліквідувавши боротьбістів. Тут бралися на увагу вимоги завойовництва і поневолення, а не ідеології... Мені ця філософія була давно зрозуміла, а тому треба було відповідно діяти”. (Самчук У. На білому коні: Спомини і враження. — С. 97).

Логіка смертельної сутички двох тоталітарних режимів в роки Другої світової війни, коли не вдалося мирним шляхом поділити “сфери впливу”, дає можливість уникнути в дослідженнях однозначно-традиційних тлумачень і мотивації діяльності багатьох людей, політичних сил України, які так чи інакше брали участь у битвах на різних фронтах. Зокрема, коли йдеться про складну та багатоманітну сферу культури, яка зазнала в Україні великих репресій. Фашистами були ліквідовані всі культурні товариства, закриті наукові установи, бібліотеки, музеї, театри. Преса (близько 115 часописів) перебувала під контролем адміністрації. (Див.: Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. — Л.: НТШ, 1991. — С. 123).

На цьому суспільному тлі виник феномен видавництва “Волинь” (Рівне) й однойменної газети, яка об’єднала відомі постаті української літератури й публіцистики, проіснувала майже три роки, була затаврована радянською пропагандою, а архів її, який чудом зберігся в полум’ї війни, — на десятиліття захований під грифом “Секретно”.

Перший номер часопису “Волинь” побачив світ першого вересня 1941 року в Рівному. Біля витоків його стояли С. Скрипник (в 90-ті роки — Патріарх Київський та Всієї України Мстислав), У. Самчук, І. Тиктор, Є. Маланюк, О. Теліга, Ю. Клен, О. Ольжич, Ю. Горліс-Горський, Р. Бжеський, О. Петлюра (молодший брат Симона), В. Штуль, А. Мисечко, А. Кучерук, П. Колесник, П. Зінченко, Н. Хасевич та багато інших.

У зверненні “Від редакції” відзначалось: “Приступаємо до видання часопису “Волинь”. Потреба пресового органу, особливо в наш час, надзвичайно велика. Брак друкованого періодичного рідного слова, брак зв’язку, брак відомостей, як з рідного краю, так і з чужини, творить атмосферу замкненої порожнечі й безперспективності. Хочемо ці браки та ненормальності усунути...” (Волинь. — 1941. — 1 вересн.).

«Волинь» стала одним із перших найпомітніших українських легальних видань часів гітлерівської окупації, сформованих силами української інтелігенції, яка жила й здобула освіту за кордонами України, сповідувала державницькі погляди та бачила реальну потребу в складних соціальних умовах підтримувати в народі тенденції національної самосвідомості й самопожертви.

Редакція працювала в межах ширшої структури, якою було однойменне видавництво. Організація його роботи передбачала всі необхідні функціональні ланки, які забезпечували не лише підготовку й випуск газетного видання, але й його розповсюдження, транспортування, рекламу й одночасне розгортання ряду інших видань. Очолювали дирекцію видавництва С. Скрипник та І. Тиктор. Їй підпорядковувались секретаріат, адміністративний відділ, відділи оголошень, продажу видань і діловодства, а через головного керівника всіх

редакцій — і редактор “Волині”, редактор журналу “Український хлібороб” (П. Колесник), редактор дитячого щомісячного часопису “Орленя” (П. Зінченко) та редактор неперіодичних видань. Була у видавництва й фотолaboratorія.

Обов’язки кожного відділу були чітко означені. Так, адміністрація видавництва займалась особовими справами, завідувала нерухомістю, майном, поштою й телеграфом, “вознями, післанцями й прислугою”. Відділ оголошень організував відповідну інформацію, готував її та слідкував за розрахунками. Відділ продажу видань займався експедицією, розповсюдженням видань “в місті та в краю”. Відділ книговодства вів фінансово-касові справи видавництва.

Таким чином, редакція “Волині” працювала в структурі видавництва як творча ланка, зосереджуючи увагу на творчо-організаційних завданнях. Очолювали редакцію: вересень 1941 р. — березень 1942 р. Улас Самчук (до арешту); березень — травень 1942 р. Степан Скрипник; травень 1942 р. — липень 1943 р. Андрій Мисечко; липень 1943 р. — січень 1944 р. Петро Зінченко. Максимальний тираж “Волині” склав 60 тисяч примірників, середній — 40 тисяч. За 29 місяців існування вийшло близько 10 мільйонів примірників.

При такому тиражеві, з одного боку, й практичній відсутності комунікацій, пов’язаних з інформацією (свідоме їх руйнування окупантами й загальна розруха) — з іншого, — одна газета з її творчим потенціалом і максималістськими завданнями, поставленими засновниками в формуванні громадської думки, заповнювала велику інформаційно-пропагандистську нішу: “Будемо інформувати наше громадянство про все, що діється в широкому світі. Політика, культура, господарство, тілесне виховання й спорт, справи Православної церкви, статті з різних ділянок життя — все знайде місце на

сторінках нашого часопису... Думаємо, що громадянство зрозуміє наші наміри, і ми взаємною співпрацею розвинемо наш пресовий орган до такої міри, яка б вповні відповідала поставі й гідності нашого великого народу”, — відзначалось у зверненні першого номера “Від редакції”.

Матеріали “Волині” при відсутності фактичної місцевої влади, її інститутів та зв’язків між регіонами й окремими громадянами на окупованих землях, мимоволі виконували функції налагодження розірваних взаємозв’язків, функції не лише інформаційні, а, що не менш важливо, — організа-торські.

Високий професійний політико-творчий рівень працівників редакції в перший період, відносно безцензурний спосіб видання газети, а також спроби свідомо відстояти лінію на висвітлення національної проблематики перед гітлерівськими властями, створили передумови для більш-менш системного й масованого висвітлення цих проблем на сторінках часопису. Сьогоднішнього читача дивує сміливістю й безоглядною принциповістю лист редакції до загального відділу ге-бітскомісаріату в Рівному навесні 1942 року з відмовою розширювати друкування на сторінках “Волині” його повідомлень, й сама мотивація такої відмови: “Нам всім повинно залежати на цьому, щоби український часопис забувати оголошеннями та цінниками..., а дати більше змісту, кориснішого для народу... Оголошення чи цінники ваші здебільша локального характеру, найбільше для рівненської округи, в якій розходиться лише 1/10 нашого накладу. Решта часопису розходиться поза межі округи, а то й поза межі України. І напевно дивно українцеві читати часопис з України, де в кожному числі різні цінники чи локальні розпорядки. Розуміється, що відповідальність за вигляд часопису спадає все

в першу чергу на редакцію чи видавництво, і тому саме ми змушені подати вам всі завваги. Слава Україні! (Держ. архів Рівненської обл. — Ф. Р-280, оп. 1. — С. 1).

Зверталась редакція “Волині” й до Головного комітету допомоги українським полоненим в Берліні з клопотанням про звільнення людей з німецького полону. (Там же. — Ф. Р-280).

Звичайно, будь-яке видання характеризується не стільки декларуванням певних цілей, як тими практичними заходами, публікаціями, які їх репрезентують. І тут не можна не звернути уваги на суцвіття журналістських імен, представлених на сторінках “Волині”. І, в першу чергу, творчість на той час уже сформованого письменника Уласа Самчука, названого дослідниками українським Гомером за роман-трилогію “Волинь”, яка в 30-х роках називалась серед творів, що заслуговують відзначення Нобелівською премією. Він визначав, як керівник редколегії, політичний напрямок газети й своїм авторитетом, і безпосередніми публікаціями. В передовій статті першого номера “За мужню дійсність” У. Самчук, висловлюючи сподівання на справжню розбудову України й організацію українського народу, визначає, що головним орієнтиром політичної зрілості є не певні політичні групи чи партії, а організовані й розбудовані всі клітини національної спільності народу: “Дуже велика і дуже виразна ідея керує цим переконанням. Ім’я їй Україна. В цім слові ховається стільки, що в ім’я його можна сміливо, без найменшого подразнення національного сумління, поступитись не одним груповим забобоном”. (Волинь. — 1941. — 1 вересн.).

Поняття війни У. Самчук намагається переломити через історію, подивитись на сучасне йому лихоліття зі сподіванням глобальних змін в Україні при умові єдності зусиль її

народу й чіткості бачення ним мети — створення незалежної власної держави: “Тепер війна ведеться не лише на фронтах... Тепер війна залазить кожному в душу... Для нас, українців, війна не припинилася з 1914 року. Коли хто вважає, що роки 1920 по 1939 були для нас миром, той робить основну помилку, бо за одним махом забуває, що сам пережив, що сам втратив, що сам пожертвував. А це називається історичною легковажністю... Не тяжко пригадати ті мільйони й мільйони людських жалів, болів, заслань, розстрілів і, нарешті, страшні голодові дні в Україні в роках 1933-34. Це на Сході. А на Заході? Те саме, але швидко забутий кошмарний сон пацифікацій, ревіндикацій та Картузьких Берез”. (Самчук У. Війна. — Волинь. — 1941. — 23 листоп.).

У. Самчук не сприймав сталінізму й ідеологічно, й фактичного суспільного ладу, спрямованого на нищення особистості. Серед основних аргументів через всю творчість проходить голодомор 30-х років з багатомільйонними жертвами: “Цифра ця вистарчальна, пане Сталіне, щоб ми, українці, щоб наші нащадки й наша історія поставили вам у самому центрі України гігантський пам’ятник прокляття й жаху. Ті матері, що з голоду пожирали своїх діток, ті гори опухлих тіл, ті розсипані по нашій святій землі кістяки, напевно не минуться вам так, як викурена вами знаменита люлька”. (Самчук У. Сталінові “Pro memoria”. — Волинь. — 1942. — 5 березн.).

Притому, публіцист далекий від ідеалізації тих чи інших сторінок історії. Як аналітик, він пробує взяти з неї уроки й передати їх сучасникам. Один із епізодів, який на часі став темою статті, — 28 січня 1918 року, коли українська молодь з піснями виїхала зі столиці України під станцію Крути, щоб там умерти в борні з “північною навалою”. Ідеалом молоді була своя духовність, державність і суверенне життя:

“Заповіді нашого часу змушують нас і на свято Крут дивитись під кутом, що нам сьогодні є міродатним. Молодь наша хай дивиться на Крути і хай бачить в них те, що треба. Але одночасно хай не заплющує очей на ті хиби, і ті недосягнення, які цяхують той великий історичний мент. Молодь мусить розуміти, що історія кожної хвилини може подарувати нам нові Крути й було б дуже недоцільним, коли б та своєрідна гола героїка без знань, без підготовки, без твердого й послідовного організованого первня перейшла в нашу традицію”. (Самчук У. Крути. — Волинь. — 1942. — 25 січн.).

Із перших же днів війни український народ ніс її основні тягарі: “її гасла, її ідеали, її основна потенційна сила направлена далеко далі, ніж ми собі ще донедавна уявляли”. (Самчук У. 22 січня. — Волинь. — 1942. — 22 січн.). Не піддавалось гороскопічним прогнозам вимріяне романтиками майбутнє, бо все ясніше приходило розуміння сенсу війни, її жорстокої філософії, й приходило бажання через вогненні рогатки цензурних наглядів донести читачеві свої тривоги й сумніви: “Що принесе нам Новий Рік? Відповісти нам на це питання тяжко. Не тому, що не знаємо відповіді, а скорше тому, що сама війна не любить сьогодні тих чи інших здогадів чи прогнозувань... Багато з того, що нас вело до цієї війни, лишилось для нас і далі мрією. Сучасна війна, крім мови гармат, не знає іншої. Всі відозви, плакати, які ми читаємо на мурах наших міст., вияв, який має багато недосказаного і який так чи інакше в історичній перспективі чекатиме ще на повну й виразну досказаність”. (Самчук У. З Новим Роком. — Волинь. — 1942. — 1 січн.).

Чи було це тверезе розуміння реальної неможливості збороти власну незалежність чужою силою, чи осягнення засад “нового порядку”, який несли нацисти в слов’янський

світ, чи намагання вкласти землякам сенс реального життя з його прагматично-вольовими принципами? В усякому разі, чітко проступає діалектика перспективи в проблемах, які У. Самчук ставить у статтях, звертаючись не стільки до окремого суб'єкта, як до народу в цілості, намагаючись формувати саме цю історико-філософсько-етнічну спільність: “Ніхто, ніде й ніколи не дарує комусь свободи, добробуту, незалежності. Бо все, що здобує не власною волею, власним розумом і напруженням власних сил ніколи не може бути тривким і вічним. Вічного, зрештою, нема нічого, але навіть та умовна вічність, яка дає тому чи іншому явищу тривалу вартість, може бути поборена лише найбільшим напруженням всіх творчих сил народу. А ми! І ми не є тут ніяким виїмком. Навпаки. Ми якраз є той конкретний об'єкт, який проситься на порядок для історичного розвитку Європи”. (Самчук У. Перед найбільшим вирішенням. — Волинь. — 1941. — 12 жовтн.).

Рожевий оптимізм і чорний песимізм, як явища одного цілого, на думку У. Самчука, не повинні стати нашою філософією, бо крайнощі не дають можливості зрозуміти дійсного героїзму реального буття — витримати й перемогти усі обставини, не втративши внутрішньої рівноваги. “Німецький вояк”, в руках якого велетенська воєнна машина, контрастує за протилежним українському народові становищем: “Невідомо хто дав нам право на рожеві окуляри, які так залюбки натягали на себе наші оптимісти”. (Самчук У. Рівновага. — Волинь. — 1941. — 23 жовтн.).

Велика навала в Україну, вогонь війни покликав У. Самчука не лише осмислити суть реальних катаклізмів, але й знайти філософсько-політичні розв'язки суперечностей для людей, до яких звертався він зі сторінок часопису. І голов-

ним критерієм стає для нього вісь: народ — держава — Україна. Полишаючи “езопівську мову” часів легальної окупаційної преси, коли кожне необережне слово коштувало в буквальному розумінні життя, У. Самчук знаходить сміливість вести мову про особливу відповідальність зосередженої людської думки й дії в найжорстокіших здвигах війни. Бо “в такий час кладеться на вагу переважно та всеобіймаюча велетенська цілість, яка характеризує повноту буття народу. В такий час йде про: бути чи не бути народу в його не тільки теперішньому, але й в майбутньому і, навіть, іноді — в минулому”. (Самчук У. Вимоги твердого часу. — Волинь. — 1941. — 19 жовтн.). Щоб опанувати цю найскладнішу ситуацію, публіцист закликає всіх бути максимально мужніми й витривалими на ґрунті погляду реальності буття.

Із кожною публікацією набирає сили й виразності тенденція У. Самчука до полемічного діалогу з народом, до якого звернуті думки публіциста і з яким він вирішив пройти найскладніше випробування. Сила духу українського народу, його майбутнє виходить на злобу дня й відсторонює всі інші проблеми: “Тепер снується безліч планів про те, що буде в прийдешньому. Снується силами, що воюють, снується нами, снується нашими ворогами. Всі ті плани здебільша мало привабливі. Вони, коли виходять з розважань сірої людини, мають завжди той основний мотив: “Ми і тільки ми!” Але є ще одна сила, яка снує свій план. То є сучасна світова війна... Одразу чесно й одверто зазначаємо, що наш народ, хай собі на нього як хто хоче дивиться, був і вічно буде на цій землі... Його свідомість, порівнюючи ще до недавнього минулого, неймовірно зросла й у наш час немає вже такого чудодійного еліксиру, який би ту його свідомість зменшив”. (Самчук У. Ясно й виразно. — Волинь. — 1941. — 28 грудн.). Апелює

У. Самчук до свідомості земляків на переломному здвигу історії, коли має об'єднатись для активних дій народна свідомість, щоб боротись за ідею до останньої можливості, не уступити в боротьбі, коли поле бою проходить не лише на землі, а й у серці кожного справжнього громадянина.

Для публіцистичного предмета У. Самчука характерна глобальність мислення, яке дає підстави бачити вільну Україну в європейському контексті. Європа — батьківщина нової цивілізації цілого світу — впала в поле його зору в результаті розмірковувань про досягнення європейської науки та економіки, способу життя та його рівня, як результату творчості вільної людини. У. Самчуку важливо наголосити, що Україна належить до цього материка не з декларативної гордості приналежністю до європейського походження й фантастично-ілюзорного уявлення про щастя, яке поруч, — а з реальної необхідності розбудити свідомість земляків для виконання свого глобального призначення. А призначення — свобода: свобода душі й тіла, свобода в просторі й часі: “Свободи нема, але вона є. Свобода душена, але вона жива. Свобода сьогодні не показовий товар у руках гендляря. Свобода сьогодні — це думка, це хотіння, це щоденний насущний хліб”. (Самчук У. Європа. — Волинь. — 1942. — 1 лют.).

Із цього хотіння й бачення свободи, бачення входження України до європейської цивілізації приходить розуміння особливої відповідальності народів один перед одним. Через словесний камуфляж окупаційної преси в публікаціях У. Самчука проступає тенденція тверезого бачення війни, в лаконічних відвертих вкрапленнях домінує думка про “глупу витрату людської снаги та енергії”, про життя, як “вічну, невловиму, жорстоку й не завжди доцільну боротьбу”: “Сьогодні кожний наш Іван розуміє, що на землі Європи не може

бути більше такого положення, щоб хтось один широко користав з дібр нашої мудрої природи... Сьогодні кожний народ хоче жити. Пристрасно, сильно жити. І хто цього тепер не зрозуміє, той рано чи пізно впаде жертвою власної недалекосяжності. Лишень свобідна, мирна, взаємно шануюча себе родина народів може керувати долею світу... Всі вони мусять чути дійсно ковалями власного життя, бо інакше, рано чи пізно повернеться те саме, що вже раз диктувалось історією. “Хто підніме меч, від меча загине”. Ці євангельські слова мають велике виправдання всіма законами, всіма досвідами життя”. (Самчук У. Піднятий меч. — Волинь. — 1941. — 27 листоп.).

Однак, україністичні сподівання У. Самчука, висловлені в його численних публікаціях з обов'язковою осторогою на окупаційний режим й дозуванням інформації, поступово втрачали сенс, оскільки масовий читач в жорстоких буднях сприймав сказане буквально, а не шукав істини між рядками. Саме життя ставило все на свої місця без будь-якої обережності й поправок. І публіцист відчував цю суперечливість, вичерпувані можливості задиркуватого буф-клоунадного прийому своєї публіцистики першого періоду журналістської діяльності у “Волині”. Трагічно-складний час для України, в який він активно взяв у руки перо, вимагав прямого висловлення політико-естетичних засад, вимагав публічного слова з високим карбом правди в умовах особистої беззахисності в період окупаційної легальності.

Й У. Самчук в одномірності ситуації пішов на підкорення свого публічного піку. В січні 1942 року з'являються замітки публіциста “Слово письменника”, де контакт з читачем встановлюється напряму: “Ми стоїмо на варті життя. У наших душах і устах знаходиться та вічна зброя великого слова

батьківщини, яке поставив перед нами ще наш безсмертний Шевченко й цьому слову, його прямому змістові, його незрівнянній силі, ми Шевченкові спадкоємці віддано, щиро, без найменшого застереження служимо. Я вірю в те, що роблю! Я вірю в силу й святість рідного слова! Я вірю в прийдешність мого великого народу! Я вірю в кожний болючий відрух хворого живчика моєї дорогої батьківщини й, вірячи в це, я не можу бути зрадником своєї віри! Не можу! Бо так збудована моя духовна істота! Так написано в тих книгах вічності, які кожна людина, починаючи своїм народженням, дістає, як дороговказ. Маємо дійсність більш ніж жорстоку і в її труйному чаду шукаємо своєї рівноваги”. (Самчук У. Слово письменника. — Волинь. — 1942. — 7 січн.).

Фашисти не збирались миритись з визвольною боротьбою українського народу на окупованих землях, тим більше дозволяти вільне слово. В лютому 1942 року в Бабиному Яру Києва були розстріляні редактор “Українського слова” І. Рогач й О. Теліга — друг і соратник У. Самчука по “Волині”, про яку він писав, як про “кремінь, що викресував іскри, і бравурну гусарську поставу героїзму”.

Та бажаного для окупантів “отверезвлення” не настало. У. Самчук прийшов до своєї останньої на посаді редактора “Волині” статті, публікація якої закінчилась конфіскацією номера (в донесенні за № 187 від 30 березня 1942 р. секретній службі рейху доповідалось про те, що в Рівному начальник Сіпо й СД конфіскував № 32/51 газети «Волинь» за 22 березня 1942 р. через статтю У. Самчука, зміст якої був ворожий щодо німців. 21 тисяча примірників цього номера була знищена. (Див.: Косик В. Україна й Німеччина у другій світовій війні: Документи. — С. 558)) та арештом автора: “Ні. Не все одно як і коли треба прислухатися до думки українського

народу. Не все одно, як хто з ним поводитьсь. Не все одно бути з ним в приязні, чи оголосити йому війну. Бо Український Народ, як і всі решта народів нашого континенту, має свою гордість, має свої життєві потреби. І горе тим, які хочуть їх так чи інакше заперечити..." (Самчук У. Так було — так буде! — Волинь. — 1942. — 22 березн.).

У розмаїтті спектрів політичних думок та поглядів характерним для періоду становлення часопису, найпродуктивнішою видається тенденція до об'єднання зусиль українського народу на державотворчий шлях: "Добро національної спільноти є найвищим добром всіх верств і кожної одиниці окремо. Тому всі верстви й кожна одиниця мусять прямувати до того й дбати про те, щоб у всіх своїх діланнях керуватися тільки добром нації. Бо лишень тоді всі верстви й всі одиниці в них згуртовані, дбають про добро загалу, себто усього народу, тоді щойно є доцільність у діланні даної суспільності". (Олійник П. Національна дисципліна. — Волинь. — 1941. — 12 жовтн.).

Газета намагається диференційовано підходити до читача, формуючи в публікаціях критерії впливу, які знаходили б шлях у першу чергу до молоді, давали їй можливість плекати духовні та тілесні вартості, виробляти характер та розвивати ініціативу. (Книш М. Виховання молоді. — Волинь. — 1941. — 19 жовтн.; Зінченко П. Завдання школи. — Волинь. — 1941. — 23 жовтн.; Дух перемагає матерію. — Волинь. — 1941. — 30 жовтн.; Демо-Довгопільський А. Нова методика виховання. — Волинь. — 1941. — 2 листоп.; Книш М. За нову людину. — Волинь. — 1941. — 6 листоп.; Наша Школа. — Волинь. — 1941. — 4 грудн. та ін.).

Від добірок хронікальних заміток, репортажів, передових статей — до уривків з художньо-мистецьких і наукових тво-

рів — усе видавало намір видавців комплексно підходити до практичного втілення ідеологічних завдань утвердження національної свідомості українців. (Николишин С. Під сталінським обухом: Уривок з книги “Культурна політика більшовиків і український культурний процес”. — Волинь. — 1941. — 30 жовтн.; Штуль В. Демократія чи націоналізм. — Волинь. — 1941. — 2 листоп.; Перебийніс К. Народє, помагай сам собі. — Волинь. — 1941. — 2 листоп.; Давен А. Родина. — Волинь. — 1941. — 6 листоп.; Штуль В. Наша сила. — Волинь. — 1941. — 9 листоп.; Штуль О. Непримиримі. — Волинь. — 1941. — 16 листоп.; Нова Просвіта. — Волинь. — 1942. — 1 березн. та ін.)

Виховати національну свідомість можна лише позбувшись “комплексу меншвартості”, який історично склався у частини нації: “І немає ніяких причин, щоб національну гордість, яку ми соромливо ховали у нашому домовому вогнищі, нашу прекрасну мову, наші славні на увесь світ пісні, наші традиції й вікову культуру не показати на очі скептично глузуючих чужинців. Хай побачать її у цілій величі!..” (Олена П. Комплекс меншвартості. — Волинь. — 1942. — 15 березн.).

І, нарешті, своєрідним останнім політичним акордом у “Волині” стали цикли коментарів та подорожніх зарисовок-репортажів У. Самчука під загальними рубриками “У світі приблизних вартостей”, “У світі занепаду й розкладу”, в яких зроблена спроба на спостереження над реальним буттям розвінчати сталінську ідеологію. (“Ви кудя едите?”. — 1942. — 30 липн.; Звягель. — Волинь. — 1942. — 2 серпн.; Омега. — Волинь. — 1942. — 6 серп.; “Пітомник” на вулиці фундукліївській. — Волинь. — 1942. — 9 серпн.; “Самий ловкій доставала” і Петро Панч. — Волинь. — 1942. — 18 серпн.; Товарищ Ніна. — Волинь. — 1942. — 16 серпн.; Відповідь Ніночі.

— Волинь. — 1942. — 20 серпн.; Советська віра та її гріхи. — Волинь. — 1942. — 23 серпн.; Про сфінкса та рай на землі. — Волинь. — 1942. — 3 вересн.; Про романтичність чужинців і неромантичну дійсність. — Волинь. — 1942. — 6 вересн.; Перед Дніпром. — Волинь. — 1942. — 10 вересн.; Гігантоманія. — Волинь. — 1942. — 17 вересн.; Полтавщина. “Дядя с бантиком”. — Волинь. — 1942. — 20 вересн.; Ромаданський ловкій парень. — Волинь. — 1942. — 8 жовтн.; Висновок. — Волинь. — 1942. — 11 жовтн.).

Другим за важливістю напрямком діяльності “Волині” мав бути (й фактично був за чисельністю публікацій та їх різноманітністю) тематичний напрямок культурно-просвітницький, який теж базувався на широкому політико-історико-світоглядному тлі, з тлумаченням культури як самоозначення особистості, нації, державності.

Ця наскрізна лінія з емоційно-романтичною силою звучала, перш за все, в публікаціях Олени Теліги, якій подобалась редакція “Волині” діловою атмосферою, в якій вона знайшла своє місце на недовгий час по дорозі до кінцевої своєї мети — Києва. Чотири публіцистичних матеріали й програмний вірш “Поворот” побачили світ в часописі за життя поетеси. Епілог був дописаний через десять місяців після розстрілу, коли редакція, ризикуючи черговий раз накликати гнів фашистів, під криптонімом “О. Т.” віддала останню шану незабутній співробітниці, опублікувавши ескізи “Нариси вуглем”: “Кидаю нариси вуглем. Не дописане — подумайте. Якщо вам не подобається — даруйте. Якщо маєте правду — проповідуйте її далі...” (Теліга О. Нариси вуглем. — Волинь. — 1942. — 27 грудн.).

Мабуть, не випадково розпочалось співробітництво програмним віршем О. Теліги “Поворот”, в якому свіжа метафо-

ричність, професійність стилю, ясність бачення переплітаються з ліричними сумнівами філософа щодо обраного шляху й намагання вгадати його правильний напрям. Вірш висловлював думки усієї групи емігрантської української інтелігенції, яка через політичну ситуацію в Україні не могла об'єднатись з рідним народом раніше. Це були люди, названі У. Самчуком “поколінням Крут, Базару, Листопада, Четвертого Універсалу, України Мілітанс”, які мріяли в'їхати до Києва “на білім коні” та доля не дала їм вибрати моменту:

*“Чекає все: і розпач, і образа,
А рідний край нам буде — чужиною,
Не треба смутку Зберемось відразу
Щоб далі йти — дорогою одною”.*

(Теліга О. Поворот. — Волинь. — 1941. — 21 вересн.).

О. Телізі бачилось, що валиться той злочинний світ, який довгі десятиліття гнітив в українському народі змагання до відродження. І своє покликання вона шукала у тому, щоб підтримати в народі “кожне найдрібніше почуття”, з якого складається велика національна свідомість, гордість, а, передовсім, — почуття нерозривної спільноти: “Будемо самими собою, з усіма своїми поглядами, перед обличчям людей своєї нації й хай в протилежність до забріханої більшовицької пропаганди, кожне наше слово буде непідробною правдою, незалежно від того, чи ця правда усім буде подобатись. Ми ж не йдемо накидати згори якусь нову ідею чужому середовищу, лише зливаємось зі своїм народом, щоб спільними силами, великим вогнем любові, розпалити знов всі ті почування, які ніколи не згасали...” (Теліга О. Розсипаються мури. — Волинь. — 1941. — 5 жовтн.).

В ідеї національного, українського для О. Теліги немає місця жодному порожньому слову. Вона прагне виступати з

гаслами, що органічно вросли б у рідний ґрунт. І найважливіше, що прагне пробудити — національну спільноту, братерство в народі, які базуються на найвищих морально-правових принципах, які надогоду “чистої крові” не душать вільної думки, не прощають своїм злочинів, не дають влади найгіршим. Високе гуманне братерство не може пролити жодної краплини крові, не сміє зробити нещасливою жодної людини в благородних змаганнях за батьківщину: “Тепер, як ніколи, ми мусимо змагатися за спільноту в нації й за братерство в народі. Але йдучи за цими гаслами, ми повинні дбати, щоб вони були не лише “міддю бряцаючою”, а найглибшою правдою, для якої варто жити й вмирати”. (Теліга О. Братерство в народі. — Волинь. — 1941. — 12 жовтн.).

Висока ідея української державності для О. Теліги виростає, перш за все, з правдивих глибин і висот української духовності, якій чужими мають бути будь-які моральні компроміси чи немічна пересічність. Душа держави для неї — це душа нації, і навпаки. Живучи ідеалами мистецтва, а не політики, вона через мистецький метод сприймала реальність, а одухотвореність реальності кликала творити через справжнє народне мистецтво: “І не солодка розчуленість над самим собою, а велика і мужня любов до своєї нації, до свого минулого, до свого народу і до всього великого й шляхетного, передусім до своїх героїв, яких так довго переслідував і замовчував ворог. Українське мистецтво має підхопити і піднести високо прапори тих героїв, прапори найвищого вияву нашої національної духовності”. (Теліга О. Прапори духа. — Волинь. — 1941. — 16 листоп.).

Духовність, яка виховує в людині почуття власної гідності, позицію, мету, порив і, зрештою, вцілому особистість, має бути тим стимулом, що виводить людину на широкі дороги

цивілізації, від захланності заідеологізованих стереотипів до непідробного життя з усіма його прекрасними дарами. О. Теліга усвідомлювала незмірну віддаль між тим, як жив її народ, і як повинен був би жити, і наперекір всілякій прагматичній логіці, вона безкомпромісно відкидала дійсне заради того, що має бути в ідеалі, в її мріях і помислах, безоглядно сповідуючи добро, з дивовижним романтизмом поминаючи людей, які були чужими її думкам і ворожі ідеалам, програмуючи кінець власної пісні. А, можливо, з властивим її талантові й душі максималізмом ставила ця 35-річна поетеса крапку самопожертвою в самому пеклі сорок другого року — Бабиному Яру: “Романтика! Скільки уст погордно кривилося, — писала О. Теліга, — промовляючи це слово, як символ безпорадності й безплідності, не відчуваючи його гострого й свіжого змісту! Скільки порожніх рук легковажно вимахувало при згадці про неї, не розуміючи, що лише вона, романтика, може вкласти в ті руки — творче натхнення, владний рух і тверду зброю. Бо це ж романтика дає усьому барву, ритм, запах і струнку пружність. Все те, без чого життя обертається в сіру задушливу вату, яку прорізати може знов лише вона, як стилет, романтика нових людей нового часу, що не зносять задухи, що всюди пробивають вікна, аби хлинуло п’янке повітря, аби перед очима розгорнулися обрії”.

(Теліга О. Нарозстіж вікна. — Волинь. — 1942. — 18 січн.).

Культуру, як самоорганізацію ноосфери людини, індивіда, патріота редакція пропагує й засобами художніх творів (Маланюк Є. Балада про Тютюнника. — Волинь. — 1941. — 16 листоп.; Маланюк Є. Шевченко. — Волинь. — 1941. — 8 березн.; Маланюк Є. Дума. — Волинь. — 1941. — 6 вересн.), і широкими літературно-критичними екскурсами в українську історію (Горліс-Горський Ю. Донька Петлюри. —

Волинь. — 1941. — 27 листоп.; Косач Ю. Поетова провесна. — Волинь. — 1942. — 5 квітн.; Демо-Довгопільський А. Українська міфологія. — Волинь. — 1941. — 9 листоп.; Кучерук А. Крути. — Волинь. — 1942. — 31 січн.; Маланюк Є. Крути: Народини нового українця. — Волинь. — 1942. — 8, 12, 15, 19 лют.; Маслов Л. Пам'ятники Волині. — Волинь. — 1941. — 2 листоп.; Мисечко А. Сила Шевченкового духа. — Волинь. — 1943. — 11 березн.; Самчук У. “22 січня”. — Волинь. — 1942. — 22 січн. та ін.).

Проблемним напрямком творчих зусиль колективу “Волині” була й теоретико-практична організація господарської діяльності на українських землях. Передумова й основа єдності народу бачиться в умілому, продуктивному труді: “Мудрість народу тісно й нерозривно в’яжеться з тим, як конкретно вирішить народ всі господарські справи, як їх організує і як використовує свої господарські можливості”. (Самчук У. Господарство і праця. — Волинь. — 1941. — 21 вересн.). Спрагленню діяльності єство громадянина вказує авторові проблеми, що мають вирішувати українці на теренах розбудови своєї держави в будь-яких умовах. Його роздуми сприймаються не як заклик до праці на окупантів, а як політична програма створення передумов і умов для існування незалежності та організації державності: “І що головне — праця без тих чи інших забобонів, як це гостро давало відчуття на практиці деяких державних формацій, коли доцільність і розум заслоняв безглуздий, закукурічений доктринізм”.

Праця тлумачиться не як похідна політичної доктрини, а вмотивована внутрішніми вимогами й потребами, продиктована щоденним життям, ідеєю великої загальної національної спільності органічна потреба. На перший план ставиться завдання інтенсивної розбудови сільськогосподарського ви-

робництва, виділяється конкретика: закладання бази збуту, переробки сировини, промисловість, банківська справа: “Не може бути ані національної, ані політичної зрілості так довго, поки вона не буде спочивати на міцних і тривких основах всебічного, розбудованого й доцільно використовуваного народного господарства”. Публікації виходять своїми висновками й міркуваннями за межі газетних кореспонденцій, професійно піднімають теоретико-практичні проблеми української держави.

Господарство, промисловість, торгівля, державне управління України прогнозується через перспективу окремого регіону, міста й села. Зрушити їх з мертвої точки минулого, розбудувати, поставити їх на той підмурівок, на якому стоїть державотворче життя цивілізованих народів. Робиться логічний акцент на людині — свідомій, розумній, ініціативній. Не політичне епігонство пропонує У. Самчук землякам, “бо на кожному кроці у нас джерело, з якого можна черпати золото”. Водночас, на кожному кроці бачить людей, які витрачають енергію на безплідне, анімічне політикування, перебираючи різні, часто протилежні доктрини, сподіваючись на вождів, а на ділі відриваючись від реальних проблем часу, виявляють безпорадність у вирішенні найпростіших, життєво необхідних, очевидних справ: “Потрібні люди праці, самовідданості й пожертви — великі, відважні й потужні господарі. А політики потрібні Україні реальні — люди широких, твердих і послідовних поглядів на дійсність, які бачать і беруть життя завжди таким, яким воно є... Але ніколи не треба нам таких, які беруть дійсність не дійсню, щоб опісля стати перед обличчям справжньої дійсності, розбити собі об якийсь мур лоба і випустити все з рук”. (Самчук У. Більше ініціативи. — Волинь. — 1941. — 5 жовтн.).

Щоденні проблеми, пов'язані з налагодженням життя в екстремальних умовах війни, не сходили зі сторінок часопису в перші роки його видання. (Скрипник С. На часі. — Волинь. — 1941. — 7 грудн.; Кучерук А. На чорній землі. — Волинь. — 1941. — 5 жовтн.; Кучерук А. Грудка землі. — Волинь. — 1942. — 31 травн.; Мисечко А. Наше село. — Волинь. — 1942. — 11 червн.; Штуль В. Вражіння з Ковельщини. — Волинь. — 1941. — 13 листоп.; Штуль В. Україна в цифрах. — Волинь. — 1942. — 11 січн.; Штуль В. Кооперативне життя на Дубенщині. — Волинь. — 1942. — 5 лют. та ін.).

Й ще одна магістральна тема — справи Православної Церкви. У початковій стадії цим проблемам приділялась пильна й жанрово різноманітна увага. На основі екскурсів у історію Церкви прослідковувалась логіка ствердження й конструктивна роль в Україні незалежної релігії, наповненої “українським духом”. (У. Н. Автокефальні змагання в Українській Православній Церкві. — Волинь. — 1942. — 1 січн.).

У ряді публікацій спрямовано розкривалась деструктивність для народу використання релігії в політичних, вузько-партійних, ідеологічних цілях, зокрема, в епоху сталінізму. (Яр. Цьогорічний Почаїв. — Волинь. — 1941. — 14 вересн.; Релігія чи політика. — Волинь. — 1942. — 25 січн.; Кивалюк Н. Більшовизм і Церква. — Волинь. — 1942. — 19 березн.; Які церкви зруйнували більшовики в Києві. — Волинь. — 1942. — 26 березн.).

Редакція намагалась виховати у читачів розуміння мистецької вартості й культурної значимості найвідоміших храмів України. (Волинянин. Київська Свята Софія. — Волинь. — 1942. — 15 січн.; Маслов Л. Богоявленський Собор в Острозі. — Волинь. — 1942. — 22 лют.), розповіді про традиції престольних свят та обрядів, їх поетику й національну самобутність

(Носаль М. Історія Свята Різдва Христового. — Волинь. — 1942. — 7 січн.; Штуль В. Свят-вечір. — Волинь. — 1942. — 7 січн.; Україна колядує... — Волинь. — 1942. — 11 січн.; П. З. Про Великодні вірування та звичаї в Україні. — Волинь. — 1942. — 5 квітн. та ін.). Подавав часопис й оперативну інформацію під постійними рубриками “Хроніка”, “Українське життя”.

Систематизуючи творчість, зміст і напрямки газети “Волинь”, слід наголосити, що об’єктивні умови воєнного часу виступали визначальним фактором, і тому видання помітно змінювалось не тільки в певні об’єктивно-суб’єктивні періоди, але й від номера до номера. Окупаційний режим здійснювався фашистами зі все зростаючою жорстокістю, й функціонування української легальної преси проходило під залежністю від нього, втрачаючи відносну роль у формуванні в народі України національно-патріотичних почуттів. Розпорядження Е. Коха про “Тимчасове зарядження охорони порядку в пресових справах”, організація Німецького пресового агентства (ДНБ) для висвітлення подій в Україні в потрібному гітлерівцями напрямку зробили обов’язковою публікацію його матеріалів про становище на східному фронті і для газети “Волинь”. Помітний різкий дисонанс між намаганням співробітників часопису в межах дозволеного розповісти про українські справи й, водночас, “переконати” читачів у переможних маршах гітлерівських полчищ, які терпіли поразку на східних фронтах і розлючено плюндрували землі України, винищували нескорених борців за її незалежність, з яких би позицій вони не виступали — чи на боці Радянської Армії, чи на боці Української Повстанської армії.

Не минули репресії й редакцію “Волині”. За свідченням У. Самчука, в середині липня 1943 року редакція була розгромлена есесівцями, при цьому загинув журналіст П. Тимо-

щук, був заарештований директор видавництва І. Тиктор. За різних обставин віддали життя А. Демо-Довгопільський, П. Колесник, А. Кучерук, П. Зінченко, А. Мисечко, М. Огородник, В. Штуль, Н. Хасевич, Ю. Горліс-Горський, О. Теліга...

Два останні номери “Волині” вийшли в січні 1944 року і мали, головним чином, новорічно-різдв’яне наповнення з анонімними матеріалами. Відчувалось, що газета з розвіяними війною творчими працівниками й гестапівськими наглядачами, яким було в Україні вже не до преси, теж доживала, символічно звертаючи останні публікації не до земної розрухи, а до хвали Божої, Різдва Христового з його біблійними оповідями й народними традиціями, висловлюючи сподівання на бажаний мир на Землі.

Розмірковуючи над уроками газети “Волинь”, яка дає найскладніший матеріал для дослідника — політичний, ідеологічний, соціальний, моральний, фаховий — насамперед слід сказати, що вона була, виходила легально протягом 29 місяців в екстримальний період життя українського народу. За пів століття, що минуло відтоді, змінилось багато, на адресу “Волині” випущено чимало тавруючих стріл радянськими авторами. В зарубіжних засобах масової інформації, а також у сучасній українській пресі (зокрема, газеті з однойменною назвою, що вважає себе правонаступницею часопису У. Самчука й виходить у Рівному з 1991 року) зроблені спроби оглянути діяльність “Волині” виключно в мажорно-патетичних фарбах. Істина ж не любить крайнощів, хоч і не вкладається у сенс відомого афоризму про “золоту середину”. У будь-якому дослідженні не уникнути суб’єктивності погляду, однак, визначальною є мета: що хочемо побачити, з якими критеріями підходимо до життя й що становить загальний макропредмет, часткою якого є досліджуване явище.

Найголовнішим є те, що в один із найкритичніших періодів часопис кращими публікаціями виступав з державотворчих позицій, пробуджуючи національну свідомість, формуючи громадянську позицію людей, послуговуючись пером визначних українських письменників, поетів, публіцистів. Багато з них йшли на самопожертву в ім'я ідеї, слугуючи орієнтиром ставлення до громадянського, журналістського обов'язку. З певною мірою ефективності були використані для цього можливості окупаційної легальної преси воєнного періоду.

Водночас, сумнівним й історично очевидним був розрахунок на значний політичний зиск від сутички двох тоталітарних режимів, на можливість таким чином здобути державність. Поразка фашизму визначила закриття часопису, його перемога могла б призвести до загибелі українського народу. Власним життям заплатили чимало співробітників “Волині” за цей історичний урок, але вони не могли знати розв'язки наперед. Її дописало життя. Творці “Волині” хотіли активно впливати на нього. Вони визначили свій шлях самі...

«СВОБОДА — ЯВИЩЕ НЕПОДІЛЬНЕ...»

Спогади Уласа Самчука воєнного часу написані на щоденникових записах, в яких відображено реально прожиті події, закумуляовано життєвий досвід й роздуми не гарячими слідами, а значно пізнішого часу — “На білому коні” (Вінніпег, 1956 р.), “На коні вороному” (Вінніпег, 1975 р.) — і вмістили, окрім хроніки, макрогенезисні роздуми про складну еволюцію людини в єдності з природно-соціальним середовищем, що визначає її історичну й особистісну долю.

У. Самчук народився і виростав у історично славетному селі Дермань на Рівненщині, про яке вже в зрілому віці написав: “Ці ліси й ці дороги ніколи не були забуті мною”. Батьки — селяни. У 1927 р. емігрував з тодішньої Польщі до Німеччини. Мріяв про навчання в Київському університеті, вже тоді твердо вірячи в свою письменницьку зорю. Дозволу приїхати в Україну від тодішньої влади двадцятирічний юнак не дістав, і лишився вічним “вигнанцем”. Вчився в Бреславському університеті. У зв’язку з переїздом до Чехо-Словаччини закінчив у 1931 р. Український вільний університет. У Празі проживав до війни.

Уже перші літературні проби У. Самчука засвідчили дар об’ємно, діалектично сприймати реальне життя в конкретних умовах, з яких виходу не було. Ідея незалежності України виглядала в той час ідеалістичною з точки зору прагматизму історії. Але видатний письменник, публіцист фанатично вірив у свій народ і самовіддано ніс людям самостійницькі переконання — усією літературною творчістю, життям.

У. Самчук — неординарна особистість, його світобачення не вписувалось у жодні політико-суспільні, тим більше, партійні програми, а погляди й поведінка — багатопланові, своє-

рідно враховували реальні аспекти й характеристики соціальних явищ на шляхах пізнання й відображення істини. Найкраще про це сказав він сам: “Потребуємо думати як демократ, як аристократ, як революціонер, як консерватист, як соціаліст, як націоналіст одночасно. Не лякаймося такого думання, лякаймося думати виключностями...” Аргументація У. Самчука нерідко шокує вражених вірусом догми, але це його власна думка, яку він ні за яких умов не міняв, нікому не нав’язував.

У 1937 р. завершив найвидатніший твір роман-трилогію “Волинь”, в якому епічно поставлені проблеми національно-культурного та державного становлення України, та повість “Марія” про голодомор 1932-33 років. На батьківщині перебував легально від осені 1941 до осені 1943 року як відомий європейський письменник.

Сотні людей проходять через спомини У. Самчука, людей, з якими ділив долю й недолю, не переможених і переможців, поєднаних трагікою апокаліптики війни. Тих, що були поруч і тих, недосяжних, які визначали долю мільйонів і підписували, водночас, власний присуд незворотністю подій. Людей, одні з яких були носіями зла, а інші — правди переконань і гуманізму любові. Конкретика їх вчинків, судження й безпосередні враження публіциста дали ємкі, стильово лаконічні, точні портретно-світоглядні замальовки. Впливало це з власної методології, покликаної залишити якнайбільше документальних відомостей про сучасників: “Ми відрізняємось від європейців взагалі, які люблять біографії, які їх мають і з яких часто роблять добрий вжиток для свого інтелектуального розвитку. Ми ж не маємо біографій взагалі. Інколи не знаємо про людей абсолютно нічого, ніби це було за часів “Слова о полку Ігоревім”... На нашій мові це зветься “особистою скромністю”, а ж схильний це звати культурним примітивізмом”.

Національна свідомість була для У. Самчука тим визначальним вектором, своєрідною батьківщиною духа, єдино засобами якої можливо сформувати модерну, європейську націю на всій території України. Його найбільше хвилювало, як подолати в народі риси, вкорінені довголітнім відокремленням від цивілізації сталінською “залізною завісою” й історичними реаліями існування. Експерименти революції з репресивною системою проти мільйонів лишили по собі “не зовсім духовно окреслену масу, ідеалом якої є в першу чергу боротьба за життя — життя взагалі, без огляду на ідеї, ідеології й режими... Позбавлення приватної власності й ініціативи підірвало в людині потребу самостійної ініціативи взагалі, зводячи все до інтересів дрібного, щоденного побуту в боротьбі за хліб, за речі, за мешкання, за місце в черзі...”

Свобода особистості стає для нього неодмінною умовою нормального існування кожної людини, яка має підніматись над об'єктивно необхідними атрибутами фізичного існування до свідомого вираження себе в духовних джерелах. Вони мають стати джерелом живлення реальних потреб, підносячи їх до усвідомленої гармонії та творчої неповторності: “Примхливі майстри перемішують сонце, вітри, небо і землю, роблять з цього білі й червоні тільця нашої крові та цим висловлюють нашу природу не лишень фізики й хімії, але й ту “подобу Божу”, що дає музику Бетховена і філософію Арістотеля. Безліч контактів єднає нас з нервом простору...”

Вириваючись духовно з війни, з ідеологічних “ізмів”, У. Самчук замислювався над тим, чому в Україні не сформувалось цивілізоване, розвинуте суспільство, відкидав “нарікання” земляків на абстрактну долю, закликав не винити нікого і ні в чому, а шукати розв'язки в самих собі. Він засуджував існуючий “клімат рабства”, що створився і системою

неволення до покірності, і її органічним сприйманням: “Свобода — явище неподільне... Свобода — це створення вищих і найвищих форм життя, це моральна незалежність духа, це нестримне прагнення до космосу. Вільний тільки той, що перемагає хаос. В дусі, в мисленні, в діянні...”

Взаємозв'язок держави й людини вимальовувався в його уяві не абстрактною тезою: людина — власник держави, за якою приховувалась влада нетворчої бюрократії, паралізуюча ініціативу особистості й народу позбавленням їх власності, пролетаризуючи їх: “Діалектика успіху виходить з органічних взаємозв'язків одиниці і цілого. На місце колективу має бути суспільство, тобто збірнота вільних одиниць, об'єднаних інтересами одиниць, а тим самим і інтересами цілості суспільства”.

Для У. Самчука неважливі, а навіть шкідливі політичні поділи людей, які, як свідчить досвід історії, призводили лише до загострень відносин між ними за права й привілеї, вивищували одних над іншими: “Я завжди цінив і знецінював людей не за їх маєтковим станом, а лише за їх моральними прикметами. Так звані класові поділи були для мене осоружні і здавалися немудрою вигадкою немудрих голів”. Тільки загальнолюдські цінності об'єктивно об'єднують людей, роблять їх близькими за природою та прагненням до щастя: “Під час війни люди діляться на переможців і переможених, але ті й другі однаково екзальтовані та захоплені життям”.

Власна міра захоплення життям, яка не має втрачатись людиною в жодних, навіть екстремальних обставинах, залежить від її здатності до самоутвердження, пошуку неповторних шляхів формування особистості, вироблення власних поглядів, зрештою, досягнення гармонії з оточуючим світом. У. Самчук найбільшим скарбом особистості вважав усвідо-

млени переконання: “Я своїх поглядів не міняю, а лише їх висловлюю. Інакше я не буду мати поглядів взагалі, а користатися лише чужими... Для того, щоб щось сталося, треба ідеї, бажання, акції, ризику”.

Лише в одному випадку визнавав публіцист “несвободу” власну й кожного, хто вважає себе патріотом, — коли йшлося про інтереси України. Після відвідин Харкова виділив особливу індивідуальність української людини, яка в його уяві асоціювалась з харків'янами Г. Квіткою-Основ'яненком, Г. Хоткевичем, М. Хвильовим, М. Ветухіним, І. Багряним: “Саме таких реально-творчих, наснажливо-будуючих діміургів давала й дає та земля, положена на краю нації, призначеної бути заборолом на найнебезпечніших її границях сходу. Міцна, цупка, лицарська порода людей, вибраних зо всіх українських земель, які мали відвагу йти в порожні простори, по яких бушували колись лишень вітри та буйні орди степових кочівників”.

І хоч об'єктивно, підсвідомо розумів земляків з покрученими сталінізмом душами, що під страхом винищення “вдавали німих, сліпих, бездушних, закривалися російською мовою і постійними заклинаннями духів”, не міг їх повністю виправдати з огляду на тих, хто беззастережно свідомо чи в лавині репресій віддав життя, не бажаючи жити під морально-національним гнітом. Емоційно полемізував із думкою О. Пушкіна “Забыт Мазепа с давних пор”: “Ні, Олександр Сергійовичу! Такі імена не забуваються. І ніяка анафема тут не допоможе”.

Війна! Це лаконічне й страшне слово не раз вживав У. Самчук, не деталізуючи фатального сенсу, що обернувся трагедією для народу України, висвітив усю палітру конкістадорства тоталітаризму й фашизму, розколов навпіл особисту долю письменника.

Явище Повстанської армії, що на той час найближче стояло до проблем незалежності України — найзаповітнішої мрії усіх патріотів у еміграції (Є. Маланюка, О. Ольжича, О. Теліги та ін.) — У. Самчук не міг “морально виправдати і логічно сприйняти”, бо ця боротьба від самого початку була приреченою й через об’єктивні причини не вирішувала політичних завдань побудови української держави. Неодноразово делікатно відхиляв спроби залучити його до безпосередньої участі в русі, хоча реальність не давала вибору й була такою, якою й мала бути.

У. Самчук розглядав проблеми війни не в регіональному, а міжконтинентальному контексті. Центр їх хоч і проходив через Україну, але не враховував її інтересів і не передбачав її активного політичного впливу на події: “І що мали робити ми? Еміграція? Зелена вулиця? Нічого іншого, як іти по слідах війни на той наш зачарований Схід, ту нашу безмовну батьківщину, по землі якої, як і в давні часи, гарцюють ворожі армії, не питаючи нашої згоди і не бажаючи нас там бачити взагалі. Але та земля — наша земля...” Рішення повернутись, їхати на Волинь було “тверде як діамант, і невловиме, як фатум”.

Не обтяжений жодними ідеологічно-партійними догмами, У. Самчук освоює найскладніші методи людського пізнання, яке пристосовується й віддзеркалює конкретику кожного моменту, колізії, події, явища, виводячи з них зміст і взаємозв’язки, причини та наслідки: “Що це таке справді історія? Чому вона саме така? Яке її призначення? І яке місце наше в її володіннях? Відповіді справжньої нема, бо все, що діється, — діється поза нашою волею. А наші відповіді — лише здогади. Треба бути свідомим атомом в її космічній структурі й розрізняти контрасти. Щоб уміти їх узгіднювати. Щоб був процес...”

Підкреслював свою “не революційну вдачу”. Йшов до осмислення, пояснення суспільних процесів аналітичними методами, уважно вивчав умови життя й настрої людей, відкидаючи нав’язані схемами перевороти, усобиці, політичні стандарти та емоції, спекуляції на національній ідеї, надаючи безсумнівний пріоритет конкретній праці й діловому вирішенню проблем: “Наша теперішня поведінка, а можливо, і поведінка взагалі, мало скидалася на політику, це був скорше певний гаразд, змагання за догму, виконання вимог декалогу віри. Витворився певний жаргон мови — терміни, поняття, діалектика. Не так висловлене речення, не так вжите слово ставило людей у ворожі позиції, дарма що між ними засадничих різниць не було... Ми мали безліч курсів “ідеологічного вишколення”, але ні одного курсу шоферства — в результаті ми були перерозвинені морфологічно й недорозвинені практично, кожна конкретна проблема ставила нас у становище безпорадності, кожна незалежна поведінка вважалася злочином”.

Відвідавши рідні краї, недорахувавшись багатьох репресованих родичів, друзів, знайомих, спостерігаючи за зруйнованим індивідуальним селянським господарством, У. Самчук критично оцінює “успіхи советського господарства” й “державного будівництва”: “Скільки непотрібних томів треба було написати, скільки треба було вимордувати людей, зруйнувати майна, щоб не досягти навіть того, що ми досягли в Тиллявці, користуючись лише звичайним здоровим людським розумом... Соромно за нас, за наш світ, за більшовизм. Хотілося в когось просити пробачення, до когось апелювати. Здавалося, як легко було з нашої людської маси зробити людей, народ, націю... Чи не могла б з цього постати Данія, Англія, Америка? Але на місці того ця тотальна, універсаль-

на духовна і фізична руїна. Кому і для чого це потрібне?.. Мені соромно. Перед цілим світом соромно. Перед історією. Перед розумом і логікою. Чому ми найкращих наших людей знеславили, покарали, вигнали? За їх розум, за їх ініціативу, за їх труд?.. І все впало. І невідомо, чи коли знов встане. Життя тяжко поранене...”

Засадничо вважаючи й проголошуючи себе українським письменником за способом діяльності та суспільними функціями (а не політиком), У. Самчук рішуче виступав проти всіляких доктрин, що могли б розділити людей, завадити народові чітко йти до державницької мети, вбачав головну свою функцію в піднесенні рівня інтелектуальної, культурної, політичної свідомості земляків (з визначальним вектором — національної). Водночас, боявся в своїй публіцистиці вдаватися до прийомів штапованої балаканини, сірої пропаганди, нещирої патетики. Його судження незмінно будувались на широкому тлі політологічної інформованості й оціночних суджень про макрополітичні процеси в усій барвистій гамі ідеологічних доктрин та їх лідерів: “Коли хочемо розуміти якусь епоху, то першим питанням має бути: хто управляв тоді світом?” Й увага його, природно, зосереджується на руйнівному суперництві двох вождів — Гітлера та Сталіна: “Отже цих двоє гігантів, дітей Урана і Геї або простіше, на мові доби, “двоє гігантських звірюк” управляло нашим світом і вело між собою безоглядну не на життя, а на смерть боротьбу й перемогли за першість у цинізмі, жорстокості, безоглядності, ніби двоє залишених на землі тварин епохи динозаврів, яка, вимираючи, виявляла такі корчі болів, що від них здригалася планета і блідло небо...”

Цинізм фашизму у встановленні “нового порядку”, з яким стикався публіцист на кожному кроці, досяг в його оцінках

одного з піків ставлення до факту розміщення “Рейхскомісаріату” на чолі з Е. Кохом у старовинному рівненському будинку часів князів Острозьких, де містилась славнозвісна класична гімназія, в якій свого часу викладали такі відомі представники української культури як П. Куліш, М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький. Пришельці в рудих уніформах “відзначалися похмурістю “орденських лицарів”, непривітністю зарозумілих дрібноміщухів, арогантністю звичайних хамів і вже здалека їх було видно поміж людьми, як спеціальний гібрид — поєднання худоби з людиною, виплеканий приспішеними темпами в розсадниках націонал-соціалістичного Третього Рейху...”

Таким же нещадним і чітким за проникнення в сутність був діагноз тоталітаризму, що вважав себе ідеологічним антиподом фашизму, а по суті був культом догми, “сили, яка могла гвалтувати сумління такої маси невіруючих... Її ефективність базувалась на релігійній бездумності. Це змова людей, пов’язаних між собою страхом перед думкою. Найбезпосередніша сила, яка не знає контролю. Проти якої не зможе встояти ніякий аргумент, контрольований глуздом. Чи можна було древньому єгиптянину доказати, що бик Апіс не є бог? І в цьому, на коротку мету, їх сила. Як і кожна сліпа віра, побудована на льоду замерзлої уяви”.

Філософія “мілітанс” (бути чи не бути) для України визначала погляди покоління інтелігентів-емігрантів У. Самчука, його принципові підходи в поясненні політичних процесів в умовах очевидної “інфляції” ідеологій, що не давали народам цивілізаційних суспільних розв’язків. Воно хотіло “давати собі раду в поглядах на життя без допомоги чужих рецептів”, особливо ж, коли вони зводились за суттю до антинародних наслідків: “Я був повний Україною мого власного уявлення і з нею я міг

мандрувати у всі кінці світу. Україна сталінського крою не була для мене вгодним під сонцем місцем”.

Рідна земля в контексті планетарному стала для У. Самчука місцем, що творить вісь буття людини. Він вертався до “праджерела свого буття, без огляду, в якому місці планети воно знаходиться. Всесвіт, планета, земля! Але поруч слово — Батьківщина... Можна пережити роки й роки, війни і революції, переїхати континенти, переплисти океани, перечитати гори книг, пізнати вулиці й перевулки Парижу, але такі назви як Дермань, Рохманів, Обичі, Жолобки, Тилявка, всі ці немощені шляхи, всі врочища й займиська сидітимуть в твоїй душі, як гострі цвяхи, і вимагатимуть данини”.

Складне поняття патріотизму складалось для нього із трьох взаємопов’язаних понять — “біології, естетики та моралі”: “Я спрігся з моїм селом, як кінь з плугом... Дермань для мене центр центрів на планеті... Людина здебільша живе життям минулого, особливо раннього, початкового... Дитинство живе в людині від початку до кінця її життєвого кола, бо це найкраща частина її центру, вічно освіжаюча субстанція, яка утримує її в чистоті й оптимізмі... А які вражаючі ті місця, які б не були вони скромні, де наше дитинство протікало”.

Звичайно ж, сенс патріотизму в поглядах У. Самчука не замикався ностальгічно-хутірними мотивами, а знайшов цивілізаційно-теоретичний вияв у осмисленні глибинних батьківщинних коренів формування нації, одним із символів якої для нього був, незаперечно, Київ: “Тільки українець може розуміти справжню вагу і справжнє значення цього поняття... Київ — це вузол, яким тисячолітня історія зв’язала два континенти — Європу й Азію... Серце України билося у Києві. Серце, повне негасимого огню і живої гарячої крові. І як довго воно билося, так довго народ України жив. Жив мимо

волі всього. Жив без огляду на те, чи в Петербурзі був Петро, Катерина, Микола II чи Ленін. Жив тим якраз глибинним життям, яке в середині минулого століття так виразно і яскраво оформив наш великий Шевченко: “Встане Україна і розіб’є тьму неволі”.

Використовуючи метафору У. Самчука, слід сказати, що мріяв він в’їхати “на білому коні до цього древнього града предків”. Та вал Другої світової війни, який здолав уже дев’ять європейських держав, рання жовтнева хурделиця 41-го року гасили патетичні емоції подорожнього. Спогади наповнені контроверсійними спостереженнями, в яких через описи розвалів і згарищ виринається омріяне, затужене, бачене у снах життя тисячолітнього міста від Кия, Щека, Хорива, що, незважаючи на тяжкі й трагічні періоди, завжди лишалось незмінною віссю, навколо якої оберталась планета долі українського народу. При цьому, емігрант У. Самчук виявив глибинні знання кожної помітної події в історії міста, кожної вулиці, місцевості, будинку, супроводжуючи репортажні епізоди розповіді гострими й точними аналітичними оцінками.

У кожній місцевості України він розрізняв неповторний колорит і знаходив для відображення властиві лише їй словесні барви та інтелектуальні пояснення сенсу та ролі в житті нації: “Наймедовіше, найзапашніше, найкучерявіше місце України... Полтава Котляревського, Полтава українського борщу, вареників, бандури, вишивок, буревійного гопака й гемонського гумору. І разом — “Полтава” Пушкіна — незагоєна рана поразки Мазепи... Мені здавалось, що я знаю Полтаву краще, ніж своє рідне село... Полтавська мова була основою мови моєї нації”.

Думки У. Самчука раз-пораз повертаються до історії власного древнього роду, його формування, великого впливу на

розвиток рідного села під великим сосновим бором. Публіцист жадав цього разу, подарованого долею, надивитись на усе — на проторені, витоптані трудолюбивими земляками стежки, на яри, гаї, садки, на в цілому романтичний, віддалений від великих доріг закуток землі, що належав вільнолюбивим людям.

Він відчував “довгу й страшну” розлуку з батьківщиною. Остання зустріч була сумною. Перед ним постало спалене фашистами за збройний опір село. Видовище сприймалось У. Самчуком трагічно, на рівні біблійної незворотності та філософської закономірної непоправності: “Для мене це було фатальним *momento mori*, — пам’ятай за смерть. І не так за смерть, як смертельну розлуку. Щось тут для мене скінчилося. І, мабуть, назавжди”. Водночас у підсумку виявляють ці судження У. Самчука неодномірне розуміння й ставлення його до батьківщини, яке він безпосередньо пов’язував з присутністю в ній аури батьків, дідів і прадідів, що відійшли у вічність, але їх дихання, їх тепло, їх труд, вкладений у ці поліські околиці, створювали атмосферу зачарованого місця. Воно не тільки навівало спогади, але й надавало дивовижну енергію, що єднала з власним народом. І над усім цим підносився священний образ його мами, що уособлювала усе разом взяте, слугував своєрідною вершиною єдності людини та землі: “Це була мрійниця, неграмотний філософ серця. Безпосередній шматок чистої природи в дусі й тілі. Вона могла жити з ласки сонця й щедроти землі, як кожна ластівка. Таємнича мова таємничого кутка Балаби формувала її істоту й хоча її силою втиснуто в рамці матеріальних вимог життя, вона не скорилася з цим до самої смерті...”

Єдиною зброєю У. Самчук вважав слово, тому його позиція у війні — “воювати не рушницею, а пером”. Головні уро-

ки в кривавій борні він визначав не з точки зору нинішнього моменту, а майбутнього, яке, безперечно, було для нього процесом. Життя продовжувалось, і він не вважав свою місію завершеною, а свої державницькі ідеали похованими: “Війна скінчиться і люди, які ще виживуть, будуть жити далі. Одні будуть зватися переможцями, а інші переможеними. Ми ж не належимо ні до тих, ні до інших. Ми займали на цьому форумі особливе місце, ми мали своє завдання, ми змагалися за нього, і віддано, і чесно, і це завдання на цьому не скінчилося. Наше особливе місце залишається за нами далі. Без огляду на час, на місце, на умови...”

Свобода думання, не обтяжена догмами партійної приналежності, дозволила У. Самчуку зробити реалістичні, прогностичні з точки зору національної ідеології спостереження й висновки. Активність, гуманістична безкомпромісність його позиції спонукає наших сучасників до відкинення стереотипів, переосмислення історії, вартісної оцінки вистражданої, вибореної українським народом впродовж віків незалежності.

ГІРСЬКІ АКВАРЕЛІ

У творчій скарбниці відомого українського прозаїка й драматурга, композитора, виконавця й театрального діяча, дослідника мистецтва й перекладача Гната Хоткевича (1877-1938 рр.) вирізняються твори, присвячені Гуцульщині, — повісті “Кам’яна душа”, “Довбуш”, цикл оповідань “Гуцульські образки” та книга нарисів “Гірські акварелі”. Уродженець Харкова, Г. Хоткевич, перебуваючи політичним емігрантом у Львові, селах Криворівня, Красноілля з 1906 до 1912 року, “полюбив цей край і тих людей”, написав про них свої найкращі твори.

Подорожні нариси “Гірські акварелі” вийшли окремою книжкою в Харкові (1914 р.), перекладені іноземними мовами ще за життя письменника, хоч незаслужено обійдені увагою критики. На наш погляд, їх можна зарахувати до класичних зразків української художньої прози за глибиною проникнення в соціальні зрізи життя; людську етнопсихологію, нерозривну з природним середовищем, за палітрою зображальних засобів та лаконічністю форми. І, водночас, філософська мудрість проступає з кожної фрази, наповнюючи її тим смисловим об’ємом, метафоричною образністю, що відкриває всі перестороги до пізнання істинного в його непорочно-біблейському сенсі й найчистіших людських, особистісних проявах і стремліннях від сквери до добра.

Уже в першому творі циклу “З гір потоки!” з усією можливою пристрастю цей таємний, казковий світ відкриває спраглому подорожньому свої чарівні обійми, вводить його в розуміння вічного: “Навчи мене, смерічко, бути таким, як ти. З дна життя, з брудів і болю щоб умів вирости до сонця й усміхатися світові. І вибачити своїй сірій минувшині, і спомин самий про минулу чорну гірку в’язку тернів зробити прекрас-

ним, і стати самому чистим, як вода, що корінь твій омиває, смерічко. В багновищі зеленому, в слизоті і гною тече — а хоронить жемчуг чистоти”.

Крихти спостережень, роздумів, сумнівів, переконань, як ті гірські поточки, один з яких “біжить квапливо, і рветься, мов переляканий”, другий — “просто свавільник”, третій — “мов покривало зі статуї”, а той — сочить, “мов камінь заплакав”, утворюють нескінченне розмаїття палітри. І чує вже Г. Хоткевич голос потоків в оркестрі природи, тисячоголосій гірській симфонії: “Дзвонами невидимими славословлять храми — піснь велику співає земля!.. Це шматочок рідної землі!..”

Етюди “Два шуми”, “Збуджена”, “Самітна смерічка” вводять нас далі у світ природи з її величчю, гармонійною доцільністю, що мовою непереривної тонкої струни промовляє до “дрібнесенької, загубленої десь у великому лісі” людини і торкає в ній найпотаємніше, кличе на сповідь, спокуту гріхів, які мучать і крають душу, кличе до оновлення, до життя, творіння свого духу й плоті на побуду її, природи, величі, святості, вічності в неодмінному єднанні з нею: “Блудить то вправо, то вліво ледве помітна стежка. Така тонесенька, а єднає гуцула з селом. А з села з містом, а з міста й із світом цілим” (“Село”). Письменник чує “душу села”, яка не порушує загальної гармонії буття. Та й чи не розуміння цієї навколишньої краси привело до гірських живописних картин самого гуцула, — небагатослівного, вправного й трепетно чутливого до світу, в якому оселився, світу серпанкових синіх гір, що м’якими пасмами оточили далекі околиці, підступаючи впритул до самої цариці — Чорногори, а вже вона знає “усі відповіді”. Дух високості спонукає людину йти далі й підніматись вище, тому таким природним є заклик Г. Хоткевича “Д’горі, д’горі! Годі лежати!..”

Символізм роздумів, з іншого боку, виступає пересторогою всезахватності руху вгору, підкорення вершин, завоювання життєвого простору з його неодмінним змаганням, зусиллями, боротьбою. Якою вона має стати? Чи об'єктивно зумовлена вона? Прозаїк ніби не дає розв'язку, вглиблюючись у просторові параметри жорстокої реальності: “З кожної свободної щілини гониться невпинною силою дерево. Вигинається і ломиться, бореться за найменший шматочок землі, сіткою корінчиків оплутує камінь, жадібно ловить кожну піщинку. Якби хотів, — чув би крик тої боротьби. І предсмертні крики тих, що лізуть по трупах, знов ловлять, знов шукають. Зміями в'ються жмути засохлого коріння живих колись дерев, перетираються в порошок і гноять землю для будучих, більше щасливих поколінь”. (“Д'горі”).

Зачудованість Черемошем, годованим чорногорськими зимами, рікою суворою й скорою до гніву, що бачить всю Гуцульщину й в бистрім бігу забирає всю поезію, виростає в слові Г. Хоткевича до алегоричних дум про батьківщину, заколихану неблагоприємною для народу історією, в дрімотному напівсні спокуту-ючи нерішучість предків, підступність і навальність недругів. І в котрий раз, здавалося б, ліричний пейзаж набуває в нарисах звучання публіцистичного, громадянського, а слово будить в читачеві бажання дії під впливом немилосердного вироку митця: “Гей! Так ірви ж береги, Черемоше, вали гори, зоставляй великий спомин по собі! Може з твоєї хвили зробиться поет тобі й зуміє могутнім, як ти, словом затрясти кам'яним вінцем непорушних гір твоїх і показати світові цілому невиту красоту їх! І світ здивується тоді і скаже: “Невже була серед нас краса така, а ми нічого о тім і не знали? Бо якби знали ми, — хто ж би захотів тоді жити в кам'яних мішках і дихати сопухом та мерзотою?” (“Черемош”).

Г. Хоткевич бачить шляхи поступу в боротьбі як гармонію праці: “Для неї ж бо й закони природи, для неї й незміряна, невисловлена загадка життя, для неї смисл його схований” (“Повінь”). У кожній “дрібничці”, як, скажімо, в кішні — гуцульських жнивах — для нарисовця навіть у клаптиках сіна життя згрібається — “то ж наука для сина, радість у хаті, чарка горілки для гостя у свято” (“Кішня”).

Спостерігаючи труд дарабів, їх змагання з розбурханою водною стихією, їх розуміння мови ріки, письменник розмірковує над самим сенсом життя, над можливостями опанувати його логіку, приборкати його випадкові повороти, неосмислені прояви, поставити безоглядну, жорстоку силу життя (благо може стати злом, а зло — благом) в залежність від людського вибору шляху, яким треба йти “могутньо і невпинно”, вливаючи в оточення нові сили, надію: “Борись!.. Не піддавайся!” (“Життя”). Саме в філософському ключі розглядає Г. Хоткевич загибель малого Івасика, що йшов до церкви кладкою через розбурханий Черемош (“Злочин природи”), сумну пов’язь поминальних звуків гуцульської трембіти (“Трембіта”), згасле пожарище на місці колишньої привітної садиби... Й оптимізм хлопчаків, які з непідробним інтересом вбирали досвід несентиментальних буднів: “Не журяться. Знають, що перед ними життя, що нарубають ще багато хат. Виростаєте ж, виростаєте, сараки! Та будуйте високі хати! З вікнами, що си витвореють. Та сирикуйте, творячи нове життя на попелищах старої допатріархальної культури!” (“Пожарище”).

Високість художнього слова Г. Хоткевича виростає з фундаментального осмислення самого поняття культури народу, як його долі, пов’язаної з розвитком цивілізації. А та, в свою чергу, ставить перед людиною сакраментальну етико-

естетичну дилему: виявляючи волю до життя й уміння ним до безміри насолоджуватись, не погубити його саме непомітним переходом до спокуси панувати над життям, безоглядно поглинаючи його культурний порядок, духовність, несучи цим загибель і для особистості, і для її моральності, а, значить, для життя. Тому так об'ємно розкривається творче кредо письменника в матеріалі Гуцульщини з її священними традиціями, символікою, легендами, природою, людьми. Де святість життя, його могутність і краса водночас наводять на роздуми про необхідність постійного прагнення до творення нових цінностей, бо без них мимоволі вмирає все й, насамперед, людина. В “Недобудованій плебанії” тема “недо...” — недоробленого, закинутого, забутого, нездійсненого — відлунує острахом перед можливістю розтратити в побутових необхідностях той порив, що дозволяє щоразу відшукувати “в глибинах життя, в тайниках природи ще одну якусь невідому тайну, котра покорить трошки світла, зробить життя ширшим, загострить переживання”. А з побитого гонту даху недобудованої плебанії вже не понесеться чиста пісня й не полетить з нею молода душа назустріч свободі.

У картинах Г. Хоткевича яскраве одиничне з властивою для таланту залежністю накладається на загальне, висвічує його наслідки, застерігає від байдужості в ставленні до власного майбутнього: “І гадаєш собі: І так то все пропаде? І не запише сей народ свого сліду в історії людськості? І згине даремно ся безумна, захоплююча, пориваюча енергія? Та не може ж того бути!” (“Гуцул”).

Прагматизм економіки, спокуса її засобами вирішити всі проблеми суспільності не може підмінити й замінити духовних стимулів. Така підміна була б згубною для особистості, а, значить, і в цілому для держави, “як величезного акумуля-

тора консерватизму”, “злосного гнобителя”: “Треба заводити демократичні республіки з найвищою інстанцією — плебісцитом; на місце умертвляючого бюрократичного управління треба завести якесь інше, де би самі люди робили, як їм здається ліпше. І це все здавалось мені так ясно і просто, що аж дивно було — як люди того не розуміють і разом, змовившись, чому не заведуть одну годину раю замість содому плачу і скорби”. (“Поліціян”).

Неодномірність матеріалу, яким оперує письменник, виводить його на вершини філософських роздумів про рідну землю, як найвищу святиню, що одна може зцілити дітей своїх. “Але ж для того чуда треба тебе любити...” (“Марод”). Він почерпає з конкретики фактів історичний досвід свого народу, схвильовано прилучається до нього, намагаючись вгадати його історичну долю, сказати про неї всю чисту правду: “І кривавиться серце, читаючи повість вашу, гуцули, повість боротьби вашої доброї душі лагідної, щирої, зичливої, вашої довірливості дитячої з тим примусом проклятим, що робить вас облудниками, шахраями і псами на ланцюгу... Тужить душа за людом щирим твоїм, о земле ти рідна, Україно гірська!” (“Жаль за горами”).

Динаміка думки “Гірських акварелей” Г. Хоткевича дозволяє адекватно зрефлексувати реальність активним сприйманням її діалектики, поєднати безпосередність художнього відображення з осмисленим розумінням історичного процесу, будуючи філософсько-естетичну логіку розвитку людини й народу, формуючи, таким чином, свідомість, що зветься національною, і складає сенс ідеології кожної нації.

ПЛОМІНЬ ПАВЛИСЬКИХ ЖОРЖИН

Уже минуло більше чверті століття відтоді, як не стало Василя Сухомлинського — члена-кореспондента Академії педагогічних наук, лауреата премії імені іншого славетного українського педагога Антона Макаренка, заслуженого вчителя України. Більше двадцяти років він керував Павлиською середньою школою на Кіровоградщині, яка носить тепер його ім'я. В десятках книг, сотнях наукових і публіцистичних статей викладена його система виховання...

Готувалась до друку нова книжка. Все було готове до її виходу, лише заголовок видавництво попросило автора уточнити. Василь Олександрович, відстоюючи власні погляди, звернувся до редактора: “Чому Ви боїтесь назви “Серце віддаю дітям”? Вона найточніша. Я віддаю дійсно серце дітям і не соромлюсь цього говорити”. Тепер, коли педагога немає серед нас, коли його досвід, теоретична спадщина стали надбанням багатьох народів світу, бачимо велич його постаті, справ, життя, що раптово обірвалось 2 вересня 1970 року — наступного дня після того, як малюки переступили поріг його школи. Обірвалось на 52-му році...

Переконуємось у недеklarативності думки, висловленої в листі до близького друга: “За будь-яких обставин я буду стояти прямо. Горизонтальна лінія — лінія змії. Людина вертикальна”. І стосувалось це, звичайно, не лише власної позиції, особистості. Працюючи в умовах жорсткої ідеологічної регламентації науки, всього навчання й виховання, В. Сухомлинський бачив її безперспективність в теоретичному сенсі, згубність офіційних установок для розвитку людини: “Не грайтесь дітьми, — писав він. — Діти люблять іграшки, але не люблять, коли їх перетворюють в іграшки. Дехто вважає, що можна

якимось заходом розв'язати змаху всі проблеми виховання. Це все одно, що намагатися зіграти на єдиному клавіші Героїчну симфонію Бетховена". Він виходив з переконання, що людина — неповторна, і творив свої погляди всупереч тоталітарній системі, з головною метою — виховати особистість у кожному підліткові, виховати добром і для добра.

... У Павлиш я приїхав тихого осіннього надвечір'я 1965 року, й від автобусної зупинки відразу побачив на пагорбі над ставком цегляні будиночки шкільного містечка. Далі, вздовж долини річки Омеляник лежало село, а за ним починались степи, сосновий ліс заповідника, що закінчувався на березі Кременчуцького моря, оперезаного греблею ГЕС. Від дерев'яної хвіртки до головного корпусу вела вузька алейка, з обох сторін обрамлена високими кущами квітучих жоржин, айстр і хризантем. Алея ця з легендарними квітами була своєрідним містком у казку, через який вихованці Павлиської школи разом із своїм наставником виходили щоразу читати одну за іншою триста сторінок Рідної Природи: сторінки Долини Степів, Золотого Сонця, Бабиного літа, Прощання з літом, Першої паморозі, Першого снігу, Ранкової зірничі на березі річки, Першої пісні жайворонка, Куточка краси...

Поетичний дар бачення Природи відображений у оповіданнях і казках В. Сухомлинського, виданих окремою книжкою "Гаряча квітка". Немає у цих творах невгамовної нереальності фантазера, а в кожній — напрочуд чистий і вірний погляд на дійсність, талант спостережливості, шохвилинного проникнення в сутність буття під кутом зору малюка, школяра. І він учив бачити в навколишньому не тільки чудовий світ, а й батьківщину, яку полюбить кожен школяр усією душею, усім серцем. "Альфа й омега моєї педагогічної віри, — писав В. Сухомлинський, — глибока віра в те, що людина

така, яким є її уявлення про щастя”. Казки писав не тільки вчитель, їх складав кожний учень, підвладний магічному дарові вихователя.

В одному з оповідань Василь Олександрович говорить малюкам, що вперше переступили поріг школи: “Які ви щасливі, діти. Щасливі, бо вам є що бачити. Щасливі, бо ви побачите багато прекрасного. Я поведу вас на берег ставка, і ви побачите, як сходить ранкова зоря. Ми сядемо в кущах, за-тамуємо подих і побачимо, як соловейко, прокинувшись, п’є краплину роси. Прийдемо до схід сонця до великої гарбузової квітки й застукаємо там ледачого джмеля, що, переночувавши в квітці, прокинувся й чистить крильця. Підемо напровесні до нагрітого сонцем стовбура й побачимо, як сонечко з-під кори виглядає й здивовано дивиться на сніг: що ж це воно таке — жарко вже спати в ліжку, а надворі сніги лежать... Ви щасливі діти, бо все це ви побачите”.

Через пізнання рідної природи, рідного села, слова рідної мови, любові до рідної матері вів В. Сухомлинський дітей до усвідомлення поняття Вітчизни, до вшанування пам’яті патріотів і особистих громадянських справ: “Любити людство легше, ніж зробити добро рідній матері — мовить старовинна українська мудрість, приписувана народному філософу Г. Сковороді... Неможливо виховати людяність, якщо в серці не утвердилась прив’язаність до близької, дорогої людини. Слова про любов до людей — ще не любов. Справжня школа виховання сердечності, душевності й чутливості — це сім’я: ставлення до матері, батька, дідуся, бабуні, братів, сестер є випробування людяності”.

... Шкільне подвір’я виглядало порожньо. Закінчувалась в учнів друга зміна. Та в мене не було тривоги, що не зустріну тут Сухомлинського в досить пізній час. При школі розміс-

тилась його скромна затишна квартира, кабінет, і де б не знаходився педагог — у відрядженні в районі, області чи столиці, на теоретичних конференціях, в зарубіжних поїздках — він незмінно впродовж усіх років поспішав повернутись у ці стіни: “Дітей же не залишиш ні на день”. Його день починався о четвертій ранку... Невдовзі побачив, як збоку саду наближалась людина в коричневому костюмі й світлій сорочці, дивилась на незнайомця напрочуд спокійно й привітно. Та, коли довідалась про завдання редакції, обличчя посерйознішало — я претендував на найдорожче, на час, в який Сухомлинський планував зробити чимало справ.

— Ну що ж, оскільки приїхали неблизькою дорогою, — треба розуміти й вашу роботу, — сказав примирливо.

Зайшли в один з навчальних корпусів, де ще йшов урок у п'ятому класі. В порожньому коридорі стояв старий диван. Василь Олександрович присів на нього, відкинувшись на спинку, замислився, заплющивши очі. Летіли хвилини, сонце кожної миті могло схватись за верхів'я шкільного саду, і я нагадав про себе.

— Моя поява в цьому класі не запланована, а без причини переривати урок я не можу, — відповів Сухомлинський. — Мушу обдумати, про що я зараз скажу учням, кожний мій прихід до них має бути подією, нехай хоч маленькою...

Поведінка його видалась тоді незвичною, неприродною. І зараз, через роки розумію, що побачив вияв саме небуденної, геніальної (якщо хочете) органічності, принциповості, коли теорія системи Сухомлинського зливалась в єдине з кожним його вчинком, дією, словом.

— У мене ще одне прохання, — продовжував він. — Я не буду позувати на фоні дошки чи писати на ній щось для знімка, а проведу з учнями коротку бесіду, — постарайтесь в цей момент зробити непомітно свою справу.

В. Сухомлинський вибачився перед учителькою за перерваний урок, пояснив учням, які пожвавлено зустріли його появу, причину приходу, присів за стіл, покликав дівчинку з другої парти, звернувся до неї на ім'я, і розпочав дуже конкретну, невимушену розмову. Клас принишк. Василь Олександрович довірливо подивився у вічі маленької співрозмовниці, легенько взяв у долоню її руку, прикрив її своєю і я побачив, відчув незвичайне чудо спілкування. Це був мій знімок. Від хвилювання встиг лише раз натиснути на спуск фотокамери, а далі плівка не переводилась. Як кажуть, єдиний дубль, але зате який!

Не забувається впродовж десятиліть вечірня подорож стежками Павлиської школи. Зайшли на заняття майбутніх автоматиків і телемеханіків (у ту-то пору в далекій сільській школі!). Поруч — будинок токарних і слюсарних майстерень, що випускали продукцію з власним клеймом...

Політ у світ казки, фантазії не був для В. Сухомлинського самометою. Педагог привчав дітей до самостійного мислення, суджень, до точності володіння словом і думкою, які набували конкретного сенсу в поєднанні з предметами, подіями, явищами навколишнього світу. Робота на городніх ділянках, в саду, винограднику, теплиці наповнювалась конкретним змістом, менш усього нагадувала “гру в працю”, “гру в галузь діяльності”.

Гуртків за інтересами в сільській школі налічувалось близько сорока. В них брали участь усі, бо педагогіка В. Сухомлинського не розрахована “на лідерів”, тільки на найздібніших чи найпрацьовитіших. Вона виховує кожного зокрема й усіх без винятку: “Захоплення тим чи іншим видом праці в роки ранньої юності, — писав Василь Олександрович, — відіграє відповідну роль у формуванні покликання, але,

зрештою, не вирішує до кінця вибору спеціальності. Широке коло знань і навиків, трудова культура, що стала надбанням ранньої юності, — це духовне багатство пробуджує не тільки спрагу до знань, але й допитливість. Саме завдяки духовному багатству випускники намагаються обрати такий життєвий шлях, на якому яскраво розкриваються їх здібності, талант”. В Павлівській школі не рахували абсолютним показником ефективності кількість студентів вузів, а він складався з усіх випускників, бо вони завжди знаходили власне покликання.

— У чому ж воно, чудо Павлиша? — подумалось... На осінніх яблунях де-не-де гойдались золотобокі ранети. До скloverхої теплиці горнулись пожовклі куці винограду. Погасли шкільні вікна. До рідних домівок поспішали останні учні — “звичайні” діти. Василь Олександрович нечутно пройшов через кухню у відчинені двері домашнього кабінету. У стелажах під стелю здіймались рівні ряди книг. Їх було багато. Десятки тисяч томів. Справа — диван. Стіл під вікном. Настільна лампа, прикрита газетою (щоб не розсіювалось світло), акуратно складені аркуші рукописів: “Вміння почувати добро — це найвища людська освіченість, а вчитися відчувати його — все одно, що збирати сонячні промені або зберігати людську радість... Якби мене привели до абсолютно нової для мене школи і сказали: “Тут вам доведеться працювати”, — перше, чим я б поцікавився, не те, що учні знають або чого не знають. Я поцікавився б, як дітей вчать відчувати. Це — найголовніше. Сьогодні не знаєш — завтра дізнаєшся й знатимеш. Але коли сьогодні не вмієш відчувати, завтра відчувати не навчишся”.

Щоденна, щохвилинна робота спрямована була не на заучування надуманих постулатів, догматів, зрештою, не тіль-

ки на засвоєння вихованцями певних знань. Робота В. Сухомлинського в школі — нескінченний творчий процес, осяяний педагогічним талантом, який віддавався на те, щоб вихованці не тільки розуміли зміст високих слів моральності, а відчули на собі їх безпосередній сенс, пройшовши через конкретні вчинки. Повсякчасне злиття слова й діла, добрих справ і великих понять. Вчинки кожного у відношенні до конкретної людини, що потребує участі, допомоги, підтримки виховували не абстрактних гуманістів.

Є у В. Сухомлинського й свої заповіді.

Перша: у виховному процесі три складники: наука, майстерність, мистецтво...

Друга: знання — метод, яким юність свідомо здійснює нові кроки в пізнанні світу...

Третя: тільки праця еволюціонує особистість через установки “потрібно”, “важко” до відчуття прекрасного...

Четверта: мета — особистість.

П’ята: здивуйся красі й починай творити нову — джерело любові до Рідної Землі...

Шоста: обов’язок перед Вітчизною — святиня людини, якою має вона дорожити, як дорожить добрим ім’ям...

Ці принципи доведені життям В. Сухомлинського. Пройшовши нескінченні кілометри дорогами війни, важко поранений, він до останніх днів відчував у грудях осколки міни. У фашистському тилу звіряче замучені син і дружина педагога. Та серце не скам’яніло, воно ще більше відчувало потребу у всезагальному добрі: “Немає людяності абстрактної... Людяність борця, непримиренного до будь-якого гніту, рабства, сваволі, виростає з багатьох крупинок — із загальнолюдської моральної культури, — писав Василь Олександрович у передмові до німецького видання книги “Серце віддаю

дітям”. — Нам потрібно одухотворити кожну людину високим, благородним ідеалом... Щоб до серця назавжди закрити доступ звіру”.

...На столі в мене лежить фотографія, зроблена в жовтні 1965 року й лист, написаний учнівським пером: “Шановний Юрій Григорович! Дуже дякую вам за те, що ви прислали фото. У мене є до вас просьба: якщо можна, зробіть ще кілька фото, на яких сфотографували мене з дівчинкою. Буду дуже вдячний вам. З повагою. В. Сухомлинський. 18.X-65 р.” На конверті — портрет І. Карпенка-Карого — його знаменитого земляка...

“ЖИТТЯ МОЄ СКЛАЛОСЯ ПРОСТО...”

У цих словах із “Автобіографії” поета й журналіста Василя Симоненка (1935-1963 рр.) немає й тіні нещирості чи кокетування з нинішнім запізнілим читачем. Усього — 28 років... Народився на Полтавщині, батько залишив сім’ю. Виростав з матір’ю-колгоспницею. В роки війни, як тоді формулювалось у анкетах, — на тимчасово окупованій території. Закінчив школу, факультет журналістики Київського університету імені Т.Шевченка. В 1957-1963 роках працював у редакціях газет “Черкаська правда” й “Молодь Черкащини”. Відчуваючи, що добігає кінця земне життя, скромно й відверто звернувся до правління Спілки письменників із хвилюваннями про найдорожчу людину: “Звертаюся до Вас у трагічну хвилину свого життя — можливо, завтра мене вже не буде. Звісно, література перенесе цю майже безболісну для неї втрату. Але я не можу піти із життя, не подбавши про долю матері. Мама моя працювала в колгоспі 27 років, але, незважаючи на це, змушена вдовольнятися роллю “утриманки”. Перший день моєї смерті може стати першим днем її жебрацького животіння. Від усього серця прошу Вас не допустити цього...” Мати — Ганна Федорівна — пережила сина більш як на півстоліття.

Поезії В.Симоненка, вигранені в окремі книги “Тиша і грім”, “Земне тяжіння”, “Лебеді материнства”, “У твоєму імені живу”, “Народ мій завжди буде”, “Ти знаєш, що ти — людина”, відзначені Шевченківською премією. Посмертно... Та задовго до того впаростилися вони в народну душу, ставши, як прийнято казати про високі мистецькі витвори, пісенною класикою:

*“Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.
За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.
І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі,
Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.
Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину”.*

Поетія, легка як мрія, нескінченна, як вічність... А була і проза. Була складна, виснажлива робота в редакціях, були різновекторні журналістські дороги, на яких набачився усього, були важкі роздуми над життям у непрості часи післясталінської реакції, хрущовської “відлиги”, тотальної цензури, “ватників” і нескінченних черг в очікуванні буханця хліба, часи гострих суперечностей між ідеологічними постулатами й реальністю. З гирким гумором писав про це в одному з листів І.Світличному: “Мабуть наші мовознавці забулися, що ми живемо в епоху розгорнутого будівництва комунізму і змогли б прекрасно обходитися без усяких “але”... Були статті, кореспонденції, нариси, рецензії, відлиті в свіжофарбові газетні шпальти...

Публіцистика В.Симоненка — невід’ємна частина його літературної творчості, часу для якої йому обирати не довелося. У ній так чи інакше відображений історичний проміжок часу, в котрий жив. Вона відтворює його смаки й уподобання, лаконічні роздуми, звернуті до людини. І не просто людини. Є в автора (як, до речі, й у творах інших “шестидесятни-

ків”) особлива спорідненість з народом, якому вже тоді — легко й ненав’язливо — ніс думки про духовне розкріпачення, несміливі паростки уявлень про національну свідомість і глибинні батьківщинні корені рідної землі. У тих суспільно-політичних умовах В.Симоненко намагався охопити якнайширшу, найактуальнішу проблематику, уникаючи такої звичної для часу декларативності. Оригінально подавав факти, шукав свіжу аргументацію, точними деталями малював форму кожного матеріалу, виявляючи потужну творчу авторську індивідуальність, будив у читачеві “божу іскру”, гідність і правдолюбство.

На наш погляд, В.Симоненко не був, як прийнято казати, дитиною свого часу й тієї України, в якій йому довелось фізично жити й померти... З одного боку, світоглядні напрямні його відходили далеко в національну історію та українські культурні традиції, а, з іншого, — всім поетичним єством він прагнув вирватись із лецят безжальної адміністративно-партійної системи, яка душила кожний вияв вільного польоту духа до правди й справедливості, накладаючи на нього важке тавро, пойменоване “націоналізмом”, кидане у непідйомний для перелогів ґрунт земляцького пристосуванства й політичного цинізму. Та, не зважаючи ні на які суспільні обставини, В.Симоненко стояв у повний зріст перед намаганнями ізольовати його творчість від загалу, не зраджував високих гуманних принципів, черпаючи насагу в рідної землі, її безсмертній історії, від високих постатей, що її творили, віддаючи всі сили й, навіть, життя, посилаючи хулу та ненависть лакузам і вбивцям за “розстріляні ілюзії” цілих поколінь:

*“Тремтіть убивці. На цвинтарі ілюзій
Уже немає місця для могил!
Уже народ — одна суцільна рана,*

*Уже від крові хижіє земля,
І кожного катюгу і тирана
Уже чекає зсукана петля...*

Працюючи в “Молоді Черкащини”, він визначив для себе три священні духовні вершини (всіляко протестував проти намагань їх руйнувати). Перша — Тарасова гора в Каневі, де покоїться прах Кобзаря; друга — Богданова гора в Чигирині, звідки, власне, пішла козацька слава; третя — Михайлова гора в Тимківщині, на батьківщині видатного вченого, першого ректора Київського університету Михайла Максимовича. Ці святі для українства місця давали йому снагу, глибіню у роздумах, силу переконань і крицеву честь. Попри всю творчу самодостатність і особистісну цілісність, В.Симоненко в кожному рядку поезії й прози усвідомлював себе лише часточкою (як виявилось із плином років — неповторною й гідною великих попередників) народу, переконаним українським патріотом, впевненим, передовсім, у високому майбутті Батьківщини-України, і цим — щасливим. Присвятив саме їй один із найліричніших віршів:

*“Коли крізь розпач випнутьсь надії
І загудуть на вітрі степовім,
Я тоді твоїм ім'ям радію
І сумую іменем твоїм.*

*Коли грозює далеч неокрая
У передгроззі дикім і німім,
Я твоїм ім'ям благословляю,
Проклинаю іменем твоїм.*

*Коли мечами злоба небо крає
І крушить твою вроду вікову,
Я тоді з твоїм ім'ям вмираю
І в твоєму імені живу!”*

У чому ж таїна його таланту? Мабуть, у тому, що він неоднозначний, не прямолінійний, непередбачуваний, бо сама людина, якій він подарований Всевишнім, надзвичайно чутливо сприймає світ. І, можна сказати, всесвіт — природний і людський, — власною складною особистістю є цим світом і всесвітом, поєднуючи з ними людей і людство, розкриваючи глибини їх смислу і духу в усьому чистому, святому різнобарв'ї почуттів, мук, радощів, відображеному в слові — мовленому та друкованому. Це слово виривалося з найпотаємніших глибин душі й на єдиному подихові передавалося народові, поминаючи примітивні кар'єрно-безпечні схеми “служіння” спотвореним ідеологічними лакеями моделям і, так званим, надбудовам над суспільством. Адже немає нічого вищого від подиху суспільності, аніж космос душі. Мимоволі накликав на себе спротив і жорстоку ворожість пігмеїв:

*“Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Поцезнуть всі перевертні й приблуди,
І орди завойовників-заброд!”*

Папір, якому довіряв власні думки, вважав В.Симоненко найвірнішим і найсерйознішим побратимом. Із скромності невисоко оцінював власний літературний талант. Відносив себе до “чорноробів поезії”, які працюють заради прийдешнього Шевченка чи Франка. Однозначно виступав проти непорушних догматів, що сковували науку, мистецтво, любов: “До безтями ненавиджу казенну, патентовану, відгодовану мудрість. Якими б цитатами бездари не підпірали свою розумову стелю, вона, однак, занижка для нормальної людини. Як простір немислимий без руху, так поезія немислима без думки. Що то за простір, коли в ньому не можна рухатись. Яка то поезія, коли вона не мислить? Поезія — це прекрасна

мудрість”. Гнівно виступав проти сотень сучасних “писарчуків”, що за наперед дозволеними владою коліями “обсмоктували” з різних боків одні й ті ж “теми”, “вічні ідеологічні істини”. Свіжі думки й щирі емоції робили твори В.Симоненка не холуйськими виробами, а справжнім реалістичним творінням, гідним великомученицької національної літератури. А ще неодмінна риса письменницької особистості — мужність. Вона дозволяла сказати людям правду: “Втрата мужності — це втрата людської гідності, яку я ставлю над усе”.

Він створив власний світ філософсько-політичного думання, як процес живої творчості, що не лише народжувала для вираження незвичайної свіжості й глибини художньо-публіцистичні образи, метафори, інші виражальні поетичні фарби, а й одночасно відкривала все нові пласти концептуального характеру, спресовані в моноліт національної свідомості народними прагненнями й переживаннями. Відвертими і чесними, вираженими найнесподіванішими словесними водоспадами — і пафосно-громадянськими, і (не менш яскравими) інтимно-ліричними, що незмінно й осмислено виражали нестримний і непереборний рух, прагнення, а, навіть, боротьбу за гідне людини майбутнє рідного народу. Немає в його поезії лише одного — фальші, підлаковування буденного. Адже саме жорсткі діалектичні суперечності буднів бувають наповнені справді доленосного смислу, значення, наочніше дозволяють зрозуміти й побачити драматизм життя, співвідношення реальності та ідеалів-народу, нації, зрештою, України, які, поцінуючи меченосну свою історію, мали б прокинутися та зробити власний вибір у доленосній боротьбі за власний шлях серед цивілізованого світу. Творчість поета й публіциста кликала до цього усвідомленого Прометеевого горіння, спраги незворотного долання доріг, яких ще не пройшли попередники:

*“Не шукаю до тебе
Ні стежки, ні броду —
Ти у грудях моїх,
У чолі і в руках.
Упаду я зорею,
Мій вічний народе,
На трагічний і довгий
Чумацький твій шлях”.*

Домінантою справжнього, не порожнього людського життя є пошуки дороги до себе, відкриття своїх потаємних і потужних енергетичних потоків, які поєднують людину із круговоротом природного розвитку. А через нього — руху до духовно-неповторного об'єднання з божественними категоріями щастя, справедливості, добра, правди, які можливі лише в космосі рідної батьківщинної землі, свого народу, відкидають “моделі” примусового ошчасливлення геростратами від всіляких ідеологій. Бо взамін вони вимагають обов'язкового бездумного поклоніння і зречення власної гідності, власного “Я”, власної історії, пошуків неповторного сенсу життя в контексті формування особистості, співзвучної національному самоозначенню, що поборює неприродні обставини — соціальні та природні — в ім'я плекання, захисту гуманізму та моральності:

*“Йди і спопеляй байдужі душі,
І сліпоту, й холопство прокляни,
Щоб не зійшлись, в кривавицю заюшені,
Народів обікрадених сини.
Я — твій ровесник. Доля моя куца,
Печаль моя не відає кінця.
Я кличу вас у відчаї не гнуться,
А вибухати, як нові сонця!”*

Високі та святі поняття, наче планети сонячної системи, обертались в свідомості й творчості В.Симоненка довкола слова “Батьківщина”, яке ніколи, з його погляду, не може зникнути, хіба що зникне сам народ. У його чесному, щирому серці любов до Вітчизни жила постійно, стаючи то совістю, то мукою, то раною душі, коли осмислював “піт і кров” кращих синів її, борців її, що життям прагнули прискорити падіння золотих ідолів. Адже вони несли в своїх руках кайдани неволі й рабства духа, безсоромно грабуючи народ для обжирання свого бурдюка: “Той, хто любив матір, не міг шкодувати ненависті для байстрюків, що, мов голодні вовки, шматували її живе тіло, по коліна брюхалися в народній крові і сльозах”. На переконання В.Симоненка, справжня любов — войовнича, вона відкидає бруд і сміття, утверджуючи свої високі ідеали.

Попри присутність у його творчості провідних мотивів, вона загалом є значимою, бо містить повноцінну літературно-філософську концепцію буття з усіма поняттями, категоріями й образами, що відображають сутність співжиття, співіснування, співпереживання його людиною, а, в свою чергу, і ставлення до нього з усією конкретикою й діалектичним осмисленням руху до постійного удосконалення життя, плекання повнокровоної людини, яка гідно, щасливо виконує свою високу гуманістичну місію на землі:

“Ти знаєш, що ти — людина!

Ти знаєш про це чи ні?

Усмішка твоя — єдина,

Мука твоя — єдина,

Очі твої одні.

Більше тебе не буде.

*Завтра на цій землі
Інші ходитимуть люди,
Інші кохатимуть люди —
Добрі, ласкаві й злі...*

Злом для В.Симоненка, котре ніби програмувало ущемлення й спотворення людської гідності та повноцінності, було політичне і соціальне середовище, обосноване ідеологічними постулатами й каральними органами. Вони сіяли тотальний фальшивий оптимізм, бездумне вихваляння неіснуючих переваг і успіхів суспільної системи з намаганнями скувати живу думку, викорінити національну свідомість, прикрити провали в економічній сфері, убогість духовного існування штучно створеної “людської маси”, багато в чому позбавленої історичної пам’яті й рідних коренів. Об’ємний реальний зміст творчості В.Симоненка намагався ствердити моральну атмосферу в сучасному для митця суспільстві, повнокровно і геніально просто показати глибини духовності, які, мимоволі, входили в дисонанс з тогочасним існуванням. Саме вони не давали загинути людському духові, унеможливаючи поглиблення морального провалля, збудованого на відкиненні загальнолюдських чистих почуттів, рятували прийдешні покоління від спустошення та манкуртизму. І робив він це на правах не пророка, а найземнішого сина рідної землі.

В.Симоненко осмілювався відкрито виступати навіть проти тодішніх “партократів”, що діяли окриком, тиском, звичним залякуванням, що не поліпшувало атмосфери в суспільстві. Він піднімав голос проти байдужості, в яких би формах вона не виявлялась, формалізму й оспалості. Любов’ю до всього суцього мала, на його переконання, проїнятися, в першу чергу, молодь: “Це ж юність, — писав журналіст, — їй

притаманні замисли, неспокій, бажання досягти більшого, вищого, цікавішого. Розбуджувати в молоді таке прагнення — означає думати про майбутнє народу”. В цьому він додавав і найперший обов’язок молодіжної преси, і свій журналістський обов’язок. Його тривожили проблеми суспільної культури, здорового побуту, естетичних смаків, розуміння прекрасного, зміцнення матеріальної бази культури та добору людей, які в цій сфері працюють. Адже від вирішення їх немалою мірою залежали задоволення та формування духовних запитів людей, розвиток їх інтелекту, культури праці й відпочинку. Постійна увага В.Симоненка прикута до мистецтва як методу та форми художнього відображення дійсності.

У театральних рецензіях він дивився на світ сцени з позицій активності власного світогляду, доброго естетичного смаку, контрапунктності виду мистецтва. Оцінюючи новизну соціального контексту режисерської концепції, водночас, не упускає з виду глядацьких пріоритетів, в першу чергу, в створенні акторами цікавих самобутніх характерів (“Спектакль хвилює”, “Зустріч артистів з колгоспниками”). Замислюючись над багатоаспектністю проблеми, про яку пише, журналіст цікаво розмірковує про наболілі питання репертуарної політики, необхідність постановки п’єс українською мовою для поглиблення її знання, поширення й розуміння культурної ролі в суспільному житті (“Відкрите питання про театри народної творчості”, “Сільські вечори”): “Адже ніякий творчий колектив, — писав В.Симоненко в одній з театральних рецензій, — що поважає себе, не задовольниться роллю безтурботного витівника, який розважає публіку. Твір тільки тоді потрібний, коли він примушує не лише сміятися, а й думати” (“Якщо в серці весна”). Особисто він з особливим інтересом сприй-

мав твори, в яких велась принципова розмова про ставлення людини до життя, про її честь і, зрештою, про зміст самого існування людини.

Як значну подію в культурному житті Черкащини розцінив В.Симоненко прем'єру в обласному театрі вистави “Дума про Кобзаря”, в якій йшлося про останній приїзд Т.Шевченка в рідні краї. Провідний мотив твору — “поет і народ”. Поет постав тут сильним і гнівним, добрим і ніжним. Проте, рецензент намагався розгледіти, наскільки по-новому підійшли актори до тлумачення геніального митця, поминувши “традиційність”; передали дух епохи й трагізм у ній національної особистості. Тарасова тема не полишає молодого рецензента, й він звертає увагу на позитив кіноролі Кобзаря, яку створив С.Бондарчук, виразно потрактувавши Т.Шевченка як гіганта української літератури (“Доля людини”). З такою ж підкресленою увагою ставився В.Симоненко до інших кінопрем'єр, котрі так чи інакше торкалися життя й творчості видатних діячів національної культури, що невтомно боролися “зі злом і неправдою”. Особливою публікацією відзначена поява фільму про І.Франка, де роль геніального Каменяра виконав усе той же С.Бондарчук, показавши “справжнього І.Франка, примушуючи хвилюватися й переживати разом з ним”. Не проминув публіцист оприлюднити факт про те, що за кілька днів демонстрування в Черкасах стрічку переглянули кілька тисяч глядачів, не зважаючи на те, що місцева влада “потурбувалась” про показ твору в найхолоднішому кінотеатрі міста.

Станові його романтичного світосприймання дуже точно відповідала творчість Л.Українки. На екранізацію її драмифеєрії “Лісова пісня” журналіст звернув особливу увагу. Перш за все, наскільки вдалося авторам фільму розкрити красу українського Полісся; колорит, настрої, зворушливий ліризм

твору геніальної поетеси. І, підвладний принциповій журналістській позиції, не міг не відзначити неглибокого тлумачення образів молодими акторами, незрозумілі “скоромовки” в озвученні складного асоціативного поетичного тексту й, нарешті, висловив і відверте невдоволення російськомовним варіантом фільму (одна з ознак тодішньої русифікації), адже, на переконання В.Симоненка, “хотілося, щоб герої “Лісової пісні” говорили до нас з екрана українською мовою”. Він підходив до оцінки фільмів з суворими мірками й високими мистецькими критеріями, жадав від кіномитців високої правди, яка виключає фальшиво-плакатні штампи в тлумаченні складних і суперечливих життєвих явищ: “У великого мистецтва є одна вічна заповідь: любов — рідна і рівна сестра ненависті. Це елементарно — щоб любити життя, треба ненавидіти смерть; щоб любити людей, треба ненавидіти міщанських тварюк. І лише тоді, коли підтекстом любові є ненависть, тоді ця любов — велика, прекрасна і справжня. Любов без ненависті все одно, що людина без статі... Найбільше нам потрібні талановиті кінотвори, які б відкривали багатство душі та інтелекту людини” (“Чим не задовольнив фільм”).

Були у В.Симоненка чіткі й глибокі пріоритети, яким він не зраджував ніколи, про що б не писав, а, надто, про культурно-мистецьке життя України. Прослухавши російськомовний концерт артистів Черкаської філармонії, поставив у рецензії не риторичне запитання перед культпрацівниками (і не тільки перед ними): чому не репрезентується національна музична культура творами українського мистецтва? (“Думки після концерту”). Не йти протореними шляхами, а створювати самобутній репертуар радить він і вокальним ансамблям, і хорам (“Нота у величній симфонії”, “Виступає Черкаський міський...”). Непокоять і пустуючі в селах Будинки куль-

тури (“Художня бездіяльність”, “На вищій ступінь культурного розвитку”), й недостатній рівень самодіяльності, загалом естетичних смаків, почуттів: “У свій час Микола Васильович Гоголь говорив, що і пісня, і мистецтво розкривають душу народу. Бажано, щоб це стосувалося українського, насамперед. Для нащадків”. (“Чиї розкриваються душі”).

Людина! Вона логічно переходить із матеріалу в матеріал у газетній публіцистиці В.Симоненка — з її проблемами, болями й буденними житейськими радощами, неодмінно викликаючи співпереживання, співучасть, бо й самому журналістові небайдужими були людські клопоти й мрії. Людина й земля, що її народила, якою вона ходить, на якій живе серед інших. Чи знає її історію, добрі традиції й сенс самого життя? Стурбовані, емоційні роздуми автора, його щирі слова постійно звернуті до читачів газети, якій віддавав жар свого серця, намагаючись докопатись до вічних істин, яких, як відомо, не буває. Ось пильний погляд помічає щедре літнє сонце над древнім Городищем — батьківщиною С.Гулака-Артемовського й І.Нечуя-Левицького. Пишні квітучі сади нагадують про невтомну діяльність селекціонера Л.Симиренка. Та, біда, чиновники з міськради, вирішивши назвати його іменем одну з вулиць, недозволено перекрутили відоме прізвище, виявивши не лише байдужість до “чергового заходу”, а й елементарну неграмотність (“Чому забуті їх імена?”).

На Смілянщині в одній із середніх шкіл створено учнівську виробничу бригаду, яка немало спричинилася до облаштування комфортного навчання, та про це майже не знають у інших школах району (“Праця — найкращий вихователь”)... Юнаки та дівчата після випускного вечора дискутують, яку професію обрати, яка з них — найкраща й найпочесніша, а журналіст, “підслухавши” ці відверті розмови,

бажає від себе — чесних працьовитих рук і простору для творчих дерзань (“В добру путь!”). Щирі слова знаходяться у В.Симоненка для представників різних професій. Він в жодному з випадків не забуває “глянути на людину, запитати, що цікавить її, крім брикету чи буряків” (“Розправляють крила орлята”).

Поділяючи народне прислів'я: “Чужа сім'я — темний ліс”, все ж, заглиблюється в гущавину морально-етичних проблем, ніколи “не рубає з плеча”, а публічно завжди йде на допомогу, не упускаючи жодної деталі, точки зору, обставини; намагається намітити вихід із складнощів співжиття, співучасті, зрештою, співіснування в конкретиці складних обставин (“Чому Володя відбився від рук?”, “А хлопець він непоганий”, “Пошти” людина”, “Двоє вийшли з ЗАГСу”, “Дорога мама”, “Почуттям торгує лише обиватель”, “Спільники злочину”). При тому, не спрощує ситуацій, не вдається до банальних сентенцій і висновків, не намагається підігнати їх під офіційні циркуляри чи партійні постанови: “...Що може бути аморальнішим, ніж “мирне співіснування” двох зовсім чужих людей, ніж сім'я, побудована на лицемірстві? Це жакливо й огидно — ціле життя для стороннього ока розігрувати щасливу пару, жити в одній квартирі з ненависною людиною і думати про іншу. Життя — це не учнівський зшиток, помилки в ньому виправляються болісно і важко. Краще, звичайно, їх не робити. Краще, коли людина хоч трішечки дивиться вперед і думає про майбутнє, а не беззвільно пливе за течією...”

У малюнку “Вдячність землі” В.Симоненко, можливо, найвипукліше для “виробничої” тематики його матеріалів відтворює непросту долю одного з представників династії хліборобів, розкриваючи увесь творчий діапазон автора. Просто й органічно розповідає про людську долю, спрямовану на те,

щоб завжди колосилися ниви, на столі був духмяний хліб, навколо садиби шумів фруктовий сад, випестуваний дбайливими руками, а дім повнився дитячими radoщами. Так, для прикладу, як у Захара Феценка — дітей дев'ятеро: старші уже “сп'ялися на ноги”, а меншенькі — в науці й творчості. Головне, серця в них щирі, як у батьків; вони свідомі того, що впевнено продовжують рід славнозвісних українських хліборобів, свідомі того, що вони — люди, і праця їхня необхідна рідній землі.

В.Симоненко майстерно володів жанрами, в яких працював. І виражальними засобами журналістики, в кожному матеріалі йдучи своїм неповторним шляхом пізнання подій, явищ, фактів, практично не повторюючи публіцистичних прийомів, які визначались в кожному конкретному випадку концепцією. Прискіпливо дослухався до ритму й пульсу життя. Він був талановитою продуктивною журналістською індивідуальністю, знав предмет, розумів суспільні процеси, що проходили навколо, не піддаючись кон'юнктурним міркуванням. Застосовував не лише нові методики в тлумаченні дійсності, а й шукав нестандартні виходи із життєвих ситуацій, завжди почувуючи високу відповідальність перед героями за кожне слово і повагу до читачів газети, завжди вів серйозну розмову з ними, дивним чином знаходив шляхи до розуміння в одвічній темі “батьків і дітей”, а, відтак, спадкоємності поколінь українців у їх самовідданий праці для Батьківщини, являючи високі зразки духовності. В.Симоненко не вивищував себе над героями матеріалів. Знаходив точку зору, яка дозволяла неодмінно бути одним із них, серед них, для них. Адже його герої були індивідуальностями, одиницями, які гуртом складали суть одного з найсвятіших для журналіста й поета понять — українського народу:

*“Коли б я міг забуть убоге рідне поле,
За шмат цієї землі мені б усе дали...
До того ж і стерня ніколи ніг не коле
Тим, хто взува холуйські постоли.
Та мушу я іти на рідне поле босим,
І мучити себе й ледачого серпа,
І падати з втоми на покоси,
І спать, обнявши власного снопа.
Бо нива ця — моя! Тут я почну зажинок,
Бо краций урожай не жде мене ніде,
Бо тисяча доріг, мільйон вузьких стежинок
Мене на ниву батьківську веде...”*

“БІЛИЙ ПТАХ З ЧОРНОЮ ОЗНАКОЮ...”

Так йменується один із кращих фільмів сценариста, режисера, актора Івана Миколайчука (1941-1987). Із білим птахом у моїй свідомості асоціюється й він сам, і його творча доля. Білий птах, на якому поставила свою чорну відмітину тоталітарна система, що панувала в той період у політичному житті, жорсткий у ставленні до мистця партійно-цензурний режим... Всупереч існуючому й підтримуваному владою кіно “номенклатурного реалізму”, в Україні стихійно, але генетично вмотивовано (ладом думання мистців) утверджувалось метафоричне поетичне кіно, основи якого закладені ще О.Довженком та І.Савченком... Потужний поштовх до його подальшого розвитку дали роботи С.Параджанова, Ю.Іллєнка, Л.Осики і, звичайно ж, І.Миколайчука. Хоча об’єктивні перешкоди спричинились до того, що з великим запізненням з’явилися фільми “Білий птах з чорною ознакою”, “Вавілон ХХ” і взагалі через різні заборони не були відзнятими його сценарії “Під сузір’ям Близнюків”, “Київська фантазія на тему дикої троянди-шипшини”, “Небилиці про Івана, знайдені в мальованій скрині з написами”, “Острів Сліз”, “Живий хрест у мертвій діброві”, “Чиста дошка”, “Кувала зозуля у бабине літо”... Не допомагало й “інакомовлення”, широко практиковане в мистецтві, коли йшлося про національне життя. І все ж, нестримна образність, метафоричність таки пробуджували асоціативність мислення у глядача, й він задумувався про своє існування в умовах вимушеного політичного застою, де нещадно викорчувувались навіть неспіливі згадки про первісну чистоту української ідентичності. Водночас, неоднозначність тлумачення теми, героя мимоволі розхитувала закостенілі догмати збідненої історичної прав-

ди, давала відчуття плинності, безкінечності життя в універсальному звучанні його фактичної незнищенності. У, здавалось би, нескінченній темряві “застійних” восьмидесятих років в одному з інтерв'ю І.Миколайчук недвозначно і сміливо, чесно висловив власне мистецьке філософсько-естетичне кредо (стривожений руйнуванням традиційної народної культури): “Чи потрібно якось спеціально турбуватися про те, щоб рятувати традиційну культуру? Мені здається, що ні. Рятувати треба душу народу, душу своєї нації. Всі найбільші цінності — в серці народному. Якщо збережемо його духовне здоров'я, то не загубиться і його традиційна культура... Головні цінності народ збереже, якщо збереже свою душу. Тому, яку форму нині повинно більше використовувати мистецтво — нову чи тягнутися до віковичних традицій — не в цьому, мабуть, суть. Головне — врятувати саму людину. Підтримати її. Зміцнити її віру в добро, милосердя... Невідворотний хід буття веде нас від багатьох традиційних цінностей. Та я вірю, що ми до них обов'язково повернемося... Питання часу — коли це станеться: наприкінці цього століття чи на початку наступного... А поки будуть сни...”

Як зараз пам'ятаю кожний момент навчання в славнозвісному того часу Київському інституті театрального мистецтва ім. І.Карпенка-Карого на Хрещатику, 52 із його камерною атмосферою (студентів було ледь більше двох сотень), гуртожитком на території Печерської Лаври; заняттями у театрах, концертних залах, музеях, майстернях художників, на кіностудіях... Дипломні, курсові вистави, зустрічі з видатними мистцями на сцені затишного актового залу, святкові вечори, продуктивне спортивне життя... Так чи інакше, студенти сходились до “рідного дому” — інституту, в невеликих коридорах та на сходинкових клітках якого кожний знаходився

на віддалі співрозмовника й без особливих реверансів міг вести бесіду з будь-яких насущних проблем. Була юність! З особливим хвилюванням з'їжджалися студенти з усіх куточків України на початок 1961 навчального року, адже був нарешті здійснений перший набір на давноочікуваний кінофакультет. Хотілось швидше побачити щасливих новачків. Відомий на часі режисер Віктор Івченко набрав курс, якому судилось увійти в історію не лише інституту, а й українського кіномистецтва на відході "відлиги". Першокурсники Б.Брондуков, Р.Недашківська, Б.Савченко, Б.Івченко, І.Миколайчук, інші амбіційні юнаки й дівчата невдовзі прикрасили собою нові фільми. Долею судилось, особливо стрімко увійшов у кінопроцес саме І.Миколайчук...

Вже студентські роки позначені в його творчому житті двома етапними роботами — Тараса Шевченка в фільмі В.Денисенка "Сон" та Івана Палійчука в фільмі С.Параджанева "Тіні забутих предків" за однойменною повістю М.Коцюбинського. Ці екранні образи повною мірою виказували актора, що вільно входив у глибинні обшари національної духовності, органічно тлумачив їх як неминущі сакраментальні цінності людського духа. Вустами свого кіногероя Фабіана з фільму "Вавілон ХХ" І.Миколайчук говорив: "Тепер я знову той, за кого себе маю, бо я все бачу. А що головне для філософа? Все бачити! Бачити, споглядати світ і мислити..." Йому дано було дивовижне відчуття краси світу й уміння спрагло захоплюватися нею, на рівні автентики передавати мотиви людського існування у вимірі правди та істини. Навіть "найпростіший" епізод життя героя у виконанні І.Миколайчука набирив вимірів абсолюту, хоча за суттю був, здавалось, простим і зрозумілим. Над ним завжди тяжів фатум долі й об'єктивного кінця. Його творчість мало піддається

уніфікації. Своєрідність її в тлумаченні літературного матеріалу з акцентованою опорою на неповторний індивідуальний внутрішній світ, неповторну зовнішність, пластину, погляд, манеру спілкування в кадрі. Усе це давало оригінальний результат, позбавлений будь-якої імітації життя, будь-якої правдоподібності. Осягалась реальність образу, реальність людської душі. Бо в душі самого актора жевріла, ніколи не згасала віра в можливість засобами поетичної кіномови виявити, висловити власне національне єство, загальнолюдські цінності свого народу.

Красень атлетичної будови (ідеальні природні акторські дані) І.Миколайчук створений був для українського поетичного кінематографа, міг будь-яке буденне дійство епізоду зробити красивим, пластично виразним у часі-просторі (не лише як категорій астрономічних, а й духовно-моральних). В свою чергу, мистець вимагав тонкого чутливого ставлення до творчості, якого за життя мав замало. Йшов незмінно, незворотно своїм шляхом, розуміючи своєрідну місіонерську сутність плекання людини майбутнього, українського майбутнього — не ілюзорного, а витонченого, морального і мужнього, національно своєрідного і значимого, спроможного надати людській долі природної гармонії в найскладніших колізіях суспільної поліфонії, де просте щастя не має й не може мати жодного еквіваленту, яким би блискучим він не видавався. У нього були почуття новатора, творчого першопрохідця, особистісна глибина і громадянська сміливість.

Завжди спраглий творчості, І.Миколайчук із його поетичним світовідчуттям був безборонним перед заборонами, нереалізованістю задумів, концептуальних знахідок. Він незаперечно відкидав шаблонність мислення, утверджуючи барви індивідуального художнього світу, наповненого неповтор-

ним духовним змістом, людським добром. Йшло це від відчуття гострої суперечності між народними традиціями, які з молоком матері увійшли в плоть і кров мистця, і бездуховністю патетичних партійних гасел, покликаних заглушити в прийдешніх поколіннях звучання батьківщинних прадідівських струн. Кіно І.Миколайчука боролось, протестувало, утверджуючи високі морально-етичні ідеали, йшло до сердець глядачів лише йому відомою акторською логікою таланту. Намагався зцілити пошматовані душі земляків. У передмові до нещодавно виданої книги “Іван Миколайчук. Сценарії” Л.Брюховецька вірно наголошувала: “Якщо говорити про українське поетичне кіно з його неповторною мовою зображення та музично-звукової палітри, з вибухом акторських талантів, операторських відкриттів, режисерського новаторства, то воно зуміло висловити сни свого народу — сподівання свободи, які впродовж століть витіснялися з його свідомості. Іван Миколайчук був душею цього напрямку, його герої ототожнювалися з найбільшим досягненням, символізували українське кіно як мистецьке явище. Саме Миколайчук зумів спровокувати і наснажити Юрія Ілленка на фільм “Білий птах з чорною ознакою”, явивши світові викреслену з пам’яті частину історії свого народу. Й, нарешті, вже самостійно спромігся піднести третю хвилю поетичного бачення на екрані...”

Особливою епічною манерою акторської оповіді володів І.Миколайчук, внутрішньо тонко переживаючи “чужу” долю (саме у філософському розумінні цього складного поняття). Він завжди умів вийти за межі раціоналістського пояснення фактів і вчинків людини, в котру перевтілювався на екрані, намагався заглибитись у таємничий і мало зрозумілий світ потаємного болю й радощів душі людини, її терзань і сумнівів, в яких зовнішні видимі проблеми не виявляють законо-

мірностей буття, а є лише контрапунктом реального істинного існування. Намагався змінити й власну долю, пробуючи розірвати накреслене кимось замкнуте коло життя. Для нього головне — не спотворити характеру, що існує в реальних обставинах, не загубити таїни творчого натхнення, постійно розширюючи засоби акторської кіновиразності. В кожній ролі, шануючи традиційні цінності й народні традиції, прагнув плати віру в добро, людське милосердя й порядність. Сценарист І.Миколайчук трепетно відчував українське слово (як символ і контрапункт спілкування), володів його виражальними смисловими засобами. Йому з однаковою точністю і легкістю підкорялось слово літературне і кінематографічне, монтажне. Органічно ліпив із нього метафоричні художні образи, здатні розкрити глибинні пласти душі людської, національної, народної. Так, наприклад, вражає точністю епічних мазків початок написаного ним із Ю.Ілленком сценарію фільму “Білий птах з чорною ознакою”, в якому поєднання білого й чорного стає своєрідним кодом до справжнього розуміння конфлікту особистості та епохи:

“Білосніжний довгоногий птах ходить-походжає маслянистою чорною зораною землею.

Білоголовий хлопчик обережно походжає біля птаха, ніби випасає його.

Горбатою нивою, зігнувшись удвоє над бороною, топче борозну Лесь Дзвонар.

Четверо старших синів упряжені в шлеї.

Тугою ріллею йде боса вагітна мати — Катрина. Вона сіє, бережно розкидаючи дорогоцінне зерно.

За батьками, як зграя птахів, у запорошених полотняних сорочках і полотняних штанах тягнуться діти — втикають довгими киями кожне зеренце в землю...

На свіжу ріллю сідає вороння. Махає засмальцованою кресанею Дзвонар і свариться птахам, які своїм гомоном заглушають його вигуки...”

Новаторство І.Миколайчука, перш за все, у відкритті нової поетики кіно, принципів реалізації кінематографічного образу, його глибинної психології, пластичності, мотивованої саме життям народу, визначеністю його моралі. Водночас, воно — у вмінні в конкретному випадку знайти неповторну деталь характеру, наситити роль, образ ліризмом, істинними людськими почуттями. Не вимагає його творчість карколомних фабульних перипетій. Насичена вона внутрішнім конфліктом, динамікою руху почуттів, реалістичною “непоказною” драматургією епізоду, що зачасту виростає до меж абстрактної символіки. Актор постійно поповнював, збагачував власний стиль, йшов за власним задумом (відсуджуючи його у режисерів), шукав і знаходив естетичний рух до максимальної виразності — зорової та смислової, мотивував поведінку героїв не деінде, а у витоках батьківщинної любові, що єдино дає життєдайність і окремії особистості, і народові вцілому, віками викристалізовуючи його традиції, звичаї, звички, фундаментальні цінності і вдячну пам’ять. Таким чином, образи в тлумаченні І.Миколайчука набували не лише реальної своєрідності, а й глибокої алегоричності. Вона межувала з трагізмом подолання суєтності буття, коли діалектично сплітається конкретність часу з абстрактною вічністю його суспільної змістової повторюваності.

Гармонійна рівновага виникає в кадрі — і композиційна, і психологічна, — коли в ньому діяв І.Миколайчук. Внутрішній рух кадру врівноважувався внутрішнім станом актора, набуваючи природної досконалості, перетворюючись у

рух думки, а, згодом, і в мистецьку поетику фільму, спрямовану на розгадку таїни буття. Мистецтвознавець Л.Лемешева, формулюючи враження про зустрічі з мистцем, відзначала: “У щасливій і трагічній долі І.Миколайчука є щось загадкове, що змушує з тривогою пригадати слово “фатум”, дарма що від часів героїв прадавнини він мало до кого вчащав. Роками Іван мріяв зняти “головний фільм” за власним сценарієм “Тисяча снопів вітру”. Щодо визначення жанру він вагався: мозаїка, калейдоскоп із окремих епізодів, історій, снів, бувальщин та небилиць, — тих, що трапилися на його віку чи побачених у кіно, в театрі і об’єднаних лише особистістю автора, його філософією життя. Зреалізувати цей задум-сповідь він не встиг... У міфі Миколайчука неможливо відокремити так звану правду життя від правди витвореного ним художнього світу. Навіть сам він щиро плутався, де закінчується він і починаються його герої, де бувальщина обертається небилицею...”

Художній світ, створений “дитиною війни” І.Миколайчуком, сповнений драматизму, природно позначений і трагізмом його особистої долі, спорідненої з долею його народу, генетичний код якого був суттєво підірваний соціалістичною “епохою” з її голодоморами, репресіями, фальшу, знеособленням людини й денационалізацією. Та святе світовідчуття наперекір усьому не було мистцем втрачене. Романтика буковинського села, в якому зростає, надзвичайно обдарувала його, дала глибоке відчуття християнських традицій, пам’яті нації з усім спектром її морально-філософської проблематики. Як же в умовах цензурного тоталітаризму реалізувати себе, не покрививши душею? Не стати рабом, в будь-яких обставинах зберігаючи відчуття вільної людини у світо-

відчутті, у ставленні до реальності, витворюючи святість власного внутрішнього світу, щоб не втратити зв'язки з народом, природою, зрештою, з божественним космосом. Такими були ідеали українського поетичного кінематографа, душею якого й судилося стати І.Миколайчуку...

“ЯК НАМ БУТИ СОБОЮ..?”

Від часу написання нині історичної праці “Інтернаціоналізм чи русифікація” (1965 р.) постать академіка Івана Михайловича Дзюби безроздільно увійшла до нашої національної самосвідомості. Він ніколи не зраджував своїх глибоких культурно-націологічних світоглядних позицій, все далі й далі розробляючи теоретичні засади національної ідеології та культури у всьому їх багатоманітті, націоформуючих елементах і самобутніх їх проявах: “Українську націю, — вважає він, — не без підстав відносять до числа “індивідуалістичних”... Така нація не може похвалитися абсолютним державницького інстинкту, і їй важче, а інколи неможливо реалізувати себе у світі агресивних гегемонізмів. У цьому трагізм її становища. Але, водночас, примат особистості може стати гарантією життєздатності нації за найскладніших умов...”

Політичний історизм аналізу проблем поєднується в науковій творчості І.Дзюби з енергією життєтворення, пошуком національних перспектив на тлі прогресивних загальнолюдських ідей, цінностей, утвердження високої суспільної моралі й буяння нефальшивого громадянського життя. Об’єктивна інтерпретація дійсності, сміливий аналіз її небезпечних тенденцій приводить автора до продуктивних методів виборування ідеалу з викриття пристосуванства й демагогії міщанина, авантюриста, реакціонера чи фарисея, чим неминує спонукає критичне мислення читача до пізнання вагомих суспільно-політичних і естетичних проблем сьогодення: “Найтяжчим наслідком “соціалістичних” десятиліть стали не політична та економічна стагнація, навіть не екологічні жахи, а непоправні демографічні, інтелектуальні та моральні втра-ти, духовна деградація значної частини вцілілого населення.

І думається часом: може, нинішня трагедія України не стільки в тому, що Карпатські гори Господь Бог воздвиг не з того боку, скільки тому, що незалежність вона здобула у той пізній час, на тій уже стадії своєї історії, коли розклад і моральна деградація суспільства досягли масштабів, близьких до необоротності...”

Публіцистика І.Дзюби своїми філософсько-політологічним кредом, аналітикою стоїть ніби над скороминущию життя, його проблем і викликів завдяки особливому хистові дивитись на них у контексті ширших, історичних процесів, виказуючи світоглядну глибину автора — ніколи не заангажованого партійною догматикою, завжди спроможного проникнути в справжню, не надуману сутність життя — минулого, нинішнього чи прийдешнього. Він досконало володіє потужною зброєю слова: “Слово, — пише І. Дзюба, — це акумуляція духовної енергії народу. А в певні історичні періоди це і єдина надія, єдина сила нашого народу. Це і остання межа нашого національного існування, за яку вже нема куди відступати. І це те, що в нас постійно, настирливо і підступно хочуть відібрати. Тим-то мовне питання завжди було таким болючим в нашій історії, таким залишається і сьогодні, тим-то воно часто ставало основною ареною боротьби за національне буття... Це та реальність, якої не перескочиш. Не змінивши її, не матимемо України.” Він ясно розуміє продуктивність українського слова як носія нашого культурного потенціалу і політичного самоусвідомлення, націотворчого чинника.

І.Дзюба далекий від нерозважливості суджень, недотримання моральних засад, деструктивної полеміки. Його етична позиція — чесно слугувати українській справі, духовним обрятам України, громадянином якої він відчуває себе й відчу-

вав завжди, судячи про неї за високими критеріями, відчуваючи за неї відповідальність патріота, теоретично плекаючи святе поняття національної ідеї: “Національна ідея — тобто ідея максимального самовиявлення нації в матеріальній і духовній творчості — утверджується там, де є певний “запас”, фундамент національного самоусвідомлення. Національна ідея — стимул, який сам потребує стимулювання, і не риторичного, а в цілеспрямованому будівництві національного життя — економічного, освітнього, культурного, політичного”. З огляду на історичні традиції, нинішні реалії життя, науковець вважає одним із ефективних шляхів стабілізації суспільної реальності оздоровлення її морального клімату, комфортного духовного самопочування й практичної поведінки більшості людей, узгоджених із характером цивілізаційних процесів.

І.Дзюба — водночас елітарний і не елітарний, академічний і не академічний дослідник, бо органічно поєднує генеруючі ідеї цілості українознавства в переломленні на все громадянство, інтеграцію його в загальнонаціональний культурний процес. За його справедливим твердженням, “до українознавства належить усе, що так чи інакше причетне до вивчення проблематики України, створює її образ”. Він намагається утвердити нові підходи до багатьох неадекватно описаних проблем, не завжди включених у світову культурну та наукову комунікацію. Це, безперечно, набуває особливого сенсу під кутом зору тих духовних спустошень, підміни національних культурних цінностей та ідеалів псевдодуховністю “соціалістичного реалізму” (включаючи періодичну ізоляцію, а то й ліквідацію українських культурних діячів), яких зазнало українознавство в попередній історичний період.

Українську культуру І.Дзюба розглядає як явище, здатне резонувати на високі явища процесів світової культури, адже й сама вона виробляла автохронної стійкості під впливом інтенсивних культурних обмінів ще в докиївську добу. Академік настійно долає поширене в масовій свідомості “хутірне” розуміння української культури, неодмінно розглядає її у світовому й європейському контекстах, долаючи закорінені стереотипи “вторинності” чи “провінціалізму”, виходячи із типології культурних явищ. Водночас, правильно застерігає й від науково необґрунтованого “безкритичного захоплення” і “натхненного гіперболізму” в цій царині теорії ще недостатньо охопленої серйозними науковими підходами: “Йдеться про трагічний парадокс: є багата й самобутня культура, однак протягом століть її відтісняли на периферію суспільного буття та людської свідомості, і в результаті не можна сказати, що українське суспільство формується в лоні національної культури. А усвідомлення загальнонаціонального смислу існування відбувається у межах і формах культури, і тільки так. Міра культури є і мірою свободи. Ця культура, культура конкретного народу є творчістю його самопізнання і самоствердження в матеріалі природи та історії, є — в найзагальнішому — здійсненням його історичного покликання, як водночас і глибинним, базовим рівнем мотивації поведінки особистості.” І.Дзюба відкрито розглядає загрози, спричинені соціально-етичною деградацією суспільства внаслідок руйнування комуністичних міфів, втрати ним життєвих смислів саме через відчуття національного призначення.

“Традиційна” покинутість, безпорадність і дезорієнтованість культурної політики в незалежній Україні особливо хвилює І.Дзюбу. Бракує у суспільства культуротворчої енергії, розумного поцінування (а не експансії) російської культури у спів-

віднесенні з явищами власної культури. Тривожними стають і впливи нинішньої глобалізації: “Інформаційний бум, усепроникність сучасних засобів масової інформації створюють для людини ілюзію всюдиприсутності і ввергають її у вир відомостей про життя світу, але водночас формують віртуальне (і досить засмічене) середовище існування, вириваючи її з конкретного локального буття, оскільки потік інформації генерується в усе тих же світових центрах, передусім монополістичними інформаційними монстрами, і “змазує” картину життя народів, що опинилися серед інформаційних аутсайдерів, тим самим збіднюючи знання людства про самого себе і деформують свідомість суспільства і особистостей, поглиблюючи кризу розуміння”. Пресинговий характер сучасних культурних впливів значно послаблює плідну культурну взаємодію народів, неконтрольовано поширюючи продукти “масової культури”, нівелюючи культурну багатоманітність людства. В цих умовах питання про національну культуру постає як проблема безпеки. Адже справжні художні цінності досі творилися в межах національних культур.

Цілком мотивовано науковець тлумачить поширювані в сучасній Україні різного роду антишевченківські публікації — як приховану чи неприховану форму українофобії. Його це хвилює як громадянина, адже бачить у цьому ганебному явищі продовження “традицій” ще жандармського літературознавства, що супроводжувало поетову творчість від самих її початків. Дивно, коли таке словесне мракобісся розкошує уже в незалежній Україні, бо джерелом його є злоба проти Т.Шевченка як символу українства, неприйняття української культури як такої. І.Дзюба гостро й аргументовано полемізує із новоявленими шевченкофобами, так званими літераторами, котрі “ради красного словця не пожалеют ни

мать, ни отца”: “Щоб нація втратила свою життєздатність, наголошує він, — намагаються дискредитувати основні опорні конструкції її національного самоусвідомлення. І тут, звичайно, Шевченка ніяк не обійти. Це найзагальніший політичний проект. Воюючи з Шевченком, воюють з Україною, хоч і приховують це з різною мірою вправності... Над цим, власне, і працює “інтелектуальний авангард” російського шовінізму. При цьому пристрасне викриття Шевченком імперії, російської деспотії подається як випадки проти російського народу... Отже, дбаймо про цивілізовані форми вшанування національного генія. Не підмінюймо патріотичною тріскотнею присутні визначення його місця в нашій і світовій літературі. Поглиблюймо адекватне осягнення його творчості, шукаймо способів донести універсальність його ідей та образів до найширшої читацької громади”.

Патріотичні ідеї в їх розвитку до обривів самопізнання й самоусвідомлення народу, нації знаходять в дослідженнях І.Дзюби логічні виходи на зміст і принципи істинного розуміння вітчизни: “Патріотизмом називаємо любов до своєї Вітчизни, землі своєї, з якою нас пов’язують тисячі вражень і спогадів, часом неусвідомлених; інтимне відчуття характеру свого народу, цінність, яку ми відчуваємо і визнаємо за його історією, долею, звичаями; хвилювання, яке відчуваємо при звуках рідної мови й пісні; нарешті, глибоку і широку сферу усвідомлених обов’язків щодо свого народу, його культури, долі, його майбуття...” Вчений уникає стереотипів у тлумаченні проблем, не абсолютизує їх, що в кожному з випадків дозволяє уникнути спотворення істини, в першу чергу, історичної, котра неодмінно розглядається в єдності соціальних, політичних, культурних і, звичайно ж, національних чинників. Адже саме зі століть боротьби наших предків, поколінь і

поколінь патріотів кристалізувалась ідея самостійності нашої держави, створювався гуманістичний потенціал нації, її колективна душа: “Незалежністю завдячуємо не лише тим, хто свідомо присвятив своє життя цій ідеї, а й тим, хто може й не маючи поняття про неї, об’єктивно працював для України, забезпечуючи безперервність народного буття: вирощував хліб, добував вугілля, зводив житло, створював музику, народжував нові наукові ідеї. А найбільше завдячуємо тим українським матерям, які за всякої лихої години знаходили сили виховувати своїх дітей у добрих звичаях, передавали їм людяність і рідне слово”.

Переконливо І.Дзюба розглядає специфіку практичної державотворчої діяльності в сучасній Україні. Його посправжньому непокоїть той ідеологічний вакуум, в якому живе нині значна частина нашого суспільства, декларативно проголосивши примат принципів демократії: “Національна визначеність України, — пише він, — може бути забезпечена поєднанням етно-історичних цінностей з громадянськими, моральними, гуманістичними цінностями вселюдськими. Гармонію цих цінностей можна вмістити в поняття національної ідеї, безмежно ширшої за націоналізм чи будь-яку іншу догматичну ідеологію. Саме така позиція забезпечує успішніше і активніше протистояння тій хвилі шовінізму, російського націоналізму, українофобії, яка накочується на нас іззовні, але спінюється і в деяких регіонах самої України”. Націю він незмінно розглядає як складне явище, яке перебуває в стані перманентного переформування, і сьогодні формується її нова якість — на принципі державності, а не етнічності. Україна, таким чином, стає вітчизною для всіх громадян, котрі пов’язали свою долю з українською землею в продовженні глибокої історичної традиції, пріоритетів у держав-

ному значенні, у життєвому інтересі кожного й усіх, а, значить, і в розвиткові національної ідеї.

Продуктивними видаються дослідження багатоаспектного поняття національної ідентичності з акцентом саме на реальну ідентичність етносу, а не ідеологічну чи номінативно марковану (із обов'язковим врахуванням динаміки змін цієї ідентичності чи зміни знаків ідентичності): “Можна говорити про різні “поверхи” ідентичності і про різну міру вираженості ідентичності та окремих її аспектів, про етапи формування, інакше кажучи, — про історію ідентичності, або історію форм ідентичності кожного народу. Бо коли народ реально існує, то як можна відмовляти йому в ідентичності? Можна говорити тільки про її міру та форми”. Україна як держава — це вже незаперечний факт європейської історії та майбуття. Але якою буде ця держава? Чи не вигасне українська етнічна ідентичність, не розчиниться в ширшій поліетнічній державній ідентичності, ідентитеті політичного громадянства? Адже денаціоналізоване суспільство завжди запізнюється у своєму розвитку.

Віра в конструктивні можливості українства має неодмінно спиратися на духовне здоров'я суспільства. Брак соціальної відповідальності особистості, соціальної совісті стимулює втрату цінностей і норм народної моралі, розбалансування системи плідних для людської еволюції заборон і стримів, веде до створення суспільства душевної убогості, примітивізації людської поведінки: “У реальному житті для більшості людей свобода від злиднів і голоду важливіша за інші свободи, а право на працю важливіше за будь-які інші права, — пише І.Дзюба. — Водночас, і політичні свободи та свобода слова в масовій практиці нерідко втрачають свій творчо-конструктивний характер і набувають деструктивної спрямова-

ності, оскільки не мають своїм орієнтиром соціальні, культурні, етичні цінності, а зводяться до примітивної, асоціальної розперезаності й уседозволеності... За українських обставин це, зокрема, обертається зневажанням і паплюженням історичних традицій народу, його культурних здобутків, його видатних представників, — що починає набирати системного і цілеспрямованого характеру, стаючи, таким чином, частиною політичної боротьби проти державного майбуття української нації”. Один із суттєвих чинників занепаду І.Дзюба небезпідставно бачить у деукраїнізованості, знекоріненості політичного керівництва держави, у недостатній національній консолідованості суспільства, у дефіциті вітчизняного інтелектуального продукту, культури національної саморепрезентації. Необхідно відродити гідність української людини, культурно ідентифікувати її, забезпечивши їй гідну вартісність вільного громадянського і житейського діяння у власній незалежній справді цивілізованій Україні...

ПРО АВТОРА

Юрій Григорович Шаповал народився в Острозі на Рівненщині в родині вчителів. Після закінчення факультету журналістики Львівського державного університету ім. І.Франка працював кореспондентом Телеграфного агентства України (ТАУ) й ТАРС у Кіровоградській та Львівській областях. Стажувався в інформаційній службі ТАРС.

Далі — аспірантура, докторантура, викладацька робота у Львівському державному університеті ім. І.Франка, Київському державному університеті ім. Т.Шевченка, Київському інституті політології й соціального управління, Міжнародному економіко-гуманітарному університеті ім. акад. С.Дем'янчука. Закінчив факультет підвищення кваліфікації викладачів вишів Московського державного університету ім. М.Ломоносова за спеціальністю “журналістика”.

Доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи. Автор чотирнадцяти монографій з проблем історії, теорії й практики масової комунікації, семи навчальних посібників, 160 наукових статей, понад двох тисяч публікацій у пресі. Лауреат премій Спілки журналістів України, Фонду Воляників-Швабінських фундації Українського Вільного Університету в Нью-Йорку та Академії наук вищої школи України...

ЗМІСТ

“А ми тую червону калину підіймемо...”	3
“Копай всередині себе колодязь тієї води, яка зростить...”	11
“Мені видалось тільки те непохитною істиною, що я не знаю зовсім Росії...”	17
“Вставайте, кайдани порвіте...”	52
Парадокси слов'янської ментальності	62
“А все ж таки те саме “Діло” дало було якийсь час притулок...”	75
Коли джерела не пересихають	92
Журавлиний клич Вітчизни	127
Людство цвіте націями	141
“Невгасима жага далекого й непевного будучого...”	153
Новий світ і філософія українства	207
Осягнення ноосфери	224
Чого не гоїть огонь	234
“Свобода — явище неподільне...”	263
Гірські акварелі	276
Пломінь павлівських жоржин	282
“Життя моє склалося просто...”	290
“Білий птах з чорною ознакою...”	306
“Як нам бути собою..?”	315
Про автора	324

Наукове видання

ШАПОВАЛ Юрій Григорович

І ЛЮБОВ, І ЖУРБА, І НАДІЯ...

Публіцистичні асоціації

Редактор	<i>О. Дятлик, О. Медведєва</i>
Художній редактор	<i>А. Тригуба</i>
Технічний редактор	<i>Т. Дятлик</i>

Підп. до друку 06.05.09. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,75. Обл.-вид.арк. 23,80. Тираж 200 прим. Зам. № 7.

Виготівник ПП ДМ
35304 Рівненська область, Рівненський район,
с. Корнин, вул. Центральна, 58
Свідоцтво РВ № 11 від 12.06.2002 р.

